

ΔΑΥΛΟΣ

Ι. ΛΑΜΠΙΡΗ — ΔΗΜΑΚΗ

**Ἡ διαμάχη
γιὰ τὰ κοινωνικά
στρώματα**

KARL JASPERS

**Ἡ πνευματικὴ
κατάσταση
τῆς ἐποχῆς μας**

ΑΡΘΡΑ — ΔΟΚΙΜΙΑ — ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

ΓΡΗΓ. ΦΙΛ. ΚΩΣΤΑΡΑΣ: Σχόλιο στὸν «*Homo Erectus*».

Ν. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ: Τὸ δίκαιο στὸ πρῶμο κλασσικὸ πνεῦμα.

Α. ΓΚΟΥΤΖΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: Ἡ κριτικὴ τῶν ποιητῶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

ΜΕΤΕΩΡΟΣ: Τεμαχιστικὴ καὶ σφαιρικὴ σκέψη.

ΣΠΥΡΟΣ ΝΟΝΙΚΑΣ: Περὶ... συγχύσεως τῶν ἐξουσιῶν.

Σ. Γ. Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΣ: Ἡ χρεωκοπία τῆς οἰκουμενικῆς σκέψης.

ΣΧΟΛΙΑ — ΙΔΕΕΣ — ΔΙΑΛΟΓΟΣ — ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Δεινίας Δικαῖος, Ἡλίας Τσατσόμοιρος, Μανώλης Μαρκάκης, Ἰωάννης Λάμπρος, Πανεπιστημιακός, Δρ. Πάνος Μάρδης, Ἡλίας Γαζής, Δ. Ι. Λ.

ΠΟΙΗΣΗ ΑΝΕΚΔΟΤΗ

Μαρίνα Τσβετάγιεβα, Ἰωσήφ Ἀργυρίου, Ἀγγελικὴ Εὐσταθίου, Κώστας Π. Μιχαήλ, Πετρούλα Παναγιωτίδη, Θανάσης Παπαθανασόπουλος, Ν. Σταυρόπουλος, Ρ. Καλλιγιάννη.

Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

Κρίνονται: Σ. Γ. Γ. Παναγιωτάτος, Nathaniel Lawrence, Νίκος Δήμου. **Παρουσιάζονται:** Πηνελόπη Μαξίμου, Δημήτριος Ἀλ. Γέροντας, Ἀγγελικὴ Σπουρλάκου, Δημ. Μπογδανόπουλος, Μήτσος Αυγίζος, Σ. Ντουφεξής, Κατερίνα Θεοφίλη, Πέτρος Σπέντζης.

Νεώτερες πληροφορίες γιὰ τὴν Ἀνθολογία Ἀνέκδοτης Ποίσεως τοῦ «Δαυλοῦ»

ΔΑΥΛΟΣ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Κυδαθηναίων 29, Πλάκα, Αθήνα (105 58)

Τηλέφωνα: 3223957 ή 9823655.

Τα γραφεία του Περιοδικού λειτουργούν
πρωινές ώρες 9.30-13.30, καθημερινά.

Έκδοτης — Διευθυντής:
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ

Αχιλλέως - Μουσών 51, Π. Φάληρο.

Υπεύθυνοι Τυπογραφείου
ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΜΠΑΜΠΑΝΗΣ — Π. ΜΠΑΡΜΠΗΣ
Γερανίου 24, Αθήνα.

Τιμή τεύχ. δρχ. 120 - Έτήσια συνδρομή
δρχ. 1.500 - Όργανισμών δρχ. 3.000 -
Φοιτητών δρχ. 500 - Έξωτερικού δολ. 50

- Διαφημίσεις δεν δημοσιεύονται.

Τα χειρόγραφα συνεργασιών δεν επιστρέφονται.

Επιτρέπεται η αναδημοσίευση άρθρων
του ΔΑΥΛΟΥ υπό τον όρον ότι θα αναφέ-
ρεται ρητά η πηγή τους.

Όλες οι συνεργασίες, τα βιβλία και
τα ταχυδρομικά ή τραπεζικά έμβά-
σματα στη διεύθυνση: Δημ. Λάμπρου,
Μουσών 51 Π. Φάληρο, Αθήνα (175 62)

ΤΟΜΟΣ Δ' • 38 • ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ '85

Άγωνισθήτε για μιὰ «Ουτοπία»!

Ας προσπαθήσουμε νὰ τοποθετηθούμε
υποθετικά στο έτος 1820, σὲ μιὰ ἐποχὴ δη-
λαδή πού μιὰ πανίσχυρη καὶ ἐπὶ αἰῶνες ρι-
ζωμένη ἐξουσία, ἡ ὀθωμανική, κυριαρ-
χοῦσε ἀπόλυτα κι ἀδιαμφισβήτητα ὄχι μό-
νον στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ στὴν ὑπόλοι-
πη Βαλκανικὴ ἀλλὰ καὶ σ' ὅλοκληρὴ τὴν
Ἑγγὺς καὶ Μέσῃ Ἀνατολὴ μέχρι τὸ Ἰράν,
ὅπως καὶ σ' ὅλοκληρὴ τὴ βόρεια λωρίδα
τῆς Ἀφρικῆς. Ἀς φαντασθοῦμε ἀκόμη, ὅ-
τι κάποιοι Ἕλληνες μᾶς πλησίαζαν καὶ
μᾶς ἀποκάλυπταν τὰ σχέδιά τους γιὰ τὴν
ἀνατροπὴ τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας καὶ
τὴν ἴδρυσή ἐλληνικοῦ κράτους. Ἀς ἀνα-
ρωτηθούμε τώρα: Ἐμεῖς, οἱ σύγχρονοι λο-
γοκράτες, οἱ διαθέτοντες «πολιτικὴ σκέ-
ψη», «ικανότητα ἐπαφῆς μὲ τὴν πραγματι-
κότητα» καὶ «ὀρθῆς ἐκτιμῆσεως» τῶν
συνθηκῶν, δὲν θὰ θεωρήσουμε τοὺς φο-
ρεῖς τοῦ ὁράματος αὐτοῦ ὡς «ἐκτὸς πραγ-
ματικότητας» καὶ «ἐκτὸς ἐποχῆς», ὡς ἄ-
τομα ἀμφίβολης σοβαρότητας καὶ πνευμα-
τικῆς ἰσορροπίας, μὲ μιὰ λέξη ὡς «οὐτοπι-
στές»; Δὲν νομίζω, ὅτι ὑπάρχει σήμερα
κανεῖς μεταξὺ αὐτῶν πού τοὺς χαρακτηρί-
ζει «ἐξεφροσύνη», «ρεαλισμός», «σύνε-
ση» — κι ὅ,τι ἄλλο ἀποκαλοῦμε ἐπιεικῶς
τὴν ἀνθρώπινη δουλεία καὶ δειλία—, πού
δὲν θ' ἀντιδρούσε ἐτσι ἢ περίπου ἐτσι
μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια πρόκληση... Ὅ-
μως ἐκεῖνοι οἱ ἐκτὸς πραγματικότητας, οἱ
ἐκτὸς ἐποχῆς, οἱ ἀμφίβολης διανοητικῆς ἰ-
σορροπίας, οἱ οὐτοπιστές, ἀπέδειξαν μὲ
τὴν ἱστορικὴ τους δικαίωση, κατὰ τρόπον
δηλαδή μὴ ἐπιδεχόμενο ἀμφισβήτησης, ὅτι
ἡ ἀντίληψη τοῦ «ἐφικτοῦ», τοῦ «ρεαλιστι-
κοῦ», τοῦ «μὴ οὐτοπικοῦ» δὲν εἶναι καθό-
λου θέμα λογικῶν «ἐκτιμῆσεων», «ὑπο-
λογισμῶν», «καταμετρήσεων τῶν φιλιῶν
κι ἐχθρικῶν δυναμικῶν» κλπ. — μὲ δυὸ
λόγια «ἀντικειμενικῶν» καταστάσεων —
ἀλλὰ κάτι ἄλλο: Εἶναι θέμα ἐσωτερικό τοῦ
ἀνθρώπου, θέμα συνειδήσεως, θέμα, ἐν
τέλει, προσωπικό, ὑποκειμενικό!

Γνωρίζω, πόσο εἶναι «εὐκόλο» ν' ἀμφι-
σβητηθῇ ἡ ἀποψη αὕτη— γιὰ τὸ συγκεκρι-
μένο καὶ προσιτὸ σ' ὅλους ἱστορικὸ γεγο-
νὸς τοῦ 1821, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἑκατοντάδες
ἄλλα γεγονότα ἢ προθέσεις, πού θὰ μπο-
ροῦσα νὰ ἐπικαλεσθῶ. Οἱ θεωρίες τοῦ
πραγματισμοῦ (W. James, John Dewey, E.
Mach κλπ.), τοῦ ὠφελιμισμοῦ (J. Bentham
κλπ.), τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ καὶ τῆς «ί-

στορικής νομοτέλειας» (K. Marx καὶ Fr. Engels), τοῦ θετικισμοῦ (Auguste Comte, B. Russel κλπ.), μ' ἄλλα λόγια: ὅλων τῶν νεωτέρων ἀπολογητῶν τῆς ἐξουσιαστικῆς τάξεως πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ οἱ «ἐρμηνεῖς» πλείστων ἱστορικῶν— πού ἐκ τῶν ὑστέρων ἐμφανιζόμενοι λένε ὅ,τι νομίζουν, δηλ. συνήθως ὅ,τι συμφέρει στὴν «ἰδεολογία» τους, στὴ «σχολή» τους καὶ σ' ὅτιδήποτε ἄλλο ὑπηρετοῦν — ὅλ' αὐτά, λοιπόν, περιέχουν χιλιάδες λαμπρά θεωρητικὰ ἐπιχειρήματα, διαθέσιμα σ' ὅσους ἀντιτίθενται στὴν ἀποψη πού διατύπωσε παραπάνω καὶ τῆς ὁποίας ἄλλωστε δὲν διεκδικῶ τὴν πατρότητα, γιὰ νὰ τὰ ρίψουν κατὰ τῆς κεφαλῆς τῶν ὑποστηρικτῶν της καὶ νὰ τοὺς συντρίψουν. "Ὅμως τὸ ζήτημα ἔτσι κι ἄλλιῶς ἐτέθη ἤδη ἐδῶ, ἔστω καὶ στοιχειωδῶς — καὶ ἡ συνέχεια τῆς διερευνήσεως τοῦ θέματος «οὐτοπία» ἐπιβάλλεται. Γι' αὐτὸ θὰ ἐκφράσω ἀκόμη μερικὲς βασικώτατες σκέψεις, χωρὶς καμμιὰ, βέβαια, πρόθεση ἐξαντλήσεως ἐνὸς τόσο ἀμφισβητούμενου ἀντικειμένου, καὶ μάλιστα μέσα στὰ πλαίσια ἐνὸς συντομώτατου σημειώματος.

Ὑπαινίχθηκα, λοιπόν, ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς ἐνὸς σκοποῦ, ἐνὸς σχεδίου, ἐνὸς «ὁράματος», ἐνὸς δέοντος κλπ. ὡς οὐτοπικοῦ ἢ μὴ οὐτοπικοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν καθαρὰ προσωπικὴ σκοπιὰ θεωρήσεως τοῦ χαρακτηρίζοντος καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν πολυθρύλητη καὶ τόσο ἀμφίβολη, τόσο ἀνύπαρκτη, ἀλλὰ τόσο βολικὴ «ἀντικειμενικότητα». "Ἄν ἡ συνείδησή μου βολεύεται μὲ τὴν κρατούσα τάξη πραγμάτων, κάθε σκέψη γιὰ τὴν ἀνατροπὴ της μοῦ εἶναι ἀκατανόητη, ἄρα ἀνέφικτη, ἄρα οὐτοπική. "Ἄν, ἀντίθετα, ἐξάνισταμαι, συγκρούομαι, πάσχω ἐξ αἰτίας τοῦ περιβάλλοντος ἐμὲ κόσμου, ἢ πρόθεση κι ἡ ἰδέα γιὰ τὴν κατάργησή του καὶ τὴν ἀντικατάστασή του μὲ κάτι ἄλλο, κατὰ τὴν (προσωπικὴ μου πάντοτε) ἀντίληψη καλύτερο,

πιὸ ταιριαστό σ' ἐμένα, μοῦ εἶναι — αὐτονόητα — οἰκεία, προσιτὴ, ἄρα ἐφικτὴ καὶ πραγματοποιήσιμη. Δὲν ὑπάρχει κανένα ἄλλο κριτήριον, ὑπάρχουν μόνον οἱ διαβαθμίσεις μεταξὺ τῶν ἀτόμων, δηλαδὴ ποσοτικές διαφορὲς ἐξαρτώμενες ἀπὸ τὴν διατιθέμενη δύναμη θελήσεως τοῦ καθενὸς στὴν ἐπιδίωξη τοῦ σκοποῦ — ἀλλὰ καὶ τοῦτο εἶναι πάλι θέμα καθαρὰ προσωπικὸ κι ὄχι «ἀντικειμενικόν». Ἡ ἐσωτερικὴ βίωση κι ἀναζήτηση τῆς ἐλευθερίας δὲν ἔχει τὴν ἴδια ἔνταση σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Αὐτοὶ πού τὴν ἔχουν προαγάγει σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ μέσα τους καταπιάνονται μὲ ἔργα, πού, γι' αὐτοὺς πού δὲν τὴν ἔχουν ἢ τὴν ἔχουν σὲ ὑποτυπώδη κατάσταση, θεωροῦνται ἀπραγματοποίητα. Οἱ δεῦτεροι εἶναι τελικὰ ἀρνητὲς τῆς ἐλευθερίας — ἐξουσιαστὲς ἢ δοῦλοι, δηλαδὴ τὸ ἴδιο πράγμα, ἀφοῦ μαζὶ οἱ δύο τους συναποτελοῦν τὸ ἀδιάρρηκτο σύστημα καὶ καθεστὼς τῆς ἀνελευθερίας.

Γιὰ νὰ συνθέσω τὸ γιὰ λόγους μεθοδολογικοὺς διασπασθὲν σὲ δύο θέματα μας, δὲν ὑπάρχει «οὐτοπία» μὲ καμμιὰ ἔννοια, οὔτε κἀν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «ἀντικειμενικὰ ἀνέφικτου», γιὰτὶ ἀπλῶς δὲν ὑπάρχει «ἀντικειμενικὴ ἐλευθερία». Οἱ καταδικαστικές — καί, θάλεγα, μᾶλλον εἰρωνικές, περιφρονητικές — θεωρίες περὶ οὐτοπίας ἀποτελοῦν ἐξουσιαστικὰ ἐφευρήματα, πού σκοπεύουν στὴν ἀποθάρρυνση τοῦ διψῶντος τὴν ἐλευθερία προσώπου. Ἀλλὰ ἀποτελοῦν καὶ τὴν «ἀπολογία» ἐκείνων πού — θύματα τῆς πνευματικῆς ἐκτροπῆς τοῦ καιροῦ μας ἀλλὰ καὶ πολὺ παλαιότερων ἐποχῶν — εἶναι φορεῖς τῆς πλάνης ὅτι τάχα ἔξω ἀπὸ μᾶς βρίσκεται ἡ ἐλευθερία, ἔξω ἀπὸ μᾶς βρίσκεται ἡ οὐσία.. Ἀντιουτοπία εἶναι ἡ ἐξ-ουσία, δηλ. ἡ ἀνθρώπινη δουλεία καὶ δειλία. Καὶ οὐτοπία εἶναι ἡ οὐσία, ἡ ἐσωτερικὴ ἐλευθέρωση. Ἀναζητήστε τὴν!

Δ.Ι.Α.

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ — ΔΗΜΑΚΗ*

Κοινωνικά στρώματα και κοινωνικές τάξεις: ή διαμάχη γύρω από την στρωματική προσέγγιση

Είναι απαραίτητο εϋθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἀποσαφηνισθοῦν ὁρισμένα σημεῖα πού σχετίζονται μὲ τὴν διαμάχη γύρω ἀπὸ τὸ ἐὰν ἡ στρωματικὴ προσέγγιση, *πρῶτον*, περιορίζεται στὴν μέτρηση καὶ συσχέτιση παραγόντων πού ἀφοροῦν σὲ στατιστικὲς ἢ λογικὲς κατηγορίες χωρὶς πραγματικὸ κοινωνιολογικὸ νόημα καί, *δεύτερον*, συμβάλλει κατὰ οὐσιαστικὸ τρόπο στὴν κατανόηση τῆς ταξικῆς δομῆς τῆς κοινωνίας.

Τὸ κοινωνικὸ στρῶμα θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς κοινωνιολόγους ὡς σύνολο ἀτόμων πού ἔχουν ἓνα ἢ περισσότερα κοινὰ χαρακτηριστικά, λχ. ὅλες οἱ παντρεμένες καὶ ἐργαζόμενες Ἑλληνίδες κατὰ τὴν περίοδο 1971—81 ἢ ὅλοι οἱ Ἑλληνες πρωτοετείς φοιτητὲς τῆς Νομικῆς Σχολῆς κατὰ τὴν περίοδο 1981—82. Ἐνα στρῶμα στὴν καθαρὴ μορφή του εἶναι μιὰ στατιστικὴ ἢ λογικὴ κατηγορία, τῆς ὁποίας τὰ μέλη δὲν συνδέονται μὲ ὁποιοσδήποτε ψυχολογικοὺς ἢ κοινωνικοὺς δεσμούς. Ὁ μόνος συνδετικὸς τοὺς κρίκος εἶναι τὸ κοινωνιολογικὸ κριτήριον ἢ τὰ κριτήρια σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα κατετάγησαν μαζί ἀπὸ τὸν ἐρευνητὴ. Τὸν κοινὸ αὐτὸ παρανομαστὴ, πού τοὺς συνδέει, τὰ μέλη δὲν ἔχουν συνειδητοποιήσει, καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἔνταξή τους σ' ἓνα κοινωνικὸ στρῶμα ἀποτελεῖ μιὰ τεχνητὴ κατάσταση πού, μὴ ἔχοντας ὁποιαδήποτε ψυχολογικὴ βάση ἢ ρίζες στὴν ὁμαδικὴ συνείδηση, ὑπάρχει μόνο χάρις στὸν χαρακτηρισμὸ πού τῆς ἔδωσε ὁ κοινωνιολόγος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ μιὰ ὁμάδα εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἄπλη κατηγορία ἀτόμων. Οἱ περισσότεροι κοινωνιολόγοι θὰ συμφωνοῦσαν ὅτι ὁ ὅρος «ὁμάδα» ἀναφέρεται σὲ μιὰ «*συνεκτικὴ κοινωνικὴ δομὴ*» καὶ ὅτι τὰ μέλη της συνδέονται μεταξύ τους μὲ κάποιας μορφῆς κοινωνικοὺς δεσμούς¹. Πάντως παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ὑπάρχει ἕνας γενικὰ παραδεκτὸς κοινωνιολογικὸς ὁρισμὸς τῆς ἔννοιας τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας. Ἄν κανεὶς ἀκολουθῇ τὸν G. Gurvitch — κάτι πού κάνω —, κάθε μιὰ ὁμάδα θεωρεῖται ὡς μιὰ «*πραγματικὴ συλλογικὴ ἐνότητα*», πού περιλαμβάνει ἄτομα πού ἔχουν ἀπὸ κοινοῦ τὴν αἴσθηση τοῦ «ἐμεῖς», συνεργάζονται γιὰ νὰ προωθήσουν κοινούς σκοποὺς καὶ κατὰ κανόνα ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴν εὐρύτερη κοινωνία σὰν μέλη ἐνὸς δεδομένου συνόλου. Ἡ ὁμαδικὴ συνοχὴ καὶ ἡ συνειδητοποίηση τῶν κοινῶν συμφερόντων βασιζέται στὴν κοινότητα τῶν κοινωνικῶν ἀντιλήψεων καὶ τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς², καὶ συγχρόνως ἐνθαρρύνει τὴν ἀνάπτυξή τους. Μέσα σ' ἓνα τέτοιο ἐννοιολογικὸ πλαίσιο οἱ κοινωνικὲς τάξεις θεωροῦνται σὰν μεγάλες κοινωνικὲς ὁμάδες.

Ἀκόμη καὶ οἱ κοινωνιολόγοι πού δὲν θεωροῦν ὅτι ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις (λ.χ. ὁ Giddens) ἢ οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς (λ.χ. ὁ R. Aron) συνιστοῦν πραγματικὲς ὁμάδες³, ἀποδίδουν πάντως στίς κοινωνικὲς τάξεις κάποια «*στοιχεῖα ὁμαδοποίησης*»⁴, τὸ κυριότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ταξικὴ (ὁμαδικὴ) συνείδηση· μιὰ τέτοια συνειδητοποίηση ὀξύνεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς ταξικῆς σύγκρουσης καὶ τῶν πολιτικῶν ἀγώνων γιὰ τὴν προώθηση ταξικῶν συμφερόντων πού ἔχουν τὴν βάση τους στὴν οἰκονομικὴ δομή.

* Ἡ κ. Ἰωάννα Λαμπιρὴ - Δημάκη εἶναι ἐπίκουρος καθηγήτρια τῆς Κοινωνιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Τὸ κείμενον πού ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ μέρος τῆς εὐρύτερης σχετικῆς μελέτης τῆς Social Stratification in Greece, 1962—1982, Eleven Essays, A. Sakoyias, Athens - Comotini, 1983. Βλ. καὶ τὸ ἔργον τῆς Ἡ Ἑλληνικὴ κοινωνία στὴν φοιτητικὴ συνείδηση («Ὀδυσσεάς», Ἀθήναι 1983).

1. Βλ. W. S. Landecker, "Group" στὸ S. Gould and W. L. Kolb (eds), *A Dictionary of the Social Sciences* (UNESCO, 1964), σ.σ. 295-296.

2. Βλ. G. Gurvitch, *La Vocation Actuelle de la Sociologie*, tome I, vers la sociologie differentielle (PUF, Paris, 1968), σελ. 305.

3. Βλ. A. Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies* (Hutchinson University Library, London 1973), σελ. 105 καὶ R. Aron, *La Lutte de Classes*, (Gallimard, Paris, 1964), σελ. 99.

4. Βλ. λ.χ., R. Centers, *The Psychology of Social Class* (London, 1949) καὶ St. Ossowski, *Ἡ Ταξικὴ Δομὴ στὴν Κοινωνικὴ Συνείδηση* (μετάφρ. Κ. Φιλίνη καὶ Ν. Γιανναδάκη) (Κάλβος, Ἀθήνα, 1973), σελ. 73.

Συνήθως ή διαφοροποίηση ανάμεσα στην τάξη και στο κοινωνικό στρώμα γίνεται κάτω από τις μαρξιστικές επιδράσεις με βάση το παραπάνω ψυχολογικό (άλλα και πολιτικό) κριτήριο⁵. Μια τέτοια διαφοροποίηση είναι χρήσιμη, στο μέτρο που ό έρευνήτης έχει συνειδητοποιήσει ότι στην κοινωνική πραγματικότητα ούτε κάθε κοινωνικό στρώμα είναι μια πλήρως τεχνητή κατηγορία — μια έφευρεση του κοινωνιολόγου — αλλά ούτε και κάθε κοινωνική τάξη, ιδίως στις σύγχρονες κοινωνίες μας, είναι μια πλήρης συνεκτική ένότητα με συνείδηση του έαυτού της και της κοινωνικής (ταξικής) σύγκρουσης. Ένα τμήμα μιας κοινωνικής τάξης, λ.χ. μια ομάδα συνδικαλιστών, μπορεί βέβαια να αποτελεί μια τέτοια ένότητα. Υπάρχει όμως και ένα άλλο κριτήριο — εκτός από αυτό της όμαδικής συνείδησης —, με βάση το όποιο το κοινωνικό στρώμα διαφοροποιείται αρκετά συχνά από την κοινωνική τάξη: με βάση, δηλαδή, τους τρόπους με τους όποιους οι κοινωνικές τάξεις, από τη μια πλευρά, και τα κοινωνικά στρώματα, από την άλλη, συσχετίζονται άναμεταξύ τους. Από τη στιγμή που θα γίνει δεκτό ότι οι διαταξικές σχέσεις είναι κάτι το έντελώς διαφορετικό από τις διαστρωματικές σχέσεις, τότε δικαιολογείται ή πρόταση ότι ή διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις δέν άποτελεί κάποια μορφή κοινωνικής στρωμάτωσης.

Περισσότερο λεπτομερειακά, το έπιχείρημα όσων ύποστηρίζουν ότι ή στρωματική άνάλυση βρίσκεται έξω από τον χώρο της ταξικής άνάλυσης, είναι το ακόλουθο: ένω οι δύο μεγάλες κοινωνικές τάξεις (οί προλετάριοι και οι άστοί) βρίσκονται σε μια σχέση διαλεκτική, όπου ή ταυτότητα της καθεμιάς προσδιορίζεται από τη σχέση της με την άλλη τάξη, τα κοινωνικά στρώματα, τα όποια ό άκαδημαϊκός κοινωνιολόγος άντιμετωπίζει ως τάξεις, βρίσκονται σε σχέση όχι σύγκρουσης και έξάρτησης, αλλά σε σχέση άνωτερότητας - κατώτερότητας. Στην άκαδημαϊκή κοινωνιολογία, σύμφωνα με το παραπάνω έπιχείρημα, ή άστική τάξη και το προλεταριάτο (πραγματικές τάξεις) έχουν άντικατασταθεί από τα άνώτερα, τα μεσαία και τα κατώτερα στρώματα (ψευδο-τάξεις). Όπως γράφει και ό Vic Allen: «ή κοινωνική στρωμάτωση ύποδηλώνει μια ιεραρχική κατάταξη των τάξεων σ' ένα σχήμα διαβάθμισης κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ώρισμένες τάξεις να είναι άνώτερες ή κατώτερες από άλλες»⁶. Υπονοείται ότι ή άυθεντική ταξική άνάλυση δέν στηρίζεται σε μια τέτοια παραδοχή.

Στα παραπάνω θα μπορούσαν να άντιταχθούν τα ακόλουθα:

Πρώτα άπ' όλα, άν την κοινωνική στρωμάτωση άντιλαμβανόμαστε (όπως άλλωστε γίνεται συνήθως) σαν μια διαδικασία κοινωνικής διαφοροποίησης δομημένης σε συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής άνισότητας, ή όποία εκδηλώνεται μέσω των διαφορετικών προνομίων (οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και ψυχολογικών) που άπολαμβάνουν διάφορες κοινωνικές όμαδώσεις λόγω της θέσης που κατέχουν μέσα στην όλική κοινωνικο-οικονομική δομή δεδομένης κοινωνίας — θέσης που δέν είναι άναγκαστικά άποτέλεσμα της άτομικής άξίας —, τότε ή διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις είναι μια όψη της κοινωνικής στρωμάτωσης. Όπως γράφει ό J. Westergaard, «ή κοινωνική τάξη είναι στην ουσία ύπόθεση άνισότητας... 'Η άνισότητα είναι το έπίκεντρο των τάξεων, διότι πάνω άπ' όλα οι διαφορές άνάμεσα στις θέσεις μιας δομής άνισότητας είναι που προκαλούν ένδογενείς συγκρούσεις ταξικών συμφερόντων»⁷.

Δεύτερο, ή ταξική άνισότητα, όποιεσδήποτε κι άν θεωρούνται οι πηγές της, ύποδηλώνει: «άνισότητα έξουσίας, κύρους και έπιρροής, άνισότητα ύλικών συνθηκών και ασφάλειας, άνισότητα εύκαιριών και προσβάσεις στην άπόκτηση πολιτιστικών και ύλικών αγαθών, καθώς και άντιθέσεις άνάμεσα στη σχετική άυτονομία και τη σχετική έξάρτηση στη ζωή αυτή»⁸. Άκριβώς με βάση αυτά τα κριτήρια είναι δυνατόν μια κοινωνική τάξη να θεωρηθεί άνώτερη ή κατώτερη μιας άλλης, και αυτά τα κριτήρια δέν έ-

5. Βλ. St. Ossowski, όπ. παρ., σελ. 109.

6. Βλ. Vic Allen, — *The Differentiation of the Working Class* — στο A. Hunt (ed.), *Class and Class Structure* (Lawrence and Wishart, London, 1978), σελ. 62.

7. Βλ. J. Westergaard, — *Class Inequality and Corporatism* — στο A. Hunt (ed.) *Class and Class Structure*, όπ. παρ., σελ. 165.

8. Ibid.

χουν βέβαια καμιά σχέση με ήθικες αξιολογήσεις της ταξικής ανωτερότητας ή κατωτερότητας.

Είναι ενδιαφέρον, ότι οι ίδιοι κοινωνιολόγοι που ασκούν κριτική στην ιεράρχηση των κοινωνικών τάξεων σε ανώτερες/κατώτερες (λ.χ. σε μία ανώτερη, μεσαία και κατώτερη τάξη) που γίνεται στις έρευνες κοινωνικής στρωμάτωσης, παραδέχονται ότι «*δσοι πουλούν την εργασία τους... έχουν μια σχέση κατωτερότητας προς τους εργοδότες τους*»⁹.

Ο Antony Giddens, που από τη μία πλευρά δέχεται ότι «*οι τάξεις δεν μπορούν εύκολα να γίνουν αντίληπτες σαν ένα σχήμα διαβάθμισης ανωτερότητας - κατωτερότητας*», παραδέχεται από την άλλη ότι αυτή «*ή αντίληψη (ή εικόνα) δεν μπορεί να αποφευχθεί έντελως*»¹⁰. Και δεν μπορεί να αποφευχθεί έντελως, γιατί αντιστοιχεί τόσο στην ταξική πραγματικότητα όσο και στους τρόπους με τους οποίους αυτή γίνεται κοινωνικά αντίληπτη. Άς αποσαφηνίσουμε περαιτέρω το σημείο αυτό. Ο Ossowski στην κλασσική του μελέτη για την ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση αναφέρει το πολύ ενδιαφέρον σημείο, ότι από τη στιγμή που ο κοινωνιολόγος παραδεχθεί την ύπαρξη ενδιάμεσων τάξεων (ανάμεσα στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο), μετακινείται από την αντίληψη μιάς ταξικής δομής που κυριαρχείται από δύο αντιτιθέμενες ομάδες, που «*ανάμεσά τους ισχύει μια ασύμμετρη σχέση εξάρτησης*» σε μία άλλη αντίληψη της ταξικής δομής που μπορεί να περιγραφεί σαν «*ένα σχήμα διαβάθμισης, που περιλαμβάνει τρία ή περισσότερα στρώματα (τάξεις) από τις οποίες ή κάθε μία βρίσκεται ψηλότερα ή χαμηλότερα από τις άλλες με βάση ένα μοναδικό κριτήριο*»¹¹.

Στις περισσότερες έρευνες κοινωνικής στρωμάτωσης το κριτήριο αυτό είναι το έπαγγελμα του ατόμου. Το έπαγγελμα είναι στην ουσία ένας σύνθετος δείκτης, που αναφέρεται σε τουλάχιστον δύο ακόμη κριτήρια της ταξικής διαφοροποίησης: την οικονομική ισχύ και το κύρος (την επιρροή) πάνω στους άλλους, λόγω της θέσης που το άτομο κατέχει μέσα στην ιεραρχία της εργασίας/έξουσας κάθε συγκεκριμένου επαγγέλματος. Το σημείο όμως που θα ήθελα να θίξω είναι διαφορετικό. Δηλαδή, ότι το να συμπεριλαμβάνει κανείς, όπως κάνουν οι έρευνητές της κοινωνικής στρωμάτωσης, τις μεσαίες τάξεις στο ταξικό υπόδειγμα — κάτι που σύμφωνα με τον Ossowski σημαίνει ότι οι έρευνητές αυτοί δέχονται την έγκυρότητα του σχήματος διαβάθμισης για την περιγραφή της ταξικής δομής — είναι ασφαλώς μία ρεαλιστική αντιμετώπιση της σύγχρονης πραγματικότητας των καπιταλιστικών κοινωνιών.

Από την παρχή του 20ου αιώνα οι μικροί ανεξάρτητοι επιχειρηματίες (ή *petty bourgeoisie* σύμφωνα με τον Marx, ή παλιά μεσαία τάξη της παραδοσιακής κοινωνιολογίας) έπαψαν σύν τω χρόνῳ να κυριαρχούν στις επαγγελματικές ομάδες που βρίσκονται ανάμεσα στους κατόχους των μέσων παραγωγής και τους χωρίς περιουσία βιομηχανικούς και αγροτικούς εργάτες. Δίπλα και πάνω από τους μικροαστούς αυτούς στάθηκαν σύν τω χρόνῳ με βαθμιαία αύξηση του αριθμού τους και της οικονομικής τους σημασίας οι απασχολούμενοι του «λευκού περιλαίμιου» (*white collar employees*)—(έλεύτεροι επαγγελματίες, διευθυντικά στελέχη και τεχνοκράτες), που κατά την άνοδό τους γύρω στο 1920—1930 χαρακτηρίστηκαν σαν ή νέα μεσαία τάξη.

Παρά τις ποικίλες έρμηνειες που δόθηκαν για την εξάπλωση αυτής της μεσαίας τάξης στην μεταπολεμική Δυτική Εύρώπη, το γεγονός παραμένει ότι ή τάξη αυτή αποτελεί μία μεγάλη και άνομοιογενή κατηγορία μέσα στην επαγγελματική δομή των σύγχρονων κοινωνιών¹². Όρισμένοι μάλιστα κοινωνιολόγοι θεωρούν ότι οι βιομηχανικά άνεπτυγμένες κοινωνίες της Δυτικής Εύρώπης μπορεί να θεωρηθούν ότι ήδη είναι ή ότι βρίσκονται πολύ κοντά στο να γίνουν μεσοαστικές κυρίως κοινωνίες¹³.

9. Βλ. V. Allen, *όπ. παρ.*, σελ. 65.

10. Βλ. A. Giddens, *όπ. παρ.*, σελ. 106.

11. Βλ. St. Ossowski, *όπ. παρ.*, σελ. 68-69.

12. Για μία παρουσίαση των διάφορων σχετικών έρμηνειών βλ. T. B. Bottomore. — *The Class Structure in Western Europe* — στο M. Scottford · Archer and S. Giner (eds), *Contemporary Europe. Class, Status and Power* (Weidenfeld and Nicolson, London, 1971), σ.σ. 395-399.

13. Βλ. T. B. Bottomore, *όπ. παρ.*, σελ. 395.

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΜΙΧΑΗΛ

Γιορτάσι

*Ὡς τραγούδι ἡ αὐγὴ σὲ ριπίδι ν' ἀνοίγεται,
χοροστάσι νὰ στήνει·
καὶ στὰ μύρα ἡ ψυχὴ νὰ μεθάει, νὰ πνίγεται
κι ὥς θυμίαμα νὰ σβήνει.*

*Καὶ ἡ γῆς τοῦ ἀγέρα ἄνθη μπόλια νὰ ντύνεται,
τὸ χαμόγελο ἡ πλάση
κι ἡ στιγμή — δι καλή — ὀλακέρια νὰ δίνεται
στῶν κορμιῶν τὸ γιορτάσι.*

ΙΩΣΗΦ ΑΡΓΥΡΙΟΥ

Πικρὸς στοχασμὸς

*Πρὶν μποῦνε στὰ μαῦρα σκοτάδια,
πέσανε πάνω στ' ἀγάλματα
καὶ τὰ κάνανε σκόνῃ.
Καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τους
ρυπάνανε μ' αἰσχρολόγα
ποὺ καὶ τὸν διάβολο σοκάρουν.
Ἀφήσανε μόνο πίσω τους
σφίγγες ὄλο μυστήριό.
Κομματιάσανε τὰ μαγικά βιολιά τους.
Ἀνεμίσανε τ' ὄνειρο, κουρελιασμένο πανί.
Προσπεράσανε τ' ὀλόλαμπρα μάτια τοῦ Ἥλιου
κι' ἔπειτα χαθήκανε μέσ' τ' ἄδοσκόταδα,
χωρὶς τουλάχιστον νὰ περιμένουν
τὶς τελευταῖες του ματιές,
γιὰ νὰ χαροῦν μαζί του
τὴν μαγεία τῶν χρωμάτων τοῦ κόσμου τούτου.*

*Δὲν τοὺς γνωρίσαμε.
Ὁ χρυσὸς ποὺ τυχὸν κοχλάζει
στὶς ρίζες ἡφαιστείων
μένει γιὰ πάντα κρυμμένος ἐκεῖ!
Ἦ τὸν κάνουνε μυριάδες ἀσήμαντα κομμάτια
οἱ δαγκάνες τῆς ἀπληστης λάβας!*

*Σεβαστοὶ μου Ποιητές:
Λύστε τοὺς γόρδιους δεσμοὺς τῆς νύχτας
μὲ τὸ σπαθὶ τῆς Ποίησης.
Κι' ἀφήστε τὸ μύρο τῆς ψυχῆς σας
στὸ φῶς νὰ ξεχυθεῖ τῆς μέρας,
γιὰ νὰ σκορπίσει Λευτεριά.*

Μ Ε Τ Ε Ω Ρ Ι Σ Μ Ο Ι

Οποιος προσπαθεῖ νὰ θίξη γραπτῶς ἢ προφορικῶς θέματα φιλοσοφίας κάπως βαθύτερα, ἀντιμετωπίζει ἓνα ἰδιόμορφο πρόβλημα ἐπικοινωνίας, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει γίνεи ἀρκούντως λόγος στὴν ἐποχὴ μας. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ γεννιέται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐνῶ ἡ γλῶσσα λειτουργεῖ σήμερα σὲ ἓνα μόνο ἐπίπεδο συνειδήσεως — αὐτὸ τῆς καθημερινότητος —, ἡ φιλοσοφία λειτουργεῖ σχεδὸν πάντοτε σὲ δύο. Θὰ ἐξηγήσω ἀμέσως τὶ ἐννοῶ.

Οπως εἶχε ἐπισημάνει ἤδη πρὶν ἀπὸ 2.350 χρόνια ὁ Σωκράτης, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦμε τὴ γλῶσσα — ἰδίως τὴ γραπτὴ — ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικοποίησιν τῶν μερῶν της, τὴν ἀπομόνωση τῆς σημασίας τῶν λέξεων, τὴν ἱεραρχικὴ ὀργάνωση τῶν δομῶν τῆς ἐκφράσεως καὶ τελικὰ τὴν ἀφαιρετικὴ εἰσπραξὴ τῶν λεγομένων ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη ἢ τὸν ἀκροατὴ. Ἡ ἐννοια, δηλαδή, ἐκεῖ ποὺ κάποτε διαμορφωνόταν μέσα στὸ νοῦ καὶ συνδεόταν μὲ τὶς περιστάσεις τῆς στιγμῆς, ἀρχισε νὰ διαμορφώνεται ἤδη πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Σωκράτη ἐκτὸς τοῦ νοῦ ὡς *conceptus* καὶ νὰ συνδέεται μὲ κάποιο ὀρισμὸ ἀπομνημονευμένο. Ἔτσι ὁ λόγος, ἐνῶ παλιότερα καθρέφτιζε ἀπλῶς τὴν σχέσιν τῶν πραγμάτων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸν συγκεκριμένο ἄνθρωπο, διέπλασε ἀργότερα τεμαχιστικὰ τὴν εἰκόνα τους, ἀναδεικνύοντας τὴν ἀποκομμένη ἀπὸ τὸ ὅλο συνειδήσιν ὡς ἀποκλειστικὸ κριτὴ τους.

Αλλὰ, ὅπως ἀντιλαμβάνεται κανεῖς, ἡ κατάστασις αὕτῃ ἐπιβάλλει ὠρισμένους χειρισμοὺς σὲ ὅποιον προ-

σπαθεῖ νὰ διατυπώσῃ σκέψεις καὶ ἀρχὲς ἐμπνευσμένες ἀπὸ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο συνειδήσεως, ὅπου ἡ εἰσπραξὴ τοῦ κόσμου δὲν συντελεῖται μέσα ἀπὸ κάποια πορεία ἀντικειμενικοποίησης. Θὰ πρέπει π.χ. τὸ ἐνδιαφερόμενο ἄτομο νὰ μπορέσῃ νὰ προβάλῃ τὴν διαίσθησιν ὡς σύλληψιν, χωρὶς νὰ τὴν περιχαρακώσῃ· θὰ πρέπει νὰ ἀναγάγῃ τὴν διαδικασία σὲ δομὴ χωρὶς νὰ τὴν ἀποκρυσταλλώσῃ· θὰ πρέπει νὰ δηλώσῃ τὴν τάσιν ὡς νόμος χωρὶς νὰ τὴν ἀπολυτοποιήσῃ· καὶ θὰ πρέπει νὰ μιλήσῃ γιὰ τὸ εἰδέναι ὡς συνειδέναι χωρὶς νὰ τὸ δογματοποιήσῃ. Θὰ πρέπει ἀκόμα τὸ ἄτομο αὐτὸ νὰ εὐαίσθητοποιηθῇ ἀπέναντι στὴν ἀπιαστὴ ἀλλὰ καθοριστικώτατη ἐκείνη νοημοσύνη τῆς φάσεως — ἴσως αὐτὸ ποὺ ὁ Ἀναξαγόρας ὠνόμαζε «**αὐτοκρατὴς νοῦς**» — ἡ ὁποία, ἐνῶ ἐμφανίζεται ἐξωτερικὰ ὡς ἐκφράσις σχέσεων ἀνάμεσα στὰ πράγματα, ἐντούτοις ἀντιπροσωπεύει οὐσιαστικὰ αὐτὸ ποὺ ὁ Ἡράκλειτος ἔλεγε ὅτι «κατευθύνει τὰ πάντα διὰ τῶν πάντων». Μόνον ἀν εὐαίσθητοποιηθῇ κανεῖς ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν νοημοσύνην διὰ τῶν πραγμάτων, θὰ μπορέσῃ νὰ ἀνεγκύσῃ τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὰ βάθη ὅπου τὴν τοποθέτησε ὁ Δημόκριτος, χωρὶς νὰ τὴν ἀποσπάσῃ ἀπὸ 'κεῖ — ὅπως κάνομε ὅλοι μας, ὅταν παρασυρόμαστε ἀπὸ κάποια ἱκανοποιούσα σύλληψιν της καὶ τὴν ἀπομονώνομε.

Μὲ ἄλλα λόγια, θὰ πρέπει ἐκεῖνος ποὺ θέλει νὰ διατυπώσῃ σκέψεις ἢ ἀρχὲς ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἐπίπεδο συνειδήσεως, νὰ μπορέσῃ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ἐκφραστικὴ σύμβασιν, ἔτσι ὥστε νὰ τὴν εἰσαγάγῃ

στήν μη-συμβατικότητα. Θα πρέπει ακόμα να δουλέψω έτσι τὸν λόγο, ὥστε νὰ μπορέσω νὰ δηλώσω μέσω αὐτοῦ τὸ πέραν τοῦ λόγου. Ἡ παραπάνω χρήση — ἀλλὰ καὶ εἴσπραξη — τῆς γλώσσας οὔτε εὐκόλη εἶναι οὔτε ἀμοιρῇ παρεξηγήσεων. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος, ποὺ ἐπὶ χιλιάδες τώρα χρόνια ζυμώνεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἀντικειμενοποιὸ πρόσληψη τῆς πραγματικότητος, δυσκολεύεται νὰ τὴν παρακολουθήσῃ. Γι' αὐτὸ γίνεται ἀπαραίτητη ἡ σύντομη αὐτῇ διευκρινιστικῇ ἐργασία. Πρέπει νὰ δηλωθῇ ὅσο τὸ δυνατό πιὸ ἀπλᾶ, ὅτι ὑπάρχουν δύο ἐπίπεδα συνείδησης — καὶ γνώσης — ἀσχετα τελείως μὲ τὸ συνειδητὸ καὶ τὸ ὑποσυνειδητὸ τοῦ Φρόυντ. Τὸ πρῶτο — καὶ ἐπιφανειακώτερο — ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα αὐτὰ συνείδησης διαμορφώνει μιὰν ἀντίληψη τεμαχιστικῇ καὶ συγκριτικῇ. Ὅρίζεται ἀπὸ τὴν ρασιοναλιστικὰ ἀντικειμενοποιημένη εἰκόνα τοῦ κόσμου, ὅπως τὴν συλλαμβάνει ὁ μέσος ἄνθρωπος. Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δύο ἐπίπεδα συνείδησης διαμορφώνει μιὰν ἀντίληψη διαπραγματικῇ καὶ σφαιρικῇ. Ὅρίζεται ἀπὸ τὴν δυναμικὴ ἀλληλοπεριχώρηση τῶν πάντων μέσα στὸν κόσμον, ὅπως ἀκριβῶς ἀντιλαμβάνονται τὴν ἀλληλοπεριχώρηση αὐτὴ ἡ σύγχρονη θεωρητικὴ φυσικὴ καὶ ὠρισμένοι σοφοὶ τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ δεύτερο αὐτὸ ἐπίπεδο συνείδησης μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ διὰ τοῦ πρώτου, χωρὶς ἐσωτερικὴ ἀντίφαση, ὅταν ὁμιλητὴς καὶ ἀκροατὴς ἔχουν ἐπίγνωση ὅχι μόνον τῆς ὑπαρξέως των, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιφανεικῶν παραδοξότητων ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ αὐτὴν τὴν διαδικασίαν διαπήδησης τοῦ ἐνὸς ἐπιπέ-

δου στὸ ἄλλο.

Η τεμαχιστικὴ καὶ σφαιρικὴ συνείδηση, δηλαδή, δὲν ἀντιστρατεύονται ἀναγκαστικῶς ἡ μία τὴν ἄλλη. Ἀντίθετα, ἡ τεμαχιστικὴ συνείδηση κερδίζει, ὅταν βρίσκῃ μιὰ σφαιρικὴ γνώση τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ τεμαχίσῃ, ἐνῶ ἡ σφαιρικὴ συνείδηση ἐπισύρει τὴν προσοχὴν ἐπὶ τὴν ὑπαρξὴ τῆς, ὅταν βρίσκῃ μιὰ τεμαχιστικὴ γνώση ἡ ὁποία τὴν παραβιάζει. Ἡ «φρὴν» τοῦ Ὀμήρου (τεμαχιστικὴ συνείδηση) τρέφει τότε τὸν «νοῦ» τοῦ (σφαιρικὴ συνείδηση), ὅπως καὶ τὸ ἀντίθετο, μὲ τελικὴ ἀπόληξιν τὴν ἐκφραση τῆς ὁμηρικῆς «γνώμης» (προβολὴ τῆς δεύτερης μέσω τῆς πρώτης). Τότε τὰ παράδοξα τοῦ Ζήνωνος παύουν νὰ εἶναι παράδοξα καὶ ὁ σκοτεινὸς Ἡράκλειτος γίνεται διαυγὴς σὰν τὸ κρυστάλλινον νερὸ τοῦ ποταμοῦ τῆς γνωστῆς του παρομοίωσης.

Μὲ ἄλλα λόγια, τότε ὁ τεμαχισμὸς τῆς πραγματικότητος σταματᾷ νὰ τὴν τεμαχίζῃ καὶ ἡ σφαιροποίησίς της σταματᾷ νὰ ἀγνοῇ τὸν τεμαχισμό της — ἢ, χειρότερα ἀκόμα, νὰ προεκτείνῃ τὸ ἐπὶ μέρους στὸ γενικὸ καὶ νὰ θεωρῇ ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ σφαιρικότης ἀποκαθίσταται. Σὲ τελευταία ἀνάλυση ὁ κόσμος δὲν εἶναι οὔτε σφαιρικὸς οὔτε τεμαχισμένος. Εἶναι κάτι πέρα ἀπὸ τὰ δύο, κάτι πέρα ἀπὸ αὐτὴ τούτη τὴν ἀλληλοπεριχώρηση τῶν δύο ἐπιπέδων στὰ ὁποῖα τὸν εἰσπράττομε. Ἀλλὰ βέβαια τὸ τί εἶναι στὸ τρίτο αὐτὸ βαθύτατο ἐπίπεδο ὁ κόσμος δὲν μπορεῖ νὰ δηλωθῇ μὲ λόγους. Οὔτε κἀν ὡς ἡρακλειτικὸ «σημαῖνον».

Μετεώρος

ΓΡΗΓ. ΦΙΛ. ΚΩΣΤΑΡΑΣ*

Σχόλιο στὸν «*Homo erectus*» τοῦ Στ. Δεληκωστόπουλου

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ταυτότητας τῆς φιλοσοφίας¹ ὁδήγησε τὴν ἔρευνα στὴ διακρίβωση τῆς συγγένειας ποὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν τέχνη γενικώτερα καὶ ἀπεκάλυψε εἰδικώτερα τὴν ἐσωτερικὴ σχέση τῆς μὲ τὴν ποίηση. Φιλοσοφία καὶ ποίηση συνιστοῦν δύο δρόμους ἢ τρόπους, διαφορετικοὺς βέβαια, προσεγγίσεως τοῦ μυστηρίου τοῦ ὄντος καὶ ἀποτελοῦν ἀ-

φορμὲς καὶ ἀπαρχὲς μεγάλου προβληματισμοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

Ὅμως μιά τόσο ὑψηλὴ λειτουργία καὶ ἀποστολὴ τῆς ποιήσεως ἰχνηλατεῖ ἀναγκαστικὰ καὶ ἴσως καθορίζει τὶς ἀρχὲς καὶ τὰ κριτήρια τῆς γνησιότητάς της καὶ τῆς ποιότητάς, τὸν λόγο δηλ. τῆς ὑπάρξεώς της.

1. Ἡ ποιητικὴ πενία τῆς ἐποχῆς μας

Νῦ ὑπηρετῇ, τώρα, κάποιος τὴν τέχνη καὶ μάλιστα τὴν ποίηση, εἶναι ἓνας εὐγενικὸς πόθος. Αἰγιο τοῦ ἀντιστέκονται οἱ περισσότεροι ὑποκύπτουν. Νομίζουν, ἴσως, ὅτι οἱ ἀξιώσεις τῆς ποιήσεως εἶναι ἀσήμαντες καὶ οἱ προϋποθέσεις γιὰ νὰ θητεύσουν σ' αὐτὴ μηδαμινές. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ χωρὶς ὅρους —καὶ τελικὰ χωρὶς ὄρια— ποίηση ἐφέρει σὲ μιά παρα-ποίηση καὶ ἐνθάρρυνε μιά ποσοτικὴ παραγωγὴ χωρὶς προηγούμενο. Δημιουργήθηκε, ἔτσι, χώρος γιὰ ποιητὲς ἐπ' εὐκαιρίᾳ καὶ γιὰ ἀργόσχολους στιχοπλόκους· γιὰ ποιητὲς ποὺ διαθέτουν ἔκφραση, ἀλλὰ τίποτε πρὸς ἔκφραση· γιὰ ποιητὲς ποὺ ἐπαιτοῦν τὴν καταξίωση καταφεύγοντας στὴν εὐκολὴ πολιτικὴ συνθηματολογία —χωρὶς μάλιστα νὰ εἶναι οἱ ἴ-

διοι ἐλεύθεροι ἀπὸ τὶς ἀλυσίδες ποὺ χλευάζουν²— ἢ στὸ θυμικὸ τάραχο, στὰ παραληρηματικὰ λεκτικὰ κουδουνίσματα, στὶς νεφελώδεις μωρολογίες— πραγματικές ἀποβολὲς τῆς σκέψεως. Ἰλιγγος παραγωγῆς, λὲς καὶ τὰ ἑκατὸ ἄλογα τρέχουν γρηγορώτερα ἀπὸ τὰ δέκα³. Καὶ ὅμως μέσα σὲ τόση ποιητικὴ βλάβιση, ὅπως δικαιοδογημένα παραπονεῖται ὁ Νίτσε, ὁ ἀληθινὸς ποιητὴς ἔμεινε σπάνιο φυτό. Μὲ δυὸ λέξεις: Ἡ ποσότητα ἐγίνε τετράπαχη, ἐνῶ ἡ ποιότητα ἀπισχνάνθη. Φαίνεται πὺς ὅταν ἀκμάζουν οἱ ποιητὲς, παρακμάζει ἡ ποίηση. Ὅλα αὐτὰ κάνουν τὴν ποιητικὴ κατὰστασιν τοῦ καιροῦ μας βαρεία καὶ τὸ μετεωρολογικὸ δελτίο δυσάρεστο.

2. Ὁ δημιουργὸς τοῦ *Homo Erectus*: μιά νέα ποιητικὴ αὐγὴ

Ὅμως στὸ γλαυκὸ οὐρανὸ μας, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ὁμήρου ὡς τὶς ἡμέρες τοῦ Σικελιανοῦ, τοῦ Σεφέρη καὶ τοῦ Ἑλύτη, κυριαρχοῦν καὶ νεφεληγερέτες δημιουργοί. Τότε τὸ εὐλογημένο τοπίο αἰθριάζει. Ὁ ποιητικὸς λόγος μεσουρανεῖ. Καὶ τὸ πάτριον ἔδαφος χαμογελάει ξανὰ τὸ φῶς —τὸ φῶς τῆς ποιήσεως.

Ὁ «*Homo Erectus*»⁴, ὁ ὄρθιος καὶ ἀσυμφιλίωτος ἄνθρωπος, τοῦ νέου, σύγχρονου ποιητῆ *Στέφανου Δεληκωστόπουλου*, σκιρτάει πεπληρωμένος ἀπὸ ἓνα τέτοιο ἱλαρό, δημιουργικὸ φῶς. Πρόκειται γιὰ μιά κατάθαρρη ποιητικὴ λαλιά, ποὺ δὲν πρέπει ἡ ἐποχὴ μας νὰ τὴν ἀφήσῃ νὰ τυλιχθῇ στὴ σιωπὴ. Γι' αὐτὸ οἱ φιλοσοφικοὶ περίπατοι

σὲ ψηλὲς ρουμελιώτικες ποιητικὲς⁵ κορυφὲς θὰ ἀρχίσουν ἀπὸ τὸν χρονικὰ ἔσχατο, τὸν Στέφ. Δεληκωστόπουλο, ὑμνητὴ τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας καὶ ἐλευθερίας. Στὸν *Homo Erectus*, τὴ «*ραψωδία γιὰ τὴν ἀναποκάλυπτη μοῖρα τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου*», οἰκοδομεῖ ὁ ποιητὴς ἓνα γόνιμο διάλογο ἀνάμεσα στὸν Ἄνθρωπο καὶ τὸν Κόσμο, ἀνάμεσα στὴν Ὑπαρξιν καὶ τὸ Θεό. Τὰ ὑλικά μὲ τὰ ὁποῖα χτίζει τὸ διάλογό του εἶναι ὁ «*λογισμὸς καὶ τὸνειρο*». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ζευγαρώνονται ἐδῶ μὲ γιγάντια ἁρμονικὴ δύναμη ὁ φιλοσοφικὸς μὲ τὸν αἰσθητικὸ Λόγο, σὲ ποιότητες καὶ βαθμοὺς, ὥστε νὰ διαπορῇ ὁ μελετητὴς, ἂν πρόκειται γιὰ μιά φιλοσοφικὴ ποίηση ἢ γιὰ μιά ποιητι-

* Ὁ κ. Γρ. Κωσταρᾶς εἶναι καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

κή φιλοσοφία.

Πρόκειται ωστόσο για ένα νηφάλιο δημιουργό που με το άνοιχτο φιλοσοφικό του βήμα και τη ζωντανή του σκέψη παραμερίζει την με λεκτικά κελύφια ντυμένη πνευματική ρηχότητα και ειδοποιεί: «*Δὲν ἔγραψα ποίηση / γιὰ τὰ λουλούδια, τὰ πουλάκια / τὶς ἀκρογιαλιές... Προσπάθησα νὰ ἀποφύγω ὅλα αὐτά. / Ἐγραψα μόνο γιὰ τὴ μοῖρα τοῦ Ἀνθρώπου / καὶ τὴ μοῖρα τοῦ Θεοῦ*» (σ. 9, στ. 1-22, Πρόλογος).

Μακρόχρονη ὁδοιπορία ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ἀνορθώση τὸν ἀρχικὸ *surinus*, ὕπτιο, ἀμελῆ, νωθρό, ἐπίπεδο καὶ ἀτολμο Ἀνθρώπο, τὸν *homo*, χοῦν, χοϊκὸν, κείμενον: ὁ *erectus*, ὁ ὀρθὸς καὶ εὐθυτενής, ὁ ὑψηλότερος καὶ θαρραλέος, ὁ ἀπὸ ἁγία συλλογῆς καὶ ἐνάρετης σκέψης καὶ πράξης πεπληρωμέ-

νος ἄνθρωπος εἶναι καρπὸς μιᾶς εὐχυμῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας, ἐνὸς ἀμείλικτου καὶ ἐπώδυνου ἐσωτερικοῦ ἀγώνα: «*Ζοῦσα τόσο καλὰ / στὴν προδοσίᾳ μου / στὴν σιωπῇ μου*» (σ. 12, στ. 1-3). Ἦταν οἱ καιροὶ τῆς εὐδαιμονικῆς ἀγνοίας. Ἀκόμη δὲν εἶχε προστεθῇ τὸ ἄλγος τῆς Γνώσεως καὶ τῆς Ζωῆς. Ὡσπου ἔφαγε ἀπὸ τὸ ξύλο τοὺς καὶ ἐπικράνη. Ξένος ἀνάμεσα στὸ «σήμερα» καὶ τὸ «αὔριο» κυκλώνεται ἀπὸ τὸ Τίποτε, ἀπὸ τὸ Μηδέν: «*Τίποτε δὲν ὑπάρχει, / τώρα, πρὶν, ἢ μετὰ / τίποτε δὲν ἀξίζει / νὰ ὑπάρχει. / Μοναδική μου σκέψη / ἡ ἀδιάφορη ἄρνηση... Ψεύτικα εὐτυχής*» (σ. 13, στ. 1-11). Τώρα ὁ *homo* ἀν-ίσταται, ἀλύγιστος καὶ ἔτοιμος — σύμφωνα με τὴ φράση τοῦ γερμανοῦ «ποιητῆ τῶν ποιητῶν» Χαϊντεγκερ — νὰ παλαίψῃ «*γιὰ νὰ σταματήσῃ τὰ ὀλέθρια βήματα τῆς μοῖρας*»⁶.

3. Ἡ ποιητικὴ πράξις ὡς ὁδυσσειακὸς νόστος

Ἡ ἀπόγνωση, στὴν ὁποία ὁ *homo erectus* βυθίζεται, αὐτὴ ἡ δυστυχία τῆς εὐτυχίας, εἶναι σωτήρια. Γιατὶ βαθαίνει τὴν ἐπίγνωση τῆς ἀποκοπῆς τοῦ ἀπὸ τὸ Ὄν καὶ πυροδοτεῖ τὴν νοσταλγία τῆς ἐπιστροφῆς στοὺς κόλπους τοῦ Εἶναι. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, σπάνιος μεταφυσικὸς ὁ Πλωτῖνος (205-270 μ.Χ.) ἐκφράζει ὅσον ὀλίγοι φιλόσοφοι τὸν ἀχόρταγο πόθο μιᾶς τέτοιας ἐπανόδου: «*πατρίς δὴ ἡμῖν, ὅθεν παρήλθομεν, καὶ πατὴρ ἐκεῖ. Τίς οὖν ὁ στόλος καὶ ἡ φυγὴ; Οὐ ποσὶ δεῖ διανύσαι. Πανταχοῦ γὰρ φέρουσι πόδες ἐπὶ γῆν ἄλλην ἐπ' ἄλλης*»⁷. Μὲ ἄλλες λέξεις:

Ποίηση καὶ φιλοσοφία ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀπλήρωτη πείνα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ Εἶναι. Ὁ ποιητὴς τοῦ *homo e-*

erectus, ἓνας γνήσιος ποιητῆς, μετὰ τὸν αἰσθητικό του Λόγο τοῦτο *ποιεῖ*: ποιμαίνει τὸ Εἶναι, ἀγωνίζεται νὰ ἐπαν-οικήσῃ στοὺς κόλπους του, νὰ ἐπιστρέψῃ στὴ γενέθλια γῆ του, τὴν πολυφίλητη πατρίδα. *Homo erectus* εἶναι βέβαια ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς. Ὁ ὁποῖος δὲν ἐννοεῖ νὰ ναυαγήσῃ οὔτε στὴ Σκύλλα τῆς ἑλλογῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ τοῦ Εἶναι οὔτε στὴ Χάρυβδι τῆς αἰσθητικῆς ἀπόλαυσης, ἀλλὰ με μεγαλό-νοες αἰσθήσεις, συνδυάζοντάς τα, ἐπιχειρεῖ νὰ διοδεύσῃ μέσω τῶν ὄντων πρὸς τὸ Ὄν, πρὸς τὸ Εἶναι. Ἐτσι φθάνει ὁ *homo erectus* στὴν ποιητικὴν πράξιν καὶ ὁ βαθύτατα φιλοσοφικός του λόγος λειτουργεῖ — κατὰ τὸν καίριο ἀφορισμὸ τοῦ Νοβάλις — ὡς *ὁδυσσειακὸς νόστος*.

4. Ἡ ἐλευθερία ὡς ἀρχέγονη οὐσία τοῦ ὄντος

Πόνος ἀφρευκτος, εὐθύνη ἀμεταβίβαστη, ἀγωνία ἀπαράκαμπτη καὶ ἀπορία καταπονοῦσα λογχίζουν τὸν *homo erectus*, καθὼς ἐνωτίζεται τὸ ἀνενόητο μυστήριον τοῦ κόσμου. Καὶ προβάλλει τὶς ψυχικὲς του κατα-

στάσεις ἐπάνω στοὺς τόπους τοῦ Εἶναι, στὶς φανερώσεις του: «*Τί στὸ διάβολο ξανάρθαν / αὐτὲς οἱ φωνές, / οἱ μάγισσες / οἱ στρίγγλες / οἱ ξωθιές / νὰ κάνουν στὴ ζωῇ μου; / τώρα ποὺ ὅλα / γίναν μέσα μου / μιὰ*

πορεία... *Τί ἦρθαν πάλι / οἱ φωνῆς οἱ ἀσίγαστες / νὰ προκαλέσουν;*» (σ. 15, στ. 27). Τραγικός Οἰδίποδας ὁ homo erectus μπροστὰ στὴ Σφίγγα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς ἐννοεῖ ὅτι πρέπει νὰ στηριχθῇ στὶς δικές του δυνάμεις γιὰ νὰ διανοίξῃ μονοπάτια μέσα στοὺς δρυμούς καὶ τὶς λόγχες τοῦ Ὑπάρχοντος, γιὰ νὰ μὴν καταποθῇ ἀπὸ τὸ Μηδὲν καὶ νὰ φθάσῃ στὰ ξέφωτα τοῦ Εἶναι: «*κι εἶχα δυνάμεις ἀπέραντες / νὰ φκιάσω, νὰ χτίζω, νὰ καταστρέψω / εἶχα σκοποὺς κι ἀποστολὰς / νὰ θέσω / νὰ ἐκπληρώσω...* Δὲν ὑπάρχει ἐμπόδιο / στὴ δύναμή σου / δὲν ὑπάρχει / θεὸς ἄλλος, ἐκτὸς ἀπὸ σένα» (σ. 25-26, στ. 27-28 καὶ 17-20). Ἐτσι ἀπολακτίζει ὁ homo erectus τὴν πικρὴ δουλεία τῆς ἀναγκαιότητος, γεύεται τὸν γλυκὺ καρπὸ τῆς ἐλευθερίας καὶ εὐφραίνεται ἀπὸ τὴν ἡδύτητά του.

Ὁ μετεωρισμός, τὸ τραμπάλισμα τοῦ ἀνθρώπου ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δουλεία τὸν πλάθει ὑλὶκὸ γιὰ δυνάστη: «*Ἐσὺ ξέρεις / ἔχεις γευτῇ τὴν οὐσία. / Θὰ τὰ κατακλύσεις / ὅλα / θὰ τὰ κυριέψεις*» (σ. 33-34, στ. 30-31 καὶ 1-3). Ὁ ἴδιος εἶναι «*σωτήρας τοῦ Θεοῦ*». Θεός, φῶς, λόγος, ἐλευθερία ὑπάρχουν στὰ ἄδυτα τοῦ ἐγὼ του, στὰ ἀπύθμενα βάθη τοῦ Ἑόντος. Μόριόν

του εἶναι καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ὁ ὁποῖος ὡς homo erectus ἀνατρέπει κάθε θνητὸ ἐμπόδιο, χλευάζει κάθε δεσμὸ καὶ πειθαρχεῖ καὶ σέβεται μόνο τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία καὶ τὸ πάθος γι' αὐτὴ εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ καὶ τῆς ζωῆς τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ὁ Στ. Δεληκωστόπουλος θωρεῖ τὴν ἐλευθερία ὡς τὴν ἀρχέγονη οὐσία τοῦ ὄντος. Ἡ νοσταλγία γιὰ τὸ ὄν, ἡ ἐνασχόλησή του μ' αὐτό, ἀκόμη καὶ ἡ λησμονιὰ τοῦ ὄντος ὡς λήθη τοῦ Θεοῦ καὶ μνήμη τοῦ κόσμου προκύπτουν ἀπὸ τὸν πόνο του γιὰ τὴν ἐλευθερία.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀξονικὸ πρόβλημα τῆς ποιητικῆς σκέψης τοῦ δημιουργοῦ τοῦ *Homo Erectus*.

Μὲ πόση εὐγενικὴ ὁμορφιά καὶ μὲ τί λιτὴ ἀπλότητα καὶ θελκτικὴ αἰδημοσύνη ἀπευθύνεται στὸ Θεό: «*Θάταν ντροπὴ / νὰ τὸν θέλεις ἀλυσόδετο / αὐτὸν ποῦναι γεννημένος / πανελεύθερος...* *Κι ἂν Θεὸς ἐσὺ / θέλεις νὰ γίνῃ βασιλιάς / σωστὸ θᾶναι / νᾶναι ἐλεύθερη ἡ συγκατάθεσή μου*» (σ. 114-115, στ. 28-31 καὶ 11-16). Μιὰ ἄλλη βάνουση τέχνη θὰ ἔκανε τὴν ἀξίωσιν αὐτῆς βλάσφημη. Ἀλλὰ ἡ στιλπνὴ διαλεκτικὴ τοῦ ποιητῆ μας τὴν μετουσιώνει σὲ βαθύτατα ἀνθρώπινη.

Οἱ ἀντινομίες ὡς οἱ χειμέριες νύχτες καὶ οἱ φωτόλουστες ἡμέρες τοῦ homo erectus

Ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ βέβαια, τὸ πνεῦμα κυρίως τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι τὸ βασιλεῖο τῆς ἐλευθερίας. Μέσα στὴν ψυχὴ καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ homo erectus ζοῦν μεγάλες καὶ τραγικὲς ἀντινομίες: τὸν χειμάζουν πολικὲς νύχτες σκότους. Καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸν καταυγάζουν θεολάμπουσες γελοῦμενες ἡμέρες φωτός: Νύχτα - Ἡμέρα, Σκότος - Φῶς, Δουλεία - Ἐλευθερία, Ἄγνοια - Γνώση, Ὁραῖο - Ἀσχημο, Κακὸ - Ἀγαθόν, Θάνατος - Ζωή, Διάβολος - Θεὸς εἶναι ἀντιθέσεις ποὺ πυρώνουν δημιουργικὰ τὴν σκέψη: ἀνάμεσά τους ἀκροβατεῖ ὁ ἄνθρωπος: «*Υπάρχει αὐτὸς / μὰ ὑπάρχει κι ὁ ἄλλος / ὁ διάολος / τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ / καὶ πολεμᾶνε μεταξύ τους / αἰώνια*» (σ. 82-83, στ. 20-31 καὶ 1-4).

Οἱ ἀντιφάσεις αὐτές, ἔδειξεν ὁ Ἑγελος,

οἱ ἀντιθέσεις εἶναι ἀναπόφευκτες καὶ ἀναπόδραστα συνηρητημένες μὲ τὸ ἀνθρώπινο σκέπτεσθαι καὶ καμμιά ἐπιτήρηση τοῦ καθαροῦ λόγου, καμμιά ἐποπτεία ἢ λογοκρισία τῆς μεταφυσικῆς διαλεκτικῆς, καμμιά γνωσιολογικὴ ἀστυνόμευση δὲν μπορεῖ νὰ τὶς ἐκριζώσῃ. Γι' αὐτό, ὅ,τι ἐπιβάλλεται στὸν homo erectus εἶναι: «*ἡ ἰσορροπία / ἀνάμεσα στοὺς δύο ἐχθροὺς / ποὺ χτυποῦνται / καὶ χτυπιοῦνται*» (δ.π.σ. 83).

Ὁ ἄνθρωπος ἄλλωστε, ἔστω κι ἂν μποροῦσε, δὲν θὰ ἤθελε νὰ ἀρῇ τὶς ἀντιθέσεις. Τὸ πνεῦμα τοῦ homo erectus τρέφεται ἀπὸ αὐτές. Ὁ,τι μέσα στὸν κόσμον παρουσιάζεται ὡς ἀρνητικόν, στὸ βάθος εἶναι οὐσιαστικώτερον ἀπὸ ὅ,τι τὸ θετικόν. Τὸ αἰώνιον ἀγαθὸ φέρνει μαζί του τὸ αἰώνιον κακὸ πρὸς δόξαν του, ὅπως πρὸς δόξαν τῆς ἡ Ζωῆ κου-

βαλῶ μαζί της τὸν Θάνατο. Ὁ ποιητὴς ὑπερακοντίζει ἐδῶ τὴ μεταφυσικὴ διαλεκτικὴ τοῦ Κάντ καὶ προσεγγίζει τὸν Ἑγελό: «Δόξα σὲ μένα τὸν μεγάλο / Βελζεβούλ... τὸν πρωτομάστορα τοῦ αἰώνιου κακοῦ / ...Δόξα σὲ μένα / πούφκιασα / τὸ βαθὺ σκοτάδι / ποῦχτισα κόλασες» (σ. 37, στ. 20-26). Ἀκούμε ἐδῶ μὲ ἓνα τρόπο βακχικὰ τραχὺ ἐκείνου πὺ ἀποτελοῦσε τὴν πνευματικὴ διαθήκη τοῦ Χαίλντερλιν καὶ πὺ ἡ ποιητικὴ,

φιλοσοφικὴ του μεγαλοφυΐα κατέγραψε στὸν ἐπίλογο τοῦ «Ἑπερίωνα»⁸: «Σὰν τις ἐριδες τῶν ἀγαπημένων εἶναι οἱ δυσαρμονίες τοῦ κόσμου. Συμφιλίωση ὑπάρχει μόνο στὴ φιλονικία καὶ ὅ,τι ἔχει χωρισθῇ ξανασιμῇ». Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν πὺς τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἄδικο, τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ φανταστικὸ, τὸ σωστὸ καὶ τὸ ἐσφαλμένο, τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ συνιστοῦν διαφορετικὰ εἶδη ἐκφράσεως τῆς οὐσίας, τοῦ *Εἶναι*.

6. Τὸ μεγαλεῖο τῆς τραγωδίας καὶ ἡ τραγωδία τοῦ μεγαλείου

Ἡ ἀντίφαση διαποτίζει τοῦτο τὸ *Εἶναι* καὶ «μόνη προσδιορίζει τὰ πάντα» (σ.σ. 66, στ. 17-18). Ἡ ἀντίθεση «ἦταν πρῶτ' ἀπ' ὅλα / πρὶν ἀπὸ τὸν ἴδιο λόγο... ἡ μάνα τῶν πάντων» (σ. 67, στ. 5-18). Οἱ στίχοι αὐτοὶ τοῦ Δεληκωστόπουλου εἶναι ἄκρως βαρυσήμαντοι καὶ παραπέμπουν κατ' εὐθειαν στὴ διαλεκτικὴ τοῦ *Γίνεσθαι* τοῦ Ἡράκλειτου, τῆς ἀένης γενέσεως καὶ φθορᾶς: τοῦ «ἀεζῶν πυρός». Τὸ ἀεζῶν πῦρ εἶναι τὸ σύμβολο τοῦ αἰώνιου Λόγου, πὺ οἰακίζει (:κυβερνᾷ) σάν κεραυνὸς τὸν σύμπαντα κόσμον. Μὲ τὸ πνεῦμα του ἀγωνίζεται ὁ ἄνθρωπος νὰ κατακαύσῃ τὶς ἀντιθέσεις, ἀλλὰ —ὄχι σπάνια— κεραυνώνεται ἀπὸ αὐτὲς, ἰδίως οἱ ὑψηλόκορμες καὶ μοναχικὲς δρῦες: «Συλλογιέμαι τ' ἀσυλλόγιστα / κι ἀναζητώντας τὴν οὐσία / τοῦ ἑαυτοῦ μου / καὶ τοῦ κόσμου / σάν τοὺς μανιακοὺς ...ἀρνήθηκα κι αὐτὲς / τὶς θεϊκὲς μου γνώσεις / καὶ βάλθηκα νὰ ψάχνω» (σ.σ. 67-68, στ. 19-28 καὶ 1-3). Ἡ αἰώνια ζήτησις εἶναι τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ τραγωδία τοῦ *homo erectus*.

Μεγαλεῖο: ἡ μέριμνα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὰ ὄντα καὶ ἡ ἐγνοιά του γιὰ τὸν ἑαυτό του, τοὺς ἄλλους καὶ τὸ ὄν. Ἄν ἡ ὄρεξις αὐτῇ γιὰ τὴν ἀλήθεια ἀπολεσθῇ, τοῦτο θὰ σημάνη θάνατο τοῦ πνεύματος. Ὁ γνωστὸς γερμανὸς φιλόσοφος Λέσσινγκ σ' ἓνα πολὺκροτο ἀπὸ 66 (6) σελίδες ἔργο του —*multa non tulit*: τὰ πολλὰ δὲν εἶναι πολλὰ, οὐκ ἔν τῷ πολλῷ τὸ εὖ— χρησιμοδοτεῖ: «Ἄν ὁ Θεὸς ἔβαζε στὸ δεξιὸ του χέρι τὴν πᾶσαν Ἀλήθεια καὶ στὸ ἀριστερὸ τὴν ἐφεση γιὰ τὴν ἀλήθεια κι ἂν μοῦ ἔλεγε νὰ διαλέξω

—προσθέτοντας ὅτι κατὰ τὴν ἐρευνα αἰωνίως θὰ πλανιέμαι—, θὰ ἐσπευδα μὲ τὸ δεξιό μου χέρι νὰ ἀρπάξω τὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ Θεοῦ καὶ θὰ ἀναφωνοῦσα: Πάτερ, δός! Ἡ καθαρὴ ἀλήθεια εἶναι μόνο γιὰ Σένα τὸν Ἱδιο»⁹. Πὺ ἐγκτεται, τώρα, ἡ τραγωδία τοῦ *homo erectus*;

Τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ὁδοιπορῶντας μέσα στὶς ἀσυμφιλίωτες ἀντιφάσεις καταταλαιπωρεῖται καὶ δαμάζεται ἀπὸ τὸν ἐρευνητικὸ κάματο. Τότε «ἡ ἀγαπημένη / μυστικὴ παρουσία τῶν ψιθύρων / καὶ τῶν ἱριδισμῶν / πὺ δὲν τοὺς ἐφθιρε / ἀκόμη ἡ λογικὴ / καθὼς γεμίζουν μ' ἀρμονία κάθε χώρο / π' ἀνασαίνει... Ἄκου πὺς παίζουν μεταξύ τους / ἀδιάρθοροι / πὺς κρυφαγαπιοῦνται / καὶ τραγουδᾶνε τὸ ρυθμὸ τοῦ κόσμου» (σ.σ. 68-69, στ. 20-31 καὶ 1-2), τότε δηλ. ἡ αἰσθητικὴ πλήρωσις εἶναι τὸ ἱερὸ καταφύγιο τοῦ *homo erectus*. Ἡ κατὰ τὸν τρόπο τοῦ «Ἑπερίωνα»: «Ὡ, ἡ αἴσθησις μιᾶς στιγμῆς στὴν εἰρήνη της, στὴν ὁμορφιά της, πόσο μεγαλύτερη ἀξία εἶχε γιὰ μένα ἀπὸ χρόνια γεμάτα στοχασμούς»¹⁰. Πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἐκεῖνο σιγαλὸ ρῖγος πὺ δοκιμάζει ὁ Τζ. Κήτς, ὁ ἀγγλος ποιητὴς (*Ὡδὴ σὲ ἓνα ἀηδόνι*) καθὼς χαίρεται στὸν κῆπο τὸ πουλὶ —τὸ αἰώνιο ἀηδόνι τοῦ Ὀβιδίου καὶ τοῦ Σαῖξπηρ—, πὺ «δὲν τὸ συνθλίβουν τῶν ἀπληστων γενεῶν τὰ πόδια» ἢ ὁ Χόρχε Λουὶς Μπόρχες, ὁ μεγάλος δημιουργὸς τοῦ Μπουένος Ἀίρες: «Στὴν ἔκστασις ἐνὸς δειλινοῦ πὺ δὲ θὰ φτάσει ἡ νύχτα / ἀκοῦς τὴ λαλιά τ' ἀηδονιοῦ τοῦ Θεόκριτου» (Τὸ ἐγκώμιο τῆς σκιᾶς).

7. Ὁ homo erectus ἀνάμεσα στὸ Μηδὲν καὶ στὸ Ἄπειρο: Θεοφάνεια

Τὸ νῆμα, τώρα, αὐτοῦ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς τραγωδίας, τῆς ἀγωνίας καὶ τοῦ ὄνειρου κινεῖ βέβαια ὁ ἴδιος ὁ homo erectus. Ὁ ὁποῖος ἴστανται ἀντίμαχος τοῦ πεπρωμένου του· καὶ μὲ τὸν ἀντάρτη λογισμό του θέλει νὰ σχίσῃ τὸ σκότος καὶ νὰ θεασθῇ φῶς: «Ἐσὺ τὰ στοχάστηκες ὅλα / ἀκόμη καὶ τοῦ Θεοῦ σου τὴν ἀδυσώπητη μοῖρα» (σ. 106, στ. 25-26). Μὲ ἀγῶνες σκληροῦς, πολυώδυνα βάσανα καὶ ἀδιάκοπο μαρτύριο —σὰν ἄλλος Σίσυφος— πληρώνει τὴν πνευματικὴ του τόλμη: «Νὰ τυραννίσαι παλεύοντας / ἀσταμάτητα / Σίσυφος πάντα» (σ. 107, 7-9). Αὐτὸ εἶναι τὸ μεγάλο «τῆς λευτεριάς μου τὸ τίμημα» (σ. 116, 5-6), ὁμολογεῖ ὁ ποιητής. Χωρὶς ὅμως ἐλευθερία, θὰ ἔλεγε περίπου ὁ Μπαῖμε: «θὰ ἦταν ὅλα ἓνα Μηδέν»¹¹.

Ἀνάμεσα στὸ Μηδὲν καὶ στὸν homo erectus συνάπτεται μιὰ πάλι ἀκριτῶς πρὸς τὸ ἀποτέλεσμά της. Ὁ ποιητής, ἐντιμος φιλοσοφικὰ καὶ συνεπής, δὲν τὴν εἰρηνεὺει μέσῳ θρησκευτικοῦ βιώματος ἢ τυπικῆς ἡθικολογίας. Γιατὶ γνωρίζει ὅτι ἡ ἀξία καὶ ἡ γοητεία τῆς ποιητικῆς τέχνης δὲ βρίσκεται τόσο στὴν αἰσθητὴ παράσταση μεγάλῃγων στοχασμῶν ὅσο στὴν ἔνταση, μὲ τὴν

ὁποία ἀποδίδεται ἡ παράξενη σχέση ἀνάμεσα στὸ παροδικὸ καὶ στὸ αἰώνιο, στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος καὶ στὸν κόσμον τῆς χθονός. Ἐξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, τὸν ὀφθαλμὸ αὐτὸ τῆς αἰωνιότητος ὅπου φωτίζεται καὶ καθρεφτίζεται, δηλ. ἀποκαλύπτεται ὁ κόσμος¹² «τὸ μηδὲν καὶ τὸ ἄπειρο / καὶ τὰ δυὸ τὸ ἴδιο» (σ. 117, 20-23). Ὁ Θεὸς ἐπομένως εἶναι ποῖημα τῆς νοσταλγίας τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ μεταφυσικοῦ του πόνου ἢ κατὰ τὸν τρόπο τοῦ μεγάλου Μυστικοῦ Μπαῖμε: «Ἐξω ἀπὸ τὴ φύση ὁ Θεὸς εἶναι ἓνα Μυστήριον, νοεῖται στὸ Μηδέν»¹³. Ἐτσι, θὰ καταλήξῃ ὁ Στ. Δελικωστόπουλος, «ἡ συνύπαρξη Θεοῦ καὶ Ἀνθρώπου» γίνεται ἀκατάλυτη καὶ «κρατεῖ / αἰώνια κι αἰώνια» (σ. 118, 18-20).

Ἐτσι ἀποτρέπεται ἡ ἀπώλεια τοῦ ἀνθρώπου καὶ τελεσιουργοῦνται μέσα στὴν ψυχὴ του τὰ Θεοφάνεια. Ἐτσι ὅμως γίνεται καὶ ἡ ποίηση, ὅπως ἀπαιτεῖ ὁ μέγας ὑπαρξιακὸς φιλόσοφος Μ. Χάιντεγκερ¹⁴, τὸ σκῆνωμα τοῦ εἶναι καὶ ὁ ποιητής μας φύλακας τοῦ ὄντος. Ἐτσι —τέλος— νοεῖται ἐδῶ ἡ ποιητικὴ πενία τῆς ἐποχῆς μας.

8. Ὑστερόγραφο

Ἀσφαλῶς ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν παίρνει —δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ πάρῃ— κανένα φραγγέλιο γιὰ νὰ ἀποθαρρύνῃ καὶ νὰ ἀπομακρύνῃ τοὺς ἀληθινούς δημιουργοὺς ἀπὸ τὸ σεπτὸ ἱερεῖο τῆς ποιήσεως. Θέλησε κυρίως (1) νὰ τονίσῃ τὴν πανάρχαιη ἀποστολὴ της· (2) νὰ ἀποτρέψῃ ἐκεῖνο πού συνέβη μὲ τίς «Ἐποικοδομητικὲς καὶ Χριστιανικὲς ὁμιλίες», ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἔργα τοῦ μεγάλου ἐρημίτη τῆς Κοπεγχάγης Ζαῖρεν Κίρκεγκωρ¹⁵, πού —ὅπως παραπονεῖται ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος— ξμειναν σὰν ἓνα λουλουδί μέσα στὴν ἐρημιὰ τοῦ μεγάλου δάσους πού κανεὶς δὲν τὸ ζήτησε οὔτε γιὰ τὴ μεγαλόπρεπη ὁμορφιά του οὔτε γιὰ τὸ μεθυστικὸ του ἄρωμα, ἀν καὶ ἦταν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα πνευματικὰ κατορθώματα τοῦ 19ου αἰῶνα· καὶ (3) νὰ παρουσιάσῃ ἓνα νέο ποιητὴ —τὸν Στέφ. Δελικωστόπουλο— πού μὲ τὴ στοργικὴ «συμμετοχὴ καὶ συντροφιά» τῆς Μαρίνας ἔγραψε στίχους καὶ ἀνοίξε καινούργιους δρόμους γιὰ νὰ περάσῃ μιὰ νέα ἀντίληψη μέσα στὴν τέχνη, οὔτε ἀνεβασμένην στὰ χεῖλη τῆς μέθης οὔτε ἐρριμμένην στὴν ἀβυσσο τῶν στεναγμῶν· ἀλλὰ κυριαρχημένην ἀπὸ μιὰ αἰδήμονα αὐτοσυνειδησία, τὴν ὁποία προκαλεῖ στὴν ποιητικὴ ψυχὴ μόνον ἡ ἁρμονία καὶ ὁ ἀπαλὸς δονισμὸς τοῦ ὄντος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γρηγ. Φιλ. Κώσταρᾶ, *Ἡ ταυτότητα τῆς φιλοσοφίας*, ΔΑΥΛΟΣ, τευχ. 37 (Ἰανουάριος 1985), σσ. 1859-1862.

2. S. Arhenius, *Das Werden der Welten*, Λειψία 1907, σ. 5.
3. Φράση πού συχνά ἐπαναλαμβάνει στό ἔργο του ὁ Leibnitz.
4. *Homo Erectus* εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ποιητικοῦ συνθέματος τοῦ Στέφ. Δεληκωστόπουλου (ἔκδ. Imago, Ἀθήνα 1982, 122 σελίδες). Τό 1984 ἐκδόθηκε, μεταφρασμένο στή γερμανικά, ἀπό τὸν γνωστό οἶκο Limes. Οἱ παραπομπές στό ἔργο γίνονται ἐδῶ κατὰ σελίδες καί στίχους ἰριθιμμένους ἐκ τῶν ἄνω.
5. Ὁ πλήρης τίτλος τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι: «Φιλοσοφικοὶ περίπατοι σὲ ψηλὲς ροιμελιώτικες ποιητικὲς κορυφές» (ὑπότιτλος: Ἀπὸ τὸν Κ. Παλαμᾶ ὡς τὸν Κ. Τσάτσο). προέκυψε μάλιστα ἀπὸ διάλεξη στὸ Πνευματικὸ Κέντρο τοῦ Δήμου Ἀθηναίων (14.11.84). Τὸ «Σχόλιο στὸν *Homo erectus*» εἶναι ἀπόσπασμα τῆς μελέτης.
6. F. Hölderlin, *Hyperion oder der Eremit in Griechenland*, σ. 72.
7. Πλωτίνου, Ἐννεάδες, I 6,8,21 (περὶ τοῦ καλοῦ). Πρβ. Gr. Kostaras, *Der Begriff des Lebens bei Plotin*, Ἀμβούργο 1969 (F. Meiner), σ. 135.
8. Ὁπ. παρ., σ. 203.
9. G. Lessings Werke, Eine Duplik, σ. 6 καὶ «Axiomata». Πρβ. Gr. Kostaras, *Bewegung und Nicht-Sein in Platons «Sophistes»*, Athen 1971, σ. 72.
10. F. Hölderlin, ὅπ. παρ., σ. 197.
11. J. Boehme, *Sämtlich Werke*, τόμ. VI, σ. 60.
12. C. Jaspers, *Kleine Schule des philosophischen Denkens*, München 1967², σ.σ. 163 κ.ὑστ.
13. J. Boehme, ὅπ. παρ., τόμ. IV, σ.σ. 284-285.
14. M. Heidegger, *Platons Lehre von der Wahrheit. Mit einem Brief über den «Humanismus»*, σ. 75 καὶ 90, Franke-Bern 1954². Πρβ. Γρηγ. Φιλ. Κωσταρῶ, *M. Heidegger, ὁ φιλόσοφος τῆς μερίμνης: εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ὑπάρξεως*, Ἀθῆναι 1984⁶, σελ. 238.
15. S. Kierkegaard, *Aus meiner Wirksamkeit als Schriftsteller*, σ. 36. Πρβ. Γρηγ. Φιλ. Κωσταρῶ, Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Κίρκεγκωρ ὡς ἐπανάληψις τῆς Σωκρατικῆς μαιευτικῆς, Ἀθῆναι 1971, 238 σελ. τοῦ ἰδίου, *S. Kierkegaard, ὁ φιλόσοφος τῆς ἐσωτερικότητος: Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ὑπάρξεως*, Ἀθῆναι 1980², 262 σελ. καὶ Μιχ. Μικράκη, Ἐμμένεια καὶ ὑπέρβαση στὴ φιλοσοφία τοῦ Kierkegaard, Ἀθῆναι 1983, 378 σελ. (Imago).

ΝΙΚΟΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Οἱ θυσίαι τῶν περιμέτρων

Μὲς τῇ σιγῇ τ' ἀπομεσήμερου, καθὼς οἱ ὥρες
καθρεφτίζανε τῇ γύμνια τους στὶς θάλασσες,
ντυμένοι μὲ ἡμίφως καὶ φτηνὰ ἐνδύματα
πενθήσαμε τὴ λαθεμένη πόρευση.
Μᾶς συντροφέψαν σιωπηλὲς
οἱ ἀνακλάσεις τοῦ φωτός,
πολύχρωμοι ἱριδισμοί, ἀσημαντότητα μεθύστερη,
ἀσφυκτικὴ, παρὸν καὶ μέλλον
καὶ κατατρεγμένο παρελθόν, ἀσθμαίνουσες σμικρύνσεις
ποὺ μεγεθύναν τοὺς θανάτους.
Ὅπαδοι τῆς στοχευμένης στέρησης
τῶν διαφορούμενων παροχῶν,
αὐτάρεσκοι αὐτόχειρες τῶν περιμέτρων,
ὑποταχθήκαμε σταῶς Καίσαρες νεκρόφιλα.
Βρυχηθμέ, παγκόσμια δικαίωση,
σὲ περιμένουμε.

Σ.Γ. Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΣ ΜΠΟΠΑΛ

ἢ

Ἡ χρεωκοπία τῆς οἰκουμενικῆς σκέψης...

Στὴν πόλι Μποπάλ τῶν Ἰνδιῶν, στὸ κρατίδιον Μάντια Πράντες, ἀπὸ ἐργοστάσιον διέρρευσε ποσότης ἰσοκυανιούχου μεθυλίου: Δυόμισυ χιλιάδες (2.500) νεκροί, τριάντα πέντε χιλιάδες (35.000) τυφλοί, διακόσιες χιλιάδες (200.000) **ὀνόπηροι** —λοιποί. Καὶ ὁ Θεὸς ξέρει πόσοι **μελλοθάνατοι** ἀπὸ εὐλογητικὸ καρκίνιον —μ' ἐνάμισυ κιλὸ μορφίνη ἀνὰ δίλεπτον δὲν πονάει πολὺ... Λέγεται πὼς θὰ ὑπάρξουν καὶ σημαντικότερες **μακροπρόθεσμες** συνέπειες —βρὲς ἄκρη!..

Τελικὰ οἱ Μποπαλέζοι θὰ μποροῦσαν νὰ θεωροῦνται καί... τυχεροί: Τὸ ἰσοκυανιοῦχο μεθύλιο, συγκρινόμενο μὲ ἄλλα ἀέρια, μοιάζει **ἀνάσα ἀγγέλων**... Φθάνει νὰ θυμηθοῦμε τὴ φοβερὴ διοξίνη, τὸ τραγικὸ Σοβέζο! [Παρεμπιπτόντως: Ἐχομε κι ἐμεῖς ἐδῶ τὶς δικές μας, σχετικὰ ἀνάλογες, περιπέτειες, ἀλλὰ πληροφοροῦμαι πὼς μεσιτεύει προσωπικὰ στὴν Πλατυτέρα ἡ Ἀγία Νάνσυ τοῦ Αἰγάλεω —τὸ μετάλλιον τῆς κ. Βερουλίη διατηρεῖται ὡς χρυσοῦ ἐφεδρεία...]. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, σημασία ἔχει πὼς ἡ ἀνθρωπότητα πῆρε τὴν **πρῶτη ἐμπράγματη** γεῦσι τῆς Αὐριανῆς Συμφορᾶς...

...
«*Ἡ Ζωὴ ΕΞΑΝΤΛΕΙΤΑΙ*», ἔγραφε τὸ Νοέμβριο μόλις, ὁ Συντάκτης τακτικῆς Στήλης αὐτοῦ τοῦ ἐντύπου. «*Ο ΠΟΝΟΣ ΠΟΥ ΜΕΛΛΕΤΑΙ* στὴν ἀνθρωπότητα θὰ 'ναι *ΑΠΕΙΡΩΣ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟΣ ΧΩΡΙΣ ΤΗΝ ΠΥΡΗΝΙΚΗ καταστροφή*». Ἐξ ἄλλου ἡ συμφορὰ τῆς Μποπάλ **δὲν εἶναι ἡ μόνη** μέσα σ' ἐλάχιστο χρόνο· μόνο ποῦ ἡ ἀνθρωπότης ἔφερε... ἐξάρες —τὴ γλύτωσε «παρὰ τρίχα» χωρὶς νὰ ὑποψιασθεῖ τί **ἄβυσσος** κρύβονταν κάτω ἀπ' τὸ τσιγαρόχαρτο ποῦ εἶχε πατήσει μὲ τὸ **μισὸ πέλμα** της...

...
Ὅχι, **δὲν θὰ τελειώσει ἐδῶ** ἡ εὐθύνη τοῦ γράφοντος. Θὰ **φθάνει πάντα** ἐκεῖ ποῦ δὲν ἔχει ἄλλο «*πίσω ἀπ' τὸ βουνό*», στὸ «*τέρμα ποῦ δὲν ἔχει παρακάτω*» —γιὰ νὰ θυμηθοῦμε καὶ τὸν παλιὸ φίλο Ὁρέστη Λάσκο. Θ' ἀκολουθεῖ συνεπῆς τὸ ἀπὸ **φαρμάκι κόμπρα** ἀστέρι του, εἰς συνεχῇ ἐπαλήθευσιν τοῦ ἀκριβοῦς: Ἐδῶ, πὼς γιὰ τὶς **ἐβδομήντα χιλιάδες τυφλὰ μάτια** ἐνέχεται ὁχι αὐτὸς ἢ ἐκεῖνος, ἀλλ' ὁ ἀνθρώπος **γενικά**. Ὅτι αὐτός, τὸ **ἄτομο**⁽¹⁾, ἐνῶ ὡς **πνεῦμα** γνωρίζει σωστή, ὠφέλιμη, συμφέρουσα, τελεσφόρον τὴν **ἀρετὴ** (μὴ βιασθῆτε νὰ καυχᾶσθε: σὰς τὴν ἔχει στημένη ὑποσημείωσις -σεισμός)⁽²⁾, ὡς συμπευματικὴ σύστασις τὴν ἀπορρίπτει **κατὰ κανόνα** —τὴν **ἴδια** του πνευματικὴ διαστροφή **ἐπιλέγων!** Εἶναι κοινὴ (κι ἂν λανθάνουσα) ἡ ὑποψία πὼς ὁ ἀνθρώπος, ἐνῶ **θέλει πάντα** τὴν Ἀρετὴν, τὴν ἀπορρίπτει γιὰ... **μιὰ μόνο** στιγμὴν: τὴν βιοῦμενη!..

Μὲ τὰ ἄνω ὑπ' ὅσιν δὲν θὰ δυσκολευθοῦμε νὰ παραδεχθοῦμε πὼς πίσω ἀπὸ μιλιταριστές, ἱερακες, φασιστές, «καρχαρίες», ἐπαναστάτες, νομενκλατοῦρες, κομισσάριους, «ἐννομες τάξεις», τρελοκομεῖα... ὑπάρχει **πάντα ἡ οἰκουμενικὴ εὐθύνη**... Τὸ **σύνολο**, παναπεῖ, τῶν ἀνθρώπων —ἐξαιρουμένων τῶν ἐναρέτων⁽³⁾ καὶ τῶν ἐν ἐκστάσει ἢ ἐν διαστροφῇ-νοσηρότητι (τῶν τελευταίων μόνο στὸ μέτρο ποῦ **δὲν εὐθύνονται** οἱ ἴδιοι γιὰ τὴν ἑκστασι ἢ διαστροφή-νοσηρότητά τους). Τί μένει; Νὰ ἐπισημάνουμε πὼς σ' ὅ,τι ἀφορᾷ σὲ μᾶς ἐδῶ, στὸ χῶρο μας, στὸ χῶρο γιὰ τὸν ὁποῖο βγήκαμε νὰ κοποῦμε στὰ μαρμαρένια ἀλώνια, σ' αὐτὴ τὴν Ὀλύμπια Ἑπαλξί, ἡ Μείζων Εὐθύνη βαρύνει, **δυνάμει**:

1) τὸν διανοούμενο-λογοτέχνη⁽⁴⁾. Ὅτι ὅπως δὲν γίνεται νὰ εἶναι κανεὶς ψηλὸς τὴ Δευτέρα καὶ κοντὸς τὴν Τρίτην, στοχαστικὸς - ἔμφρων τὴ μιά, ἄκριτος-ἄφρων τὴν ἄλλη, ἔτσι καὶ ὁ διανοούμενος εἶναι ἢ **δὲν εἶναι**, δὲν γίνεται νὰ 'ναι διανοούμενος σήμερα καὶ μὴ διανοούμενος αὔριο. Ἀπότοκη λοιπόν, συνακόλουθη αὐτῆς τῆς Συνέχειας ποῦ

μόλις τρακάραμε μετωπικά, είναι ή **Συνέπεια** του διανοουμένου, τὸ ὅτι ἐρευνῶν **ἐρωτικὰ** (τουτέστι ἀδιαλειμματικά, συνεχῶς, ἀδιάκοπα) θὰ ὀδηγηθεῖ ἀναπότρεπτα στὴν κατάρτασι, στὴν ὑπηρεσίαν, διακονίαν καὶ προαγωγὴν τῆς Ζωῆς — παντὸς ὠφέλιμου καὶ συμφέροντος γιὰ τὴ Ζωή. Εὐεξήγητον: ἡ Ζωὴ περιλαμβάνει **καὶ** αὐτόν, ἡ Ζωὴ **εἶναι** (καὶ) αὐτός... Ὅλα τοῦτα σημαίνουν πῶς ἀπὸ 'δῶ καὶ πέρα, γνώμων τῆς πολιτείας τοῦ διανοουμένου (τοῦ ἔργου καὶ τῆς **προσωπικῆς** του **ζωῆς**) δικαιολογεῖται μόνον ἓνας, ἀπόλυτα ἓνας, κυριαρχικὰ ἓνας: ἡ **ἀρετή!** Πού, φυσικά, καθὼς δὲν εἶναι ἓνα ἐλαστικὸ μέγεθος, καθὼς στερεῖται ἐλαστικότητος, συμπιεστικότητος, δὲν μπορεῖ νὰ τὸν φέρει (διανοοῦμενον) παρὰ στὴν ἀδιακύμαντη, ἐδραία, ἀμετακίνητη, ἥρεμη, ἀδιατάρακτη, τετιμημένη προσπάθειαν αὐτοακεραίωσης — στὴν ἐρωτική, ἄλλως, κυριαρχικὴ μέριμνα νὰ συμπέσει μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τίς διαστάσεις...

Εἶναι φανερό, τώρα ἔχουμε τὸ πρότυπον, τὸ μοντέλον τοῦ διανοουμένου — διανοοῦμενος ποῦ δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ σχῆμα, εἶδη, εἰδικὸν βάρος καὶ διάταξι τῶν στοιχείων αὐτοῦ τοῦ μοντέλου θὰ βεβαιώνεται σφετεριστὴς «ἀλλότριας δόξας», θὰ ὑπάρχει διάστροφος (ἀμοιβαίως κι ἀμφίδρομα μὲ τὸν κόσμον), θὰ ἐνδίδει καὶ θὰ συμπράττει στὴν διαστροφή τῆς **ἀντιληπτικότητος** τοῦ Εἶδους, στὴν περὶ ἀξιών σύγχυσι τοῦ Εἶδους. Ὑπ' αὐτὸ τὸ πρῖσμα προδιαγράφεται ἡ **διαφθορά** τοῦ κόσμου, ὁ ὄλεθρος, ἡ καταστροφή τοῦ κόσμου — τώρα πιά δὲν προδιαγράφεται: **Βεβαιώνεται** στὰ πράγματα, εἶναι ἐπώδυνα ὁρατὴ, ἀλγεινῶς ὁρατὴ, ὅσον ποτὲ ἄλλοτε ὁρατὴ. (Ἡ αἰσιοδοξία εἶναι συστατικὸ καὶ διαδικαστικὸ στοιχεῖον τῆς ἀναφερθείσης διαφθορᾶς).

Κοντολογίς ἡ διανόησις εἶναι ἐξεταστέα (ἐνδιαφέρουσα, νοεῖται ὡς ἀντικείμενον ὄχι ἀπόρριψης ἀλλ' ἐπιλογῆς, προτίμησης) μόνον στὴν **θετικὴ** τῆς μορφῆς: ὄχι στὸ **ἄν** εἶναι θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἀλλὰ στὸ **πόσο θετικὴ** εἶναι — στὸ **πόσον** λειτουργεῖ ἐπ' ἀγαθῷ (ἢ ἀναφορὰ ἀγαθοῦ-κακοῦ ὡς πρὸς τὴ Ζωὴν — αὐτονόητο). Ἀντιθέτως, στὴν περίπτωσι ποῦ ἀπολείπει ἢ ἀναφερθεῖσα «Συνέχεια» (καὶ ἡ κατ' ἀνέλιξιν τοῦ συλλογισμοῦ **Συνέπεια**), εἶναι φανερό πῶς δὲν ὁμιλοῦμε γιὰ διανοοῦμενον ἀλλὰ γιὰ **δῆθεν** διανοοῦμενον, ποῦ δηλαδὴ **δὲν εἶναι!** Πασίδηλον πῶς ὁ **δῆθεν** διανοοῦμενος εἶναι ἐν πάσῃ περιπτώσει **ἀρνητικός** — τουτέστι ἐπὶ κακῷ, ἐπὶ ζημίᾳ καὶ βλάβῃ τῆς Ζωῆς! Εὐνόητον πῶς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι τεκμαίρεται ἀπαραίτητὴ ἡ ἀπομόνωσις - ἐξουδετέρωσις - ἀποτροπὴ τῆς ἐπιδραστικότητος, ἐπήρεια, ὑποβολῆς του (ἦτοι τὸ **ξεγύμνωμα** τῆς πολιτείας του).

Ἀπὸ 'δῶ καὶ πέρα καλπάζουμε: Ἐχοντας μπροστά μας ὀριοθετημένα τὰ μεγέθη ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν κατανοοῦμε εὐχερῶς πῶς ὁ ὄντως διανοοῦμενος εἶναι ἓνα «ἀτέλειωτο μέγεθος» (καὶ **Δευτέρα** καὶ **Τρίτη** καὶ **Γενάρη** καὶ **Φλεβάρη**... — καὶ τώρα καὶ σὲ χίλια χρόνια καὶ σ' ἑκατὸ χιλιάδες χρόνια)... Μέγεθος μὲ διακριτὴν **ἀρχὴν** τὴ γνωστικὴ του ἐπιλογὴ τοῦ **θετικοῦ** γιὰ τὴ Ζωή, καὶ **τέρμα** τὴν **ἀρετὴν** τὴ σίνε κβὰ νὸν δηλαδὴ ἐφαρμοσμένη **θετικὴ** (προσθετικὴ στὴ Ζωὴ) **πολιτείαν**. Ὅποιοδῆποτε ἄλλο «τέρμα» πλὴν τῆς Ἀρετῆς **ἀποκλείεται**... Ἀντίθετα, παρέλκει ν' ἀναζητήσουμε «ἀρχὴν» καὶ «τέρμα» στὸ ἕτερον «μέγεθος», στὸν **δῆθεν** διανοοῦμενον. Ὅτι, ἀφοῦ οἱ δεδομένες «τιμὲς» μας εἶναι δύο [φύσις (τὸ **πνεῦμα** περιέχεται: οὐδέποτε ἐπισημανθὲν ἢ ἀπομονωθὲν **ἐκτὸς φύσεως** δὲν μπορούμε νὰ τὸ διαχωρίσουμε ἀπ' τὴ **φύσιν**) καὶ **διαστροφή**] εἶναι φανερό πῶς ὁ **δῆθεν** διανοοῦμενος εἶναι τὸ κίβδηλον ἀντίγραφον τοῦ διανοουμένου — πλαστό, ψευδεπίγραφον, **αὐτὸ καὶ ὁμῶς ἀσύστατο!** Κατὰ συνέπειαν, τοῦτος (δῆθεν διανοοῦμενος) εἶναι μέγεθος ἀποτρόπαιον, οὔτε ἀρχὴ ἔχει τὴ γνωστικὴν ἐπιλογὴ τοῦ θετικοῦ, οὔτε τέρμα τὴν Ἀρετὴν, δὲν γίνεται νὰ φθάσει στὴν Ἀρετὴ — καὶ δὲν φθάνει. [Στὸ σημεῖον αὐτὸ ὑπογραμμίζεται πῶς ἡ Ἀρετὴ στερεῖται ποιοτικῆς καὶ ποσοτικῆς κλιμάκωσης — **ταυτιζόμενη μὲ τὰ μέσα**, εἶναι ἢ **δὲν εἶναι**]. Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη σκέψις συνίσταται στὸ ὅτι κάτι τέτοιο δὲν (μπορεῖ νὰ) τὸ παραδέχεται ὁ δῆθεν διανοοῦμενος⁽⁵⁾. Ὅτι, ἐνσυνείδητα ἢ ἐνορατικά, τελεῖ ἐν γνώσει τῆς διαστροφῆς - νοσηρότητος

— Άστα αὐτά: Ὅταν αὐτοὶ κονταροχτυπιόταν, πολεμοῦσαν, φυλακίζονταν, ἐξορίζονταν ἐσὺ βολευόσουν σπιτάκι σου...

— Ὅχι, δὲν βολευόμουν — «βολή» εἶναι τόσο καὶ τέτοιο γραφτό; Ἐπιμένετε; Ὅσο γιὰ τὸ ἄλλο, ἡ ταπεινότητά μου, ἔχοντας ἐν πάσῃ περιπτώσει νῆμα κι ἀλφάδι τὴν Ἀρετὴ, σ' αὐτῆς τὰ ρήματα πειθόμενος, σκεφτόμουν, ἐρευνούσα καὶ συστηματοποιούσα **γράφοντας** τίς σκέψεις καὶ τοὺς συμπερασμούς μου — ἔτσι ποὺ νὰ μὴ εἶναι πολὺ εὐκολὴ ἡ ἀνάσκευή τους, θὰ τὸ ἔχετε προσέξει... Μὲ τὴν **ἀρετὴ** λοιπὸν ὁδηγὸ μου καὶ γνώμονα, παναπεῖ ἐπιδιώκοντας νὰ μὴ μοῦ λείπει τίποτε...

— Καὶ λοιπὸν, ἡλίθιε, δὲν σοῦ ἔλειπε ἡ **ἐλευθερία** ποὺ σοῦ ἔχαν ἀφαιρέσει οἱ Συνταγματάρχες; — τόμπολα.

— Μιλᾶμε σοβαρὰ ἢ γιὰ νὰ μὴ ἀδρανοῦν οἱ σιελογόνοι;

— Σοβαρὰ.

Ἐν τάξει, σὰς ἐμπιστεύομαι, εἶμαι βέβαιος πὼς θὰ συμφωνήσουμε ἀλ φίνε: Ὅχι, δὲν μοῦ ἔλειπε - καὶ νὰ πῶς: Ὅπως, γιὰ κάθε τι ποὺ διεκδικῶ, κρατῶ «ἰχνάριον» (στάμπα, πατρόν) τὴν Ἀρετὴ, ἔτσι διεκδικῶ (καὶ διεξεδίκησα καὶ τότε) **καὶ τὴν ἐλευθερία** (δῆτε πὼς ἐπαληθεύεται ὁ ὀρισμός μου τῆς Ἀρετῆς)! Παναπεῖ σὲ σημεῖο ποὺ οὐτε νὰ μοῦ λείπει, τόσο ὥστε ἡ ἔλλειψί της νὰ μὲ φέρει στὸν Μειζωνα Πόνον, οὐτε νὰ μοῦ περισσεύει...

— Ἀλλὰ **γιατί**, ἡλίθιε, νὰ μὴ σοῦ περισσεύει;

— Γιατί, ἂν μοῦ περισσέψει, θὰ ἔναι ἐπειδὴ **θὰ τὴν ἀφαιρῶ** (θὰ τὴν «διεκδικῶ ἐπ' αὐθαίρεσιν») ἀπὸ **ἄλλους**. Κι αὐτὸ εἶναι κάτι ποῦ, ἐνῶ ἡ ἀσημαντότητάς μου δὲν τὸ θέλω, εἶναι σαφὲς πὼς **τὸ θέλουν** ὅσοι διεκδικοῦν τὴν ἐλευθερία **περισσῇ**... Ἄν σ' αὐτοὺς συγκαταλέγονται **φυλακίζοντες καὶ φυλακιζόμενοι, ἐξορίζοντες καὶ ἐξοριζόμενοι**, πῆτε το ἑσεῖς. Αὐτὸ ποὺ πολὺ ταπεινὰ λέγω ἐγώ, εἶναι πὼς ἐξορία καὶ φυλακὴ δὲν μοιάζει **ἀδικοπάθεια μαρτύρων** ἀλλὰ **τίμημα ἥττας** (ἐπὶ μέρους ἢ καθόλου), τουτέστι διαδικαστικὸ μέρος τῆς πίστεως τῶν ἡττημένων στὸν **ἴδιο** **τους ὀλοκληρωτισμό**, κατάφασί τους στὴν **μία** **τῆς οἰκῆς** **τους ἐξουσίας**... Μοιάζει, λέγω, τὸ τίμημα, ποῦ ἕκαστος θέλει - μπορεῖ νὰ καταβάλλει ὄχι γιὰ νὰ ἐξουδετερώσει τὴν **αὐθαίρεσιν, βία, τυραννία**, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὴν **ὑποκαταστήσει**... Γίνεται εὐκολὰ ἀντιληπτὸ αὐτό, ἂν πληροφωρηθοῦμε πὼς ἐλευθερία δὲν εἶναι αὐτὴ τῶν Λεξικῶν (ὅσοι διαβάζουν τοῦτο τὸ ἔντυπο θὰ διορθώσουν πολλὰς φορὲς τὰ Λεξικά τους) ἀλλ' «ὁ τρόπος τοῦ εἶναι, ὁ ἀπότοκος καὶ παράλληλος συνειδητῶν ἐνεργειῶν ἱκανῶν **νὰ ἐξουδετερώσουν** ἄλλες ἐνέργειες».

— Μ' ἐσένα πὼς νὰ τὰ βγάλει πέρα κανεῖς. Κάνεις τὴ νύχτα ἡμέρα...

— Ὅχι, ὁ κακομοῖρης... Ἄν θέλετε νὰ μὲ φτύσετε, κάντε το — εὐκολο πρᾶγμα: Γελοῖος ἔτσι **κι ἀλλιῶς, κάνω τὸ ἴδιο κάθε φορὰ ποὺ διασταυρῶν καθερέφτη**... Μὲ τὴν **ἀλήθεια** πρέπει νὰ «καθαρίσετε» — ἐγὼ εἶμαι κιόλας χαμένος καὶ **τὸ ξέρω**. Μόνο ποῦ αὐτὴ (ἡ δις Ἀλήθεια), δὲν ἔχει καιρὸ γιὰ χασομέρια, δὲν πειράται τ' ἀδύνατα καὶ τὰ μάταια καὶ τὰ τρελλά... Τῆς φθάνει νὰ βγάζει μέρα τὴν ἡμέρα στέσα — τὸ μεσημέρι τὸ ντάλα... Ξέρει πολὺ καλά, πὼς ὁ ἀνήμερος τίγρης, ὁ ἀνθρωπάκος τοῦ ἐνάμισυ μέτρου, εἶν' ἔτοιμος ἀνὰ πᾶσα στιγμὴν «νὰ θάψει τὰ παιδιὰ του» πὼς τὸ ψωμί εἶναι «**δυνὸ κόρες πλάτη μὲ πλάτη, καὶ γύρω γύρω... ψύχα**»! Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς κι ἐπιμένει, παράφρονα, ἀπελπισμένα: «**Κρατήσου, Ζωή, ΜΗΝ ΠΑΣ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ, Ζωή, ἀπὸ ΜΕΣΑ ΕΙΝΑΙ Η ΨΥΧΑ** — **πάνω καὶ κάτω οἱ κόρες**...».

Κλείνω μὲ τοῦτα: Ἄν ὁ κ. Ρίτσος πῆγε στὴ Μακρόνησο **ὄχι** γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ἀλλὰ γιὰ ΣΑΣ, πὼς συνέβη καὶ κρατᾷ γιὰ πάρτη του ὅλες τίς γοῦνες ποῦ τοῦ ἀπέφερεν ἡ Μακρόνησος; Νὰ μὴ τοῦ περισσεύει οὐτε μιὰ τόση δά γουνίτσα; Πῶς συμβαίνει, ταγὸς

αὐτός, Ὁδηγητής, πνευματικός σας καθοδηγητής, **νὰ σᾶς εὐνουχίζει** με τὶς «*ἀδερφωσύνες*» καὶ τὰ γαλαχτερά «*Λοιπὸν παιδιὰ μου...*», με τὰ φαιδρά «*Τῇ ρωμιοσύνῃ ΜΗ ΤΗΝ ΚΛΑΙΣ*» —δταν γι' αὐτὴ τῇ ρωμιοσύνῃ ἐμεῖς «*δαγκώνουμε ὅπου βρίσκουμε καρούτζαφλα, γούργουρα, λαρύγγι*» —λαλίστατο σὲ **ἀνώδυνα** μὰ **ἄφωνο** κι **ἀμήχανο** ὅταν τοῦ βγάξεις τὴν «**Υβ Σαῖν Λωρὰν**» «κραβάτα»; Πῶς συμβαίνει ν' ἀφαιρεῖ περὶ τὰ ἑπτακόσια χιλιάδικα (700.000) ἐτησίως («*σύνταξι*») καὶ βιβλία ποὺ τοῦ ἀγοράζει τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ) ἀπ' τοὺς **φουκαράδες**; —φουκαράδες, ναί, κ. Ρίτσο: ὁ Μέγας Πλούτος εἶναι πολὺ πιὸ μάγκας ἀπὸ σᾶς, γιὰ νὰ τοῦ φᾶτε δεκάρα· ἂν δὲν τὸ ξέρετε αὐτό, ρωτήστε τὸν «*Ρίζο*» **πόσους φόρους** πληρώνει τὸ μεγάλο κεφάλαιο (ἐν ἀνάγκῃ συνδυάστε φόρους καὶ τὰ ἐκατὸν ἐβδομήντα δις τῶν προβληματικῶν)...

Γιὰ τὴ Μποπὰλ λέγαμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1) [ποῦ «ἄλλῃ φύσις **μέσα** στὴ φύσι», αἰτιολογημένα πιθανῶς, μὰ **παράλογα**, πασχίζει νὰ κατασταθεῖ «ἄλλῃ φύσις **ἔξω** ἀπ' τὴ φύσι» —παναπεῖ, νὰ περικλείσει, νὰ **συμπεριλάβει** (αὐτός, τὸ **ἄτομο!**) τὴ φύσι!].

2) Ἀρετὴ δὲν εἶναι αὐτὴ τῶν λεξικῶν, ἀλλ' «ἡ κατὰ λόγον ἐμμονὴ καὶ ἡ σύντονη δρᾶσις εἰς σύμπτωσιν μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὶς διαστάσεις». Ἄλλως, ἡ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου εἰς αὐτοακραίωσιν, στὸ νὰ **μὴ τοῦ λείπει τίποτε!** Τίποτε ἀπὸ **τί**; Αὐτονόητο: Ὁ Ἄπ' ὅσα ἢ ἔλλειψι τους φέρει στὸν Μείζονα Πόνον, στὴν πνευματικὴ καὶ σωματικὴ κακοπάθεια: πείνα, δίψα, ἀπαγορευμένη ἀφροδισία (ἐδῶ ἀναδύεται τὸ δικαίωμα τοῦ παθητικοῦ ὁμοφυλόφιλου στὸν ἀφροδισιο σπασμὸ) [ἀσθένεια, βία, περιορισμός, καταναγκασμός καὶ ἔκθεσις σὲ δυσμενεῖς κλιματικὰ καὶ καιρικὰ συνθήκες]. Ὁ Ἀπλοῦστερ' ἀκόμα: Ὁ Ἀρετὴ εἶναι ἡ διὰ παντός μέσου ἐπιδίωξις ἀπαλλαγῆς ἀπ' τὸν Μείζονα Πόνον.

3) Ὅσοι δὲν ἀντιπαρῆλθαν τὴν ὑπ' ἀριθ. δύο σημείωσι ξέρουν πολὺ καλὰ πῶς **δὲν ἠθικο-λογούμε** —χαμογελοῦνε πικρὰ ἥδη μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ τοὺς ἐναρέτους τῶν λεξικῶν...

4) Εὐλόγως: Αὐτὸς εἶναι τὸ **κατ' ἐξοχὴν** «δημόσιο πρόσωπο», **ἀπειθύνεται**, ἐπιδραῖ, ὑποβάλλει, ὁμιλεῖ ἐξ ὀνόματος καὶ ἐπ' ὀνόματι ἄλλων (δῆθεν βέβαια, ἀλλ' ἐδῶ ἡ οὐσία ἔχει βιασθεῖ —ὁ τύπος σημαίνει)... Κοντολογίς: Αὐτὸς διαφθείρει εἴτε καθὼς ἡ πολιτεία (του) τὸ ἔργο **σὺν** ἢ «προσωπικῇ του ζωῇ») συνιστᾷ συμπτῶσαν διαφθοράς, **πόλον ἔλξεως**, εἴτε καθὼς δὲν ἐναντιώνεται ἐπιτυχῶς στὴ διαφθορά, εἴτε ἐπειδὴ σφετερίζεται (καταπατεῖ) τὸ χώρον —μὲ συνέπεια τὸ **διασυρμὸν** τῆς διανοήσεως, τὸν ἐνταφιασμὸ τῶν **μὴ διαφθειρόντων**, τὸ ὅτι ὅλο καὶ πολὺ ἀπολείπει ἢ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὴ διάνοησι... Τί εὐθύνες νὰ ζητήσεις ἀπὸ «μπακάλη»... αὐθεντικόν; Αὐτὸς ἀποβλέπει εὐθὺς στὸ ὅλο καὶ μεγαλύτερο προσωπικὸ κέρδος! [Κέρδος «νόμιμο» (δίκαιο) **δὲν ὑπάρχει**: Ὁ Ἄπ' τὴ στιγμὴ ποὺ ἕνα εἶδος ἐμπίπτει ἢ περιέρχεται στὴ διαδικασίᾳ τῆς... κοινωνικῆς διεκδίκησεως, πῶς μπορεῖ νὰ 'ναι «νόμιμο» **ἀφοῦ βιάζει τὸ νόμο**; Ὁ μὴ πῶς ἢ ἀπεργία εἶναι δικαίωμα **μόνο τοῦ ἐργάτη** —ὅπως ὑπέθετα ὁ ἀφελὴς χρόνια ὀλόκληρα; Ὁ δὲ μαθαίνω πῶς εἶναι καὶ τοῦ... ἐργοδότη, ἐπιχειρηματία, ἐπαγγελματία! Ποῦ θὰ εἰπεῖ, πῶς, ἂν ὁ «μπακάλης» δὲν βγαίνει ἑκατὸ (ποῦ θέλει) ἀλλὰ ὀγδόντα, δὲν ὑποχρεώνεται ἀπ' τὸ νόμο ν' ἄρκεται στὰ εἴκοσι ποῦ **πρέπει**, ἀλλ' **ὑποχρεώνει** τὸ νόμο νὰ τοῦ... νομιμοποιήσει τὴν αὐθαιρεσίαν, τὴν αἰσχροκέρδεα. Ἔτσι, ἀντὶ νὰ τοῦ ὑποδειχθεῖ, πῶς, ἂν «δὲν βγαίνει», μπορεῖ νὰ μεταβάλλει, μεταφέρει ἢ νὰ κλείσει ἐπιχειρήσι, μαγαζὶ, ἐπάγγελμα, τοῦ ἐπιτρέπεται ν' **ἀπεργεῖ** (ὁ γιὰ τὸν νὰ κλείνῃ τὸ νοσοκομεῖο, ὁ τρολλεῖτς τὸ τρόλλεϊ κοκ!) —δημοκρατία ἔχουμε, «*μικρὰ φασιστικὰ κτηνάκια εἶμασθε ὅλοι*» (κατὰ πῶς λέει κι ὁ Β. Ραφαηλίδης). «Εἶναι **λίγα** τὰ πεντακόσια, κοντά, χιλιάδικα (ἴσως καὶ περισσότερα) ποὺ παίρνει κατ' ἔτος ἡ κ. Ε. Ἀλεξίου —μὲ τὸ πιάνο, τὴ φιλικὴ Μερσεντές, τὴ σφυριδοπούλα καὶ τὶς «ἐξαιρετεὺς ὑπηρεσίες». Εἶναι **λίγα** τὰ ἑπτακόσια ποὺ παίρνουν οἱ Ρίτσοι καὶ οἱ Βρεττακοί — μὲ τὶς «σημαντικὰς ὑπηρεσίες» ποὺ πρόσφεραν στὸν τόπο, καλεάντες...

— Τοὺς ἀδικεῖς: **Πότε** διαμαρτυρήθηκαν οἱ ἄνθρωποι; Πότε παραπονέθηκαν πῶς παίρνουν **λίγα**;

— **Τὸ ἴδιο εἶναι**: Καὶ νὰ μὴ διαμαρτυρήθηκαν **αὐτοί, σήμερα**, δὲν σημαίνει: Θὰ διαμαρτυρηθοῦν **ἄλλοι, αὔριο**. Ποῦ θὰ εἰπεῖ, πῶς οὔτε τὸ Σύνταγμα **ἀπαγορεύει** σ' «ἐξαιρετοὺς» καὶ «σημαν-

τικούς» νὰ διεκδικήσουν τὰ πενταπλάσια, οὔτε οἱ τσικ λεβέντες αὐτοὶ θὰ *τὰ εἶχαν ἀρνηθεῖ*, ἂν τοὺς *εἶχαν δοθεῖ δεκαπλάσια — τιμὴ καὶ δόξα* στὸν «δεξιὸν» *Ὁδυσσεά Ἑλύτη*, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀρνήθηκε νὰ βάλει τὸ χέρι του στὴν τσέπη τοῦ φουκαρά...

5) Θὰ ἦταν ἀντίθετο στὰ συμφέροντά του — ὅπως τὰ ἐννοεῖ. Ἐξ ἄλλου, καὶ «ἠθικῆς», «καταστατικοὶ χάρτες, γραπτοὶ καὶ ἄγραφοι νόμοι δὲν τὸν ὑποχρεώνουν νὰ καταγγεῖλει ὁμολογήσει ἢ παραδεχθεῖ ἑαυτὸν ἀδικοῦντα ἢ ἁμαρτάνοντα, καὶ θὰ ἔμοιαζε νὰ παραδέχεται πὼς εἶναι... **βλάκας** — τί ἄλλο, ἀφοῦ τὸ νὰ ὑποσκάπτει κανεὶς τὴ Ζωὴ (ἄρα καὶ ἑαυτὸν!) δὲν εἶναι... ἐξυπνάδα;

6) Νὰ θέλει πάντα τὴν Ἀρετὴ ἀλλὰ καὶ τὴν **ἀπορρίπτει** κατὰ τὴν βιούμενη στιγμή...

7) Καὶ μαζί της ὅ,τι συγκαλύπτει καὶ τὴν **μειώσει** τῆς Ζωῆς καὶ τὴν ἴδια του διαστροφή - νόσησιν [τὸ ὅτι βρῖσκει συμφέρον γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, γιὰ τὴ ζωὴ του, **ὅ,τι μειώνει τὴ ζωὴ** — λὲς καὶ ἡ τελευταία δὲν εἶναι αὕτη τούτη (καὶ) **ἡ δική του!**].

8) Στὰ λόγια βέβαια, ὅχι στὴν πράξι, ὅχι σὲ ἀγαθά...

9) Τί ἄλλο ἀφοῦ «τσακώνει» **«ἀχρεωστητῶς»** (πλὴν «νομίμως» ἐπακόσια ἢ περισσότερα χιλιάρικα τὸ χρόνο; Ἄν οἱ οἰκοδόμοι δὲν «βουτάνε», ἐπίσης «νομίμως» καὶ ἀχρεωστητῶς, τὰ **ἴδια** ὀφείλεται στὸ ὅτι εἶναι φουκαράδες, στὸ ὅτι δὲν ἔχουν **σωματεῖο** μὲ ἡγεσία **ἐκατομμυριούχων** — ὅποτε καὶ θὰ ἐξεμαίευν τὰ ἐπακόσια, ὑπολογιζόμενα βάσει τῆς... τεκμαρτῆς ὑποχρεώσεως τῶν πολιτῶν εἰς... οἰκοδόμησιν, ποῦ ὅλως... ἀντικοινωνικῶς... ἀμελοῦν! (ἡ φόρμουλα βρίσκεται εὐκόλα, ὅταν ὑπάρχει ἡ διάθεσις...). Μὴ ξεχνοῦμε, πὼς **ἀκόμα καὶ σήμερον** οἱ ἐρασιτέχνες ὁδηγοὶ πληρώνουν γιὰ νὰ παίρνουν συνταξὶ κλπ. οἱ... λειτουργοὶ ταξιτζῆδες...

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΛΑΘΩΝ

Στὸ ἄρθρο τοῦ κ. Σ. Γ. Γ. Παναγιωτάτου μὲ τίτλο *«Τί ἀκριβῶς εἶναι ἡ ποίησις»*, ποῦ δημοσιεύθηκε στὸ προηγούμενο τεῦχος τοῦ «*Δαυλοῦ*» σημειώθηκαν ὠρσιμένα τυπογραφικὰ λάθη, ποῦ πρέπει ν' ἀποκατασταθοῦν ὡς ἐξῆς:

		Σελ. 1883:	
Στίχος	4ος	ἀπὸ κάτω:	<i>αὕτὴ τὴν (δντως ἢ ὅχι) βασανιστικὴ</i>
»	8ος	» » :	<i>σὺν τὴν διὰ λόγου⁴</i>
»	17ος	» » :	<i>νέργεια καὶ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐλέγχου</i>
		Σελ. 1884:	
»	10ος	ἀπὸ κάτω:	<i>(πάντοτε ὡς πρὸς τὴν Ζωὴν) μπορεῖ</i>
»	14ος	» » :	<i>μὲ ὅ,τι ἀρνητικὸν (τὸ τελευταῖον ἐν-</i>
»	21ος	» » :	<i>τὸ δὲ τὴν ἰδιοποιήσι - ἀντιποιήσι -</i>
»	28ος	» » :	<i>μὲ τὴν ἀβαθῆ, κενολόγον</i>
		Σελ. 1885:	
»	1ος	ἀπὸ πάνω:	<i>κατ' ἀρχὴν ἐπιλέγων τὸ «καλὸ»</i>
»	4ος	» » :	<i>— αὕτὴ ποὺ οἱ ἐν συγχύσει</i>
»	8ος	» » :	<i>τὴν ποίησί του (τὸ λόγος του,</i>
»	9ος	» » :	<i>(τὸ γενικὰ καὶ δίχως ἐξαίρεσι</i>
»	15ος	» » :	<i>τῇ μεγάλῃν Ἀτιμίᾳ:</i>
»	17ος	» » :	<i>Ἔτσι λοιπόν, τόσο καὶ τόσοι</i>
»	8ος	» κάτω:	<i>Μεγκίστου Χαϊλὲ Μαριάμ</i>
»	16ος	» » :	<i>ἀπαμβλυνόμενη ἄμεσα, «εἶναι» ποῦ ἀπολείπει τοῦ ἐ-</i>
»	24ος	» » :	<i>Καὶ πότε τὸ μετάνιωσες μάτα</i>
		Σελ. 1886:	
»	3ος	ἀπὸ πάνω:	<i>Γιὰ τέχνην, ἄλλως, ἐκκινούσαν</i>
»	14ος	ἀπὸ κάτω:	<i>τὸ ποιητικὸν γεγονός, παραθέτουμε</i>
»	19ος	» » :	<i>ἢ συμμετοχὴ τοῦ κοινωνοῦ</i>
		Σελ. 1889:	
Στίχος	22ος	ἀπὸ κάτω:	<i>ἂν ἐπιχειρήσουν νὰ γράψουν</i>
		Σελ. 1890:	
»	19ος	ἀπὸ πάνω:	<i>κὰν «προδοσίᾳ» τῆς γυναῖκάς μου</i>

Τέλος, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ποίησιν ποῦ παρατίθεται, ὑπενθυμίζεται πὼς, ἀδιακρίτως διαστημάτων, οἱ στίχοι ποῦ ἀνταποκρίνονται σὲ καθὲ ἀριθμὸ συνιστοῦν ὁλοκληρωμένα ποιήματα — ἀκόμα καὶ ἂν πρόκειται γιὰ στίχο μόνον.

Ν. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ — ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΟΥ*

Ίερές παραστάσεις δικαίου στο πρώιμο κλασσικό πνεῦμα

Τὸ δίκαιο εἶναι τόσο παλιὸ ὅσο καὶ ἡ ἀνθρωπότητα. Σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς ἀπαντοῦν παραστάσεις δικαίου συνδεδεμένες μὲ τὶς θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς ἀπόψεις κάθε λαοῦ. Δίκαιο, ἠθικότητα καὶ θρησκεία ἀποτελοῦν ἀδιάσπαστη ἐνότητα. Πρῶτοι, οἱ ὅποιοι διαλογίστηκαν γιὰ τὴν οὐσία τοῦ δικαίου καὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν διαμόρφωση μιᾶς ἠθικῆς τάξης, εἶναι οἱ Ἕλληνες. Ἄν καὶ οἱ ἀρχαῖες ἑλληνικὲς παραστάσεις τοῦ δικαίου δὲν ἀντιστοιχοῦν στὸ κυρίως φυσικὸ δίκαιο, πρέπει ἱστορικὰ νὰ θεωροῦνται ὡς ἡ ρίζα μιᾶς μεταγενέστερης ἀντίληψης γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο.

Ὁ ἑλληνικὸς μῦθος ζητᾷ βασικὰ νὰ καθορίσει τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση. Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα στὶς ἀρχαῖες του εἶναι προσανατολισμένο στὶς κοσμικὲς δυνάμεις καὶ ὁδηγεῖται ἀπὸ τὸ διαφέρον τῆς πραγματικότητας τῆς φύσης. Ὁ μυθικὸς ἀνθρώπος γνωρίζει τὴ φύση μὲ προλογικὸ τρόπο. Δὲν γνωρίζει φιλοσοφικὲς κατηγορίες καὶ κατανοεῖ τὴ ζωὴ του μέσα σ' ἓνα χώρο ἀπὸ μυθικὲς συνεξαρτήσεις. Μετὰ τὴν παρέλευση μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος προσπάθησε ἡ ἑλληνικὴ διανόηση νὰ ἐκλογικεύσει τὰ στοιχεῖα ποὺ τῆς πρόσφερε ἡ μυθολογία καὶ νὰ καταλήξει σὲ λογικὰ συμπεράσματα. Μὲ τὴν ἰωνικὴ φιλοσοφία τέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ θεωρητικὴ σκέψη, ποὺ στὴν πορεία τῶν αἰώνων ἀνάπτυξε βαθμιαῖα ὅλες τὶς διαστάσεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου σὲ ἓνα σύστημα ἰδεῶν, τὸ ὁποῖο δώρησε στὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ τὶς βάσεις τοῦ πνευματικοῦ του μεγαλείου.

Ὁ πρωταρχικὸς μῦθος τῶν ἑλλήνων ἀποδίδει στὶς κοσμικὲς δυνάμεις καὶ ἀναγκαιότητες ποὺ ὀρίζουν τὴ ζωὴ θεῶν ὄρους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁρισμένοι ἔγιναν «*δνόματα θεῶν*»¹. Οἱ θεότητες ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν οὐσία τοῦ δικαίου εἶναι ἡ «*Θέμις*», σύμφωνα μὲ τὴ *Θεογονία* τοῦ Ἡσίοδου κόρη τῆς Γῆς², ποὺ ἔχει ἀποστολὴ νὰ διακανονίζει τὶς σχέσεις ἀνθρώπων καὶ θεῶν, καὶ ἡ «*Δίκη*», κόρη τοῦ Δία καὶ τῆς Θέμιδας, ποὺ τιμᾶται ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς ὀ-

λύμπιους θεοὺς³. Τὸ ἔργο τῆς Δίκης εἶναι νὰ διαφυλάσσει τὸ δίκαιο. Οἱ τιμωρίες καὶ ἐκδικήσεις εἶναι ἔργο μόνο τοῦ πατέρα τῶν θεῶν Δία, ποὺ ἔχει τὸ δικαστικὸ ἀξίωμα.

Ἡ Κλυταιμνήστρα π.χ. πρέπει σύμφωνα μὲ τὴ βούληση τοῦ Δία νὰ θανατωθεῖ ἀπὸ τὸ παιδί της, ἐπειδὴ δολοφόνησε τὸν ἄνδρα της.

«*Ἄλλ' ὦ μεγάλοι Μοῖραι, Διόθεν
τῇδε τελευτᾶν,
ἢ τὸ δίκαιον μεταβαίνει
ἀντὶ μὲν ἐχθρᾶς γλώσσης ἐχθρὰ
γλώσσα τελείσθω· τοῦφειλόμενον
πράσσουσα Δίκη μέγ' αὐτεῖ·
ἀντὶ δὲ πληγῆς φονίας φονίαν
πληγὴν τινέτω δρᾶσαντα παθεῖν,
τριγέρων μῦθος τάδε φωνεῖν*»⁴.

Τὸ δίκαιο ἔχει θεῖα προέλευση καὶ ἀπονέμεται στοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ Δία. Ὁ Ἡσίοδος κάνει διάκριση μεταξὺ τῆς ἀνομίας τῆς ἄλογης φύσης καὶ τῆς ἠθικῆς νομιμότητας τῆς ἑλλογῆς φύσης. Τὴ νομικὴ κοσμικὴ τάξη τὴν κατανοεῖ κάτω ἀπὸ τὴ διακυβέρνηση τοῦ Δία καὶ ἀποκαλύπτει τὴν οὐσία τοῦ δικαίου εἰσάγοντας τὴν ἐννοια τοῦ «νόμου»⁵.

«*ὦ Πέρση, σὺ δὲ ταῦτα μετὰ φρεσὶ
βάλλεο σῆσι
καὶ νῦ Δίκης ἐπάκουε, βίης δ' ἐπιλήθεο
πάνπαν.
τόνδε γὰρ ἀνθρώποισι νόμον διέταξε
Κρονίων,
ἰχθύσι μὲν καὶ θηρσὶ καὶ οἰωνόις πετεηνόις
ἔσθειν ἀλλήλους, ἐπεὶ οὐ Δίκη ἐστὶ μετ'
αὐτοῖς·
ἀνθρώποισι δ' ἔδωκε Δίκην, ἣ πολλὸν
ἀρίστη γίνεται*»⁶.

Ὁ Ἡσίοδος κατανόησε ὅτι στὸν ἀνθρώπο ἀρμόζει μιὰ ἄλλη τάξη ἀπὸ ἐκείνη τῶν ζώων, ποὺ «ἀλλήλοσπαράσσονται» μέσα στὴν ἀνομία τους.

Στὸν Ὅμηρο ἐμφανίζεται ὁ Δίας ὡς ὁ προστάτης τοῦ δικαίου. Ἐτσι παραμένει ὁ Δίας ὅλη τὴ νύχτα ἀγρυπνος, γιὰ νὰ δώσει

* Ἡ κ. Ν. Γεωργοπούλου - Νικολακάκου - Μαντίνη εἶναι ἐπίκουρος καθηγήτρια τῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

στὸν Ἀγαμέμνονα, τὸ γιὸ τοῦ Ἀτρέα, ὑποδείξεις ὄνειρικές:

« Ἄλλοι μὲν ῥα θεοὶ τε καὶ ἄνδρες ἵππο-
κορυσταὶ
εὐδὸν παννύχιοι, Δία δ' οὐκ ἔχε νήδυ-
μος ὕπνος,
ἀλλ' ὃ γε μερμήριζε κατὰ φρένα, ὥς Ἀ-
χιλλῆα
τιμῆσιν, ὀλέσῃ δὲ πολέας ἐπὶ νηυσὶν Ἀ-
χαιῶν.
Ἦδε δὲ οἱ κατὰ θυμὸν ἀρίστη φαίνεται
βουλὴ,
πέμψαι ἐπ' Ἀτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι οὐ-
λον Ὀνειρον»⁸.

Σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Νέστορα, ὁ Δίας ἔκανε τὸν Ἀγαμέμνονα βασιλέα, γιὰ νὰ τοῦ ἐγχειρίσει τὸ σκῆπτρο τῆς δυνάμεως καὶ τὸ προνόμιο νὰ συμβουλευεὶ ὄλους⁹.

Ὁλόκληρο τὸ δίκαιο ἀνακοινώνεται ἀπὸ τὸ Δία, πού τὸ γνωστοποιεῖ μὲ θεία σημεῖα, π.χ. μὲ τὸ πτηνὸ ὡς ἀγγελιοφόρο. Ὁ γέροντας Πρίαμος ἰκετεύει τοῦ πατέρα Δία:

«Ζεῦ πάτερ, Ἰδῆθεν μεδέων, κύδιστε
μέγιστε,
δὸς μ' ἐς Ἀχιλλῆος φίλον ἔλθειν ἢ δ' ἐ-
λεινόν,
πέμψον δ' οἶωνόν, ταχὺν ἄγγελον, ὃς
τε σοὶ αὐτῷ
φίλτατος οἶωνών καὶ εὐκράτος ἐστὶ μέ-
γιστον,
δεξιόν, ὄφρα μιν αὐτὸς ἐν ὀφθαλμοῖσι
νοήσας
τῷ πῖενος ἐπὶ νῆας Ἴω Δαναῶν ταχυ-
πώλων».
Ὡς ἔφατ' εὐχόμενος, τοῦ δ' ἔκλυε μη-
τίετα Ζεὺς.¹⁰

Ἡ βούλησις τοῦ Δία ὁμῶς περιβάλλεται ἀπὸ μυστικότητα, γιὰ τὴν «τί δὲ μέλλω φρένα Δίαν καθορᾶν, ὅψιν ἄβυσσον;»¹¹, σύμφωνα μὲ τὸ θρῆνο τῶν Δαναΐδων. Ἡ «μοῖρα» τῶν ἀνθρώπων εἶναι δεμένη μὲ τὴν ἐξουσία τοῦ Δία. Ὁ Δίας ἐκπληρώνει κάθε ἀπόφασιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως νομίζει¹² καὶ ἀπονέμει σὲ καθένα τὸν κλῆρο του¹³.

Ἐπειδὴ κάθε ἐπιταγὴ τοῦ δικαίου καὶ κάθε τρόπος ἐπιτέλεσής του ἔχει πρωταρχικὰ θεονομικὸ, ἱερὸ χαρακτῆρα, ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ δικαίου γίνεται μὲ λειτουργικὸν τρόπον. Αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἐπιτελεῖ τὸ μαντεῖο, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη δίνει ἀπαντήσεις τόσο γιὰ καθημερινὰ προ-

βλήματα, ὅσο καὶ γιὰ σοβαρὰς ἀποφάσεις. Τέτοια σπουδαῖα μαντεῖα ἦσαν τὰ μαντεῖα τῆς Δωδώνης¹⁴ καὶ τῶν Δελφῶν, ὅπου γινόνταν γνωστὴ ἡ θεία βουλὴ. Σύμφωνα μὲ χρῆσμον τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης, ὁ Δίας ἐμύησε τὸ Μίνωα στὴ νομολογία, ὁ δὲ Λυκοῦργος ζήτησε συμβουλὰς ἀπὸ τὴν Πυθίαν στὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν.

Τέτοιες ἱερὲς νομικὲς ἀντιλήψεις ἐπέδρασαν βέβαια στὴ μεταγενέστερη φιλοσοφικὴ σκέψιν. Σὲ μεγάλους διανοητὰς κυριαρχεῖ ἡ τάσις νὰ παρατηροῦν μαζὶ δίκαιο καὶ θρησκεία, πιστεύοντάς ὅτι ἡ ὑπάρχουσα τάξις ἔχει θεμελιωθεῖ ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ ὅτι τὸ δίκαιο ὡς τὸ μέγιστο δῶρο τῶν θεῶν ἔχει θεία καταγωγή¹⁵.

Στὸν Ὅμηρον ἀπαντοῦν πρωτογενεῖς ἀναφορὰς τοῦ δικαίου μὲ τὴ μορφή τῆς θεότητος Θέμιδας. Ἡ ἔκφασιν «ἡ θέμις ἐστίν» ἀφορᾷ «στὴν οὐσιαστικὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξέως»¹⁶. Ἔτσι π.χ. ὅταν γίνεταί λόγος γιὰ τὸ σεβασμὸ τοῦ ἁγίου ἔθιμου τοῦ δικαίου τῆς φιλοξενίας, ἀναφέρεται: «ξεῖνιά τ' εὐπαρέσθησαν, ἀ τε ξεῖνοις Θέμις ἐστίν»¹⁷. Θέμις εἶναι καὶ ἡ συναξὴ καὶ μετοχὴ τῆς ἀγορᾶς¹⁸, ἀφοῦ ἔδω ἀνακοινώνεταί ἡ βουλὴ τοῦ Δία. Ἡ ἀγορὰ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸ Δία καὶ μπορεῖ νὰ δώσει ἀκόμη καὶ στοὺς ὑποτελεῖς τὸ δίκαιο τῆς ἀντιλογίας στὸν βασιλεῖ, ὅταν ὁ λόγος του δὲν ἀποτελεῖ κρίσιν τῆς Θέμιδας. Ἔτσι στρέφεται ὁ Διομήδης στὴν ἀγορὰ ἐναντίον τοῦ Ἀγαμέμνονα: «Ἀτρεΐδῃ, σοὶ πρῶτα μαχήσομαι ἀφραδέοντι, ἡ Θέμις ἐστίν, ἀναξ, ἀγορῇ»¹⁹.

Θέμις εἶναι ἡ ἀπόδοσις στοὺς νεκροὺς τῆς προσήκουσας τιμῆς. Ὁ Ἀχιλλεὺς ἀπέχει ἀπὸ τὸ λουτρό²⁰, μέχρι νὰ ἀπονεμηθεῖ στὸν Πάτροκλο ἡ προσήκουσα στοὺς νεκροὺς τιμὴ²¹. Ἡ τιμὴ τῶν θεῶν εἶναι ἐπίσης Θέμις. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ σέβεται τοὺς θεοὺς, στὴ δὲ συνάντησις ἀνθρώπων καὶ θεῶν πρέπει νὰ κυριαρχεῖ Θέμις²².

Ἡ Ἰλιάδα στὸν ἑνατο ὕμνο ἀναφορικὰ μὲ τὴς γενετήσιους σχέσεις λέγει: «ἡ Θέμις ἐστίν, ἀναξ, ἡ τ' ἀνδρῶν ἡ τε γυναικῶν»²³. Ἐδῶ ὁ Ἀγαμέμνωνας παραδίδοντας τὴ Βρισηίδα δίνει στοὺς ἄνδρες τοῦ Ἀργεὺς τὸν ὄρκον ὅτι δὲν συνευρέθηκε μαζὶ τῆς. Ὁ Ἀγαμέμνωνας παρακράτησε ἀπὸ τὸν Ἀχιλλεὺς τὴ δούλην Βρισηίδα, καὶ γι' αὐτὸ προσφωνεῖ ἔδω τὸν Ἀχιλλεὺς ὡς «ἄνακτα», ἀκριβῶς γιὰ νὰ δείξει ὅτι μόνον ὁ κύριος τοῦ οἴκου, ὁ Ἀχιλλεὺς, εἶχε δι-

καίωμα στὴν κόρη. Τὸ δίκαιο αὐτὸ καταπάτησε ὁ Ἀγαμέμνωνας, γιατί θέλησε νὰ ἀπαγάγει τὴν κόρη χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ Ἀχιλλέα. Ἡ Θέμις ὡς προσταγὴ τοῦ δέοντος σημαίνει ἐδῶ, ὅτι ἡ γυναῖκα ἀνήκει στὸν ἄνδρα, τὸν κύριο τοῦ οἴκου²⁴.

Ἡ Θέμις εἶναι ἡ «ὀρθόβουλος»²⁵ θεά, πού ὡς θεὰ τῆς μοίρας γνωρίζει τὸ πεπρωμένο καὶ τὸ ἀποκαλύπτει στὸ μαντεῖο, στοὺς ἀνθρώπους. Ἐτσι ἡ Θέμις πληροφόρησε τὸ γιό της Προμηθεά γιὰ τὴ θλιβερὴ του μοῖρα, γιὰ νὰ μὴ συναντήσῃ ἀπροσδόκητους πόνους²⁶. Ἡ θεὰ ἀπονέμει στὸν ἄνθρωπο τὴ μοῖρα του, τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἀπομακρύνει ἀπ' αὐτὸν ἀκόμη κι ὅταν ἔρχεται ὁ «πικρὸς θάνατος»²⁷.

Ὁ μῦθος τοῦ Ὀδυσσεά μᾶς δίνει μιὰ βαθύτερη κατανόηση τῆς φύσης τῆς Θέμιδας ὡς συνδεδεμένης μὲ τὴ μοῖρα. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Ὀδυσσεά στὴν Ἰθάκη ξετυλίγεται μέσα σὲ μιὰ σειρὰ συζητήσεων, μέσα σ' ἓνα κύκλο ἀνύποπτων κινδύνων, μέσα σὲ μιὰ διαρκὴ ἀπειλὴ τοῦ πεπρωμένου, πού τὸν φέρνει ἀπὸ ἐμπόδιο σὲ ἐμπόδιο, ἀπὸ τὴ Σκύλλα στὴ Χάρυβδη. Ὁ Ὀδυσσεάς κατευθύνεται ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς πατρίδας του, τῆς Ἰθάκης. Ἄν καὶ δὲν γνωρίζει ἂν βρίσκεται κοντὰ ἢ μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του, ἐντείνει τὶς δυνάμεις του, ἀγωνίζεται μὲ ὅλες του τὶς ικανότητες νὰ παραμερίσει κάθε κίνδυνο καὶ νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ ὄνειρο τῆς ἐπιστροφῆς του. Ὁ Ὀδυσσεάς γνωρίζει τὶς δυνάμεις τοῦ πεπρωμένου, οἱ ὁποῖες τὸν ἐξουσιάζουν νὰ βλέπει τὸν «κλῆρο» του σὰν τὴν ἀνάγκη μιᾶς διεξόδου πού πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ. Ἡ δύναμη πού καθορίζει τὸ πεπρωμένο του εἶναι ἡ Θέμις, πού — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀγαθὴ ἢ κακὴ βούληση τῶν θεῶν — ἔχει προκαθορίσει τὸ σκοπὸ του.

Οἱ θεῖες σχέσεις γιὰ τὸν Ἡσίοδο βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τῆς Θέμιδας. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὅλοι οἱ θεοὶ ἐνεργοῦν ἠθικά. Ὁ Δίας μετὰ ἀπὸ μιὰ νίκη του ἐπὶ τοῦ Κρόνου ἀναγγέλλει εἰδικὴ ἀπόφαση γιὰ τοὺς θεοὺς, οἱ ὁποῖοι δὲν τιμοῦσαν τὸν Κρόνον ὡς θεὸς²⁸. Ἡ ἀπονομὴ τῆς τιμῆς στὸ θεὸ βρίσκεται στὴ φύση τῆς Θέμιδας, πού, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἡ «θεὰ τοῦ δικαίου»²⁹, μεριμνᾷ γιὰ τὴν τάξη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Θέμιδα ἀπαντᾷ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη καὶ ποίηση ἡ μορφή τῆς θεότητος Δίκης, πού ἐνσωματώνει ἐπίσης τὴν οὐσία τοῦ δικαίου. Ἡ Εὐνομία³⁰,

ἡ Εἰρήνη³¹ καὶ ἡ Τύχη εἶναι ἀδελφές τῆς Δίκης. Στὴν Εὐνομία ἀνήκει ὁ τομέας τῆς ζωῆς ὁ διαταγμένος βάσει τοῦ δικαίου³². Ἡ Εἰρήνη χαρακτηρίζει τὴν εὐτυχὴ καὶ εἰρηνικὴ κατάσταση ἐκείνων τῶν ἀτόμων, πού πράττουν σύμφωνα μὲ τὸ νόμο. Ἡ Τύχη ἐκφράζει τὴ σύμπτωση καὶ συγχρόνως τὴν κρυφὴ πορεία τοῦ εἶναι³³. Ἡ Δίκη τιμώμενη ἀπὸ τοὺς Ὀλύμπιους μὲ φόβο³⁴ βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς ποίησης τοῦ Ἡσίοδου. Ὡς ἀποστολὴ τῆς ἔχει νὰ φέρει τὸ δίκαιο ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο στὴ γῆ. Γι' αὐτὸ περιοδεύει καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατοικεῖ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων³⁵. Ἡ Δίκη μεριμνᾷ στὴν πολιτεία γιὰ τὴ δικαιοσύνη, γιὰ τὴν ὁποία ὅμως παραμένει ἀγρυπνὸς ὁ Δίας, ἐποπτεύοντας ἂν πράγματι ἡ κόρη τοῦ Δίκης ἀπονέμει τὸ προσήκον³⁶. Ἡ Δίκη δὲ θεμελιώνει δικὸ τῆς δίκαιο, ἀλλὰ προσπαθεῖ μόνο γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ δικαίου πού ἐπιτάσσει ὁ Δίας. Γι' αὐτὸ καὶ προσκαλεῖται, προκειμένου νὰ ἐπιβληθεῖ μιὰ θεὴ προσταγὴ. Ἐτσι ὁ Πολυνείκης ἀγωνίζεται στὴ Θῆβα στὸ ὄνομα τῆς Δίκης, γιατί πιστεύει ὅτι τοῦ ἀνῆκει ὁ θρόνος τῆς Θῆβας³⁷. Ἡ Δίκη συμπαρίσταται σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἐκτελοῦν τὶς ἐπιταγές της³⁸, καὶ ἰκετεύει τὸ Δία νὰ τοὺς δίδει τὴ βοήθειά του, ὅπως ἐπίσης καὶ σὲ περιπτώσεις ἀταξίας ζητᾷ τὴ βοήθεια τοῦ Δία, πού μέσω τῆς Δίκης ἀποκαθιστᾷ τὴν τάξη μὲ τιμωρία³⁹.

Ἡ Δίκη ἀπαντᾷ καὶ στὸν Ὀμηρο. Ὁ Ἀγαμέμνωνας π.χ. ὀφείλει νὰ προσφέρει στὸν Ἀχιλλέα ὅ,τι μπορεῖ, γιὰ νὰ συμφιλιωθεῖ μαζί του, γιατί αὐτὸ τὸ διατάζει ἡ Δίκη. Στὴν Ὀδύσσεια ἔρχεται ὁ Ὀδυσσεάς στὸ χοιροβοσκὸ Εὐμαῖο ὡς ξένος καὶ ἀξιῶναι τὸ δίκαιο τῆς φιλοξενίας σύμφωνα μὲ τὴ Θέμιδα. Ὁ Εὐμαῖος τοῦ προσφέρει μόνο μικρὰ δῶρα, γιατί ἔτσι διατάζει ἡ Δίκη⁴¹. Ὁ ὑπῆρέτης Εὐμαῖος γνωρίζει, τί εἶναι ἡ Δίκη γι' αὐτὸν καὶ τί γιὰ τὸ ξένο του.

Δίνει στὸ ξένο του ὅ,τι μπορεῖ νὰ δώσει, καὶ ὁ Ὀδυσσεάς παίρνει ὅ,τι τοῦ ἀνῆκει σύμφωνα μὲ τὴ Δίκη. Ὁ Ὀδυσσεάς ἔχει ἐνεκα τῆς μεγάλης του ἀπουσίας ἀπὸ τὴν πατρίδα τὴ Δίκη, τὸ δικαίωμα, νὰ θρηνεῖ γι' αὐτὸ τὸ γεγονός. Ὁ πόνος του, ὁ «κλῆρος» του, εἶναι γι' αὐτὸν Δίκη⁴². Οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὀφειλέτες τῆς θεᾶς Δίκης· ὀφείλουν νὰ συναντοῦν τοὺς θεοὺς μὲ σεβασμό, γιατί αὐτὸ ἀρμόζει στὴ θεία οὐσία⁴³.

Ἡ Δίκη συμπράττει στὴν ἐκπλήρωση

του πεπρωμένου. "Ετσι ἡ Δίκη «*πᾶν δ' ἐπὶ τέρμα νωμᾷ*»⁴⁴ καὶ τὸ «*τελεσφορεῖ*» σύμφωνα μὲ τὴ μοῖρα του, εἴτε μὲ τὴ βοήθεια εἴτε μὲ τὴν τιμωρία. Κάθε τι ποὺ εἶναι προορισμένο, ὁδηγεῖται ἀπὸ τὴ Δίκη στοῦ τέρμα του⁴⁶.

Ἡ μεγάλη ἀντίπαλος τῆς Δίκης εἶναι ἡ "Υβρις ποὺ φέρνει στοὺς ἀνθρώπους συμφορά. Ἡ δύναμη ὅμως τῆς Δίκης εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς "Υβρης⁴⁷. Τὴ σύνολη ἐξέλιξε τῆς "Υβρης μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε στοὺς «*Πέρσες*» τοῦ Αἰσχύλου. Ἡ ὕβρις παρουσιάζεται ἐδῶ στὴ μανία τῶν Περσῶν γιὰ κατάρκτηση καὶ ἐνσωματώνεται ἰδιαίτερα στοῦ βασιλιά τους Ξέρξη. Ἡ ὕβρις ὁδηγεῖ τοὺς Πέρσες στὴν ὑποταγὴ τους στοὺς Ἀθηναίους, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι γιορτάζουν τὴ νίκη τοῦ δικαίου, τῆς δίκης⁴⁸.

Τὴ σπουδαιότητα τῆς δίκης μᾶς περιγράφει μὲ μεγάλη ἐκφραστικότητα ἡ «*Ὁρέστεια*» τοῦ Αἰσχύλου. Στὸ πρῶτο μέρος τῆς τραγωδίας «*Ἀγαμέμνων*» ὅλοι πιστεύουν ὅτι ἔχουν δίκιο καὶ γνωρίζουν τὶς ἀπαιτήσεις τῆς Δίκης. Ἡ Κλυταίμνηστρα π.χ. νομίζει, ὅτι συμπεριφέρθηκε ἀπέναντι στοῦ σπῆτις καὶ τὴν πόλη σύμφωνα μὲ τὴ δίκη⁴⁹ καὶ ὑποστηρίζει, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ ἀντρα της, τὸ δίκιο της⁵⁰. Στὸ σημεῖο ἀκριβῶς αὐτὸ βρίσκεται τὸ τραγικὸ τῆς κατάστασης. Πιστεύει, ὅτι ἔχει δίκιο, ἀξιῶναι τὴ δίκη καὶ τὴν δέχεται ὡς δίκη, ἀν καὶ ἐδῶ ἡ δίκη βρίσκεται ἐναντίον τῆς δίκης⁵¹. Ὁ χορὸς τῶν γερόντων προσπαθεῖ ἀνακοινώνοντας στὴν Κλυταίμνηστρα τὴν ποινὴ γιὰ τὴν πράξη της νὰ ἐκφράσει τὴ δίκη τῆς πόλης σύμφωνα μὲ τὸ νόμο καὶ νὰ ἀποκρούσει τὴν ἀπαίτηση τῆς Κλυταίμνηστρας γιὰ τὴ δίκη. Σ' ὅλη τὴν τραγωδίαν ὁ Αἰσχύλος δείχνει «*τὴν ἀναπόφευκτη ἀγνοία τῆς ἀληθινῆς οὐσίας τῆς δίκης καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ τὴν ἀσίγαστη ἀπαίτηση τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι γνωρίζουν τὶς θεῖες ἐπιταγές της καὶ γι' αὐτὸ μπορούν νὰ ὑποπτεύονται τὴν πραγματικὴ τους φύση*»⁵². Ὁ Ὁρέστης αἰρνοντάς ἐκδίκηση γιὰ τὸ αἷμα τοῦ πατέρα του φονεῖ τὴν ἴδια τὴ μητέρα του, ἐνῶ ἐπικαλεῖται τὴ δίκη του, ποὺ τοῦ ἐπέβαλε ὁ Ἀπόλλωνας⁵³.

Ἀνέκαθεν ἀναζητεῖτο στὴν «*Ἀντιγόνη*» τοῦ Σοφοκλῆ ἓνα σημεῖο ἀφετηρίας γιὰ σκέψεις φυσικοῦ δικαίου. Ἡ Ἀντιγόνη παραβαίνει τὴν ἀπαγόρευση τοῦ βασιλιά Κρέοντα, ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὴ δίκη τῆς «πό-

λης», νὰ θάψει τὸν Πολυνεΐκη καὶ ἐπικαλεῖται τὸν «ἄγραφο νόμο» ὡς νόμο τῆς τάξης τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. Ἐτσι ἀπαντᾷ στὸν Κρέοντα, ποὺ ὁ χορὸς τὸν παρουσιάζει σὰν ἐκπρόσωπο τοῦ δικαίου⁵⁴, καὶ διατυπώνει τὴ γνώμη ὅτι σεβασμὸς πρὸς τὴν «πόλη» προηγεῖται ἀπὸ κάθε συγγένεια καὶ φιλία⁵⁵:

*«Οὐ γὰρ τί μοι Ζεὺς ἦν ὁ κηρύξας τάδε
οὐδ' ἡ ξύνουικος τῶν κάτω θεῶν Δίκη,
οἱ τοῦσδ' ἐν ἀνθρώποισιν ὥρισαν νό-
μους,
οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον ψόμην τὰ σὰ
κηρύγμαθ', ὥστ' ἄγραπτα κ' ἀσφαλῆ
θεῶν
νόμιμα δύνασθαι θνητὸν δνθ' ὑπερδρα-
μεῖν.
Οὐ γάρ τι νῦν γε καχθές, ἀλλ' αἰεὶ ποτὲ
ζῇ ταῦτα, κούδεῖς οἶδεν ἐξ ὅτου
φάνη»*⁵⁶.

Ἡ Ἀντιγόνη ὑπερασπίζει τὸ ἀπαρβίαστο μᾶς ἐσωτερικῆς ἐπιταγῆς ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινο - πολιτικὸ νόμο καὶ ἐξεγείρεται ἐναντίον μῆς πολιτικῆς - νομικῆς διαταγῆς, ποὺ θέλει νὰ διασπᾷ τὸ πλέγμα τῆς ἐσωτερικῆς τάξης. Ἡ Ἀντιγόνη γνωρίζει τὴ μοῖρα της, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτρέψει. Δὲν φοβᾶται τὴν ἀπειλὴ τοῦ Κρέοντα, ἀλλὰ φοβᾶται πολὺ περισσότερο γιὰ τὴν ἐνοχὴ τῆς ἀπέναντι στοὺς θεοὺς⁵⁷. Ὁ Κρέοντας ὡς ἐκπρόσωπος τῶν θεῶν τῆς πόλης θεωρεῖ τὸ νόμο του ὡς «θεμιστὸν» κατευθυνόμενο ἀπὸ τὸ διαφέρον γιὰ τὴν «πάτριον πολιτείαν», ἡ δὲ Ἀντιγόνη πιστεύει ὅτι ἡ ἐντολὴ τοῦ Κρέοντα διαταράζει τὴν ἁρμονικὴ κοσμικὴ τάξη τοῦ «θείου νόμου». Ἐδῶ φαίνεται ἡ δραματικὴ σύγκρουση. Τόσο ὁ Κρέοντας ὅσο καὶ ἡ Ἀντιγόνη ἐπικαλοῦνται τὸν «ἄγραφο νόμο». Ἡ τραγικότητα αὐτὴ ἀντικατοπτρίζεται στοὺς λόγους τοῦ φύλακα τοῦ Κρέοντα, ποὺ ἀφενὸς μὲν δηλώνει στὸ κύριό του, τί θὰ συμβεῖ γιὰ τὴν ὀφειλόμενη δίκη, ἀφετέρου δὲ ἀξιώνει ἀπὸ τὴ Δίκη νὰ μὴ τιμωρηθεῖ, γιὰτὶ εἶναι ἀθῶος⁵⁸.

Οἱ παραστάσεις γιὰ τὴ Θέμιδα καὶ τὴ Δίκη φθάνουν μέχρι τὴν ποίηση τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ διεύρυνε τὸ νόημα τους. Ὁ Εὐριπίδης βέβαια στηρίζεται σὲς παραδοσιακές, ἰερές - νομικὲς παραστάσεις, παρουσιάζεται ὅμως σ' αὐτὸν ἡ τάση νὰ ἐλευθερώσει τὶς παραστάσεις αὐτὲς ἀπὸ τὴ μυθολογία, χωρὶς ὅμως νὰ φθάσει καὶ στὴν ὀρθολογικὴ

οργάνωση τῶν σκέψεων γιὰ τὴ δικαιοσύνη⁵⁹. Ἡ Ἑκάβη ἀπευθύνεται στὸ Δία στὶς «Τρῳάδες» ὡς ἐξῆς: «Ζεὺς εἴτ' ἀνάγκη φύσεος εἴτε νοῦς βροτῶν, προσφυζάμην σὲ πάντα γὰρ δι' ἀπόφον βαίνων κελεύθου κατὰ δίκην τοῦ θνήτ' ἀγεις»⁶⁰.

Ὁ Δίας ἐκπροσωπεῖ ἐδῶ τὴ φυσικὴ μοῖρα, ποὺ ἀνακοινῶνεται στὸν ἄνθρωπο ἄμεσα. Ὁ Εὐριπίδης ἐκφράζεται μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια στὸ πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὅταν κάνει λόγο γιὰ ἓνα «νόμιμο» ποὺ εἶναι «ἀεὶ φύσει τε πεφυκός»⁶¹. Ἡ φύση βρίσκεται ἔτσι σὲ στενὴ σχέση μὲ τὴ μοῖρα (δίκη), τὴ δὲ ὑπευθυνότητα τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῆς τῆς μοίρας φέρνει ὁ ἄνθρωπος ἐκ φύσεως. Οἱ νόμοι ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῆς τάξης καὶ ἡ ἰσχὺ τους εἶναι διαρκῆς, γιὰτὶ οἱ θεοὶ ὄρισαν, ὅτι οἱ θνητοὶ πρέπει νὰ σέβονται τοὺς νόμους⁶². Ὁ ἀνθρώπινος νόμος λόγω τῆς συνάρτησής του μὲ τὸ θεῖο ἔχει θρησκευτικὸ χαρακτῆρα καὶ ἡ παράβασή του θεωρεῖται μίασμα⁶³. Ὁ Εὐριπίδης ποὺ ἐξῆσε στὴν ἐποχὴ τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης καὶ δούλεψε τὸν ποιητικὸ λόγο, κρίθηκε ἀρνητικὰ καὶ θετικὰ. Οἱ ἀρνητικοὶ κριτικοὶ του τὸν θεωροῦν ἀγνωστικιστὴ, ποὺ περιφρόνησε τοὺς ἀντικειμενικὰ ἰσχύοντες παραδοσιακοὺς κοινωνικοὺς τύπους μέσω ἐνὸς ἀπεριόριστου ὑποκειμενισμοῦ. Γιὰ τοὺς θετικούς κριτικούς ὁ Εὐριπίδης προετοίμασε μὲ τὴν ὑπέρβαση τοῦ παραδοσιακοῦ πανθεϊσμοῦ τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ χριστιανικὸ μονοθεϊσμό, ἀνέλυσε μὲ τὴν κοινωνικὴ του κριτικὴ τὰ μυθικὰ ἥθη καὶ οἰκοδόμησε μιὰ ἠθικὴ, ποὺ ἀναχωρεῖ ἀπὸ μιὰ πρωταρχικὴ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης⁶⁴. Ἕνα εἶναι ὁμως βέβαιο, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἐρμήνευσε ἐκ νέου τὸν ἀρχέγονο μῦθο, διευρύνοντας τὴ νομικὴ σκέψη. Μὲ τὴν ἀναγκαστικὴ σύνδεση φύσης καὶ δικαίου δημιούργησε ὁ Εὐριπίδης γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἓνα αἶσθημα ὑπευθυνότητος.

Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν περὶ Θέμιδας καὶ Δίκης παραστάσεων μπορεῖ βέβαια νὰ ἐπεκταθεῖ. Βέβαιο εἶναι, ὅτι σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ ὑποχρεωτικότητα τοῦ δικαίου ἔχει θεία προέλευση. Ὁ μυθικὸς ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἐγκλειστος μέσα στὸ θεῖο, αἰχμάλωτος σὲ μιὰ κοσμικὴ τάξη, ποὺ ἔχει θεία καταγωγή. Ποθεῖ νὰ μπορέσει νὰ πορευτεῖ δικό του δρόμο, νὰ ὀρίσει ὁ ἴδιος τὴν ἐλευθερίαν του. Δὲν μπορεῖ ὁμως μέσα στὸ χῶρο ποὺ ζεῖ νὰ βιώσει τελείως τὴν ἐλευθερίαν του, γιὰτὶ ὁ κοσμικὸς αὐτὸς χῶρος τοῦ

δόθηκε ἐξωθεν. Ὁ μυθικὸς ἄνθρωπος εἶναι δέσμιος τῆς μοίρας του καὶ πρέπει νὰ δέχεται ὡς δίκαιο, ὅ,τι τοῦ ἀπονέμει ἡ Δίκη του. Μιὰ πρωτοβουλία γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ μοῖρα του, θεωρεῖται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς σὰν ἀποτυχία. Ἀγωνίζεται ὁμως ὁ ἄνθρωπος συνέχεια καὶ προσπαθεῖ νὰ τελειοποιήσει τὶς δυνατότητές του καὶ ἀναπτύσσει τὴ σκέψη του βαθμιαίᾳ, γνωρίζοντας συγχρόνως τὰ ὅριά του καὶ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπερβεῖ τὸν κλῆρο του, τὴ μοῖρα του. Στὸ μυθικὸ ἄνθρωπο ἀπουσιάζουν οἱ φιλοσοφικὲς κατηγορίες καὶ οἱ ἐπιστημονικὲς μέθοδοι σκέψης. Τὴν προσπάθεια ἐκλογικοποίησης τῆς μυθικῆς μεθόδου ἐρμηνείας καὶ τὴν ἐπεξεργασία της σ' ἓνα σύστημα ἰδεῶν ἀρχισε ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία πολὺ ἀργότερα.

Σημειώσεις

1. Erik Wolf, *Griechisches Rechtsdenken*, r. I., Vorsokratik und frühe Dichtung, Frankfurt a.M., 1950, σ. 20.
2. Ἡσιόδου, *Θεογονία*, 135.
3. Ἡσιόδου, *Ἔργα*, 257.
4. Αἰσχύλου, *Χοήφ.*, 306-314.
5. A. Verdross, *Abendländische Rechtsphilosophie*, Wien 1958, σ. 3.
6. Ἡσιόδου, *Ἔργα*, 274-279.
7. F. Flückiger, *Geschichte des Naturrechtes*, r. I. Altertum und Frühmittelalter, Zollikon - Zürich 1954, σ. 10.
8. Ὀμήρου, *Ἰλιάδα* II, 1-6.
9. Ὀμήρου, *Ἰλιάδα* IX, 98-99.
10. Ὀμήρου, *Ἰλιάδα* XXIV, 308-314.
11. Αἰσχύλου, *Ἰκέτιδες*, 1057-58.
12. Ὀμήρου, *Ἰλιάδα*, XVIII, 328.
13. Ὀμήρου, *Ὀδύσσεια*, I, 348.
14. Ὀμήρου, *Ὀδύσσεια*, XIV, 327-328.
15. F. Flückiger, ὁ. π., σ. 77.
16. E. Wolf, ὁ. π., σ. 77.
17. Ὀμήρου, *Ἰλιάδα*, XI, 779. Πρβλ. *Ὀδύσσεια*, IX, 288.
18. Ὀμήρου, *Ἰλιάδα*, XXIV, 652.
19. Ὀμήρου, *Ἰλιάδα*, IX, 33.
20. Ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὸ λουτρὸ σὰν θρησκευτικὸ καθήκον συνδέεται μὲ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν.
21. Ὀμήρου, *Ἰλιάδα* XXIII, 44-45.
22. Ὀμήρου, *Ὀδύσσεια*, III, 45-46. *Ἰλιάδα* XIV, 386, Ἡσιόδου, *Ἔργα*, 137.
23. Ὀμήρου, *Ἰλιάδα* IX, 276 XIX, 177.
24. Πρβλ. E. Wolf, ὁ. π., σ. 82 ἐξ. καὶ F. Flücki-

- ger, ό. π., σ. 18 έξ.
25. Αίσχύλου, *Προμ.* 18.
26. Αίσχύλου, *Προμ.* 103-105.
27. Όμήρου, *Όδύσσεια*, III, 238.
28. Ήσιόδου, *Θεογονία*, 396. Πρβλ. *Έργα* 36.
29. E. Wolf, ό. π., σ. 29.
30. Ήσιόδου, *Θεογονία*, 901.
31. Ήσιόδου, *Έργα*, 225 έξ.
32. A. Verdross · Drossberg, *Grundlinien der antiken Rechts- und Staatsphilosophie*. Wien 1948², σ. 18.
33. E. Wolf, ό. π., σ. 35.
34. Ήσιόδου, *Έργα*, 257.
35. Ήσιόδου, *Έργα*, 220 έξ.
36. Ήσιόδου, *Έργα*, 268-269.
37. Αίσχύλου, *Έπτα επί Θήβας*, 646.
38. Σοφοκλέους, *Ηλέκτρα*, 475 έξ.
39. Αίσχύλου, *Χοηφ.* 306-311. Πρβλ. *Χοηφ.*, 497-499.
40. Όμήρου, *Ιλιάδα*, XIX, 155 έξ.
41. Όμήρου, *Όδύσσεια*, XIV, 56-59.
42. *Όδύσσεια*, XIX, 168-169.
43. *Όδύσσεια*, XIX, 42-43.
44. Αίσχύλου, *Άγαμέμνων*, 781.
45. Σοφοκλέους, *Αίας*, 1390.
46. F. Flückiger, ό. π., σ. 39.
47. Ήσιόδου, *Έργα*, 217.
48. E. Wolf, ό. π., σ. 356 έξ.
49. Αίσχύλου, *Άγαμέμνων*, 855 έξ.
50. ό. π.
51. E. Wolf, ό. π., σ. 389.
52. E. Wolf, ό. π., σ. 395.
53. Αίσχύλου, *Χοηφ.* 987.
54. Σοφοκλέους, *Άντιγόνη*, 11 έξ.
55. Σοφοκλέους, *Άντιγόνη*, 182 έξ.
56. Σοφοκλέους, *Άντιγόνη*, 450-457.
57. Σοφοκλέους, *Άντιγόνη*, 457.
58. Σοφοκλέους, *Άντιγόνη*, 228 έξ.
59. Πρβλ. E. Wolf, *Griechisches Rechtsdenken*, T. II. Rechtsphilosophie und Rechtsdichtung im Zeitalter der Sophistik, Frankfurt a. M., 1952, σ. 373 έξ.
60. Εὐριπίδου, *Τρωάδες*, 866-888.
61. Εὐριπίδου, *Βάκχαι*, 896.
62. Εὐριπίδου, *Ίππόλυτος*, 98.
63. Εὐριπίδου, *Ίκέτιδες*, 378.
64. Πρβλ. E. Wolf, ό. π., σ. 379 έξ.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ "Υλη και Πνεῦμα

Φιλόσοφε και στοχαστή,
 περιδιάβαινε ελεύθερος
 στις όχθες του Ίλισσου,
 της έξοχης ή της ασφάλτου.
 Συνέχισε, όπως παλιά,
 να χτίζεις τον άνθρωπο
 και να αναδομείς το πνεῦμα.
 Ανακάλυψε στοιχεῖα ανεξερεύνητα.
 Μά, κάθε φορά, πρόσφερε παράδειγμα
 τον έαυτό σου τον Έλληνικό.
 Κάποια Ξανθίπη πάντα
 θα θολώνει την σκέψη σου
 και θα προδίνει
 το ανθρώπινο στοιχείο σου.
 Είναι ή ὕλη, το φθαρτό,
 που περικλείει το πνεῦμα.

ΑΘΗΝΑ ΓΚΟΥΤΖΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ κριτική τῶν ποιητῶν στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα

Ἡ ποίηση ὑπέστη πολλαπλὴ κριτικὴ στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα. Ὁ ἴδιος, ὅταν ἦταν νέος, εἶχε συνθέσει τραγωδίες καὶ διθυράμβους. Ὅταν ὁμως γνώρισε τὸν Σωκράτη, γνώρισε τὸ φῶς τῆς Οὐσίας. Ἔτσι, ἔπαυσε νὰ εἶναι ποιητής, ὅπως οἱ σύγχρονοί ἢ οἱ προγενέστεροί του, δὲν ἔπαυσε ὁμως νὰ εἶναι ποιητής μὲ μία ἄλλη ἔννοια. Ἡ ποιητικὴ δημιουργία τοῦ Πλάτωνα κορυφώνεται στοὺς μύθους. Δὲν μπορούμε νὰ καταλάβουμε τί εἶναι τέχνη καὶ τί ποίηση ἀληθινή, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἂν δὲν καταλάβουμε τὴν οὐσία τοῦ πλατωνικοῦ μύθου. Τὸ ἔργο τοῦ καλλιτέχνη, ποὺ εἶναι ἡ παράσταση τῆς ὁμορφιάς μὲ αἰσθητὰ μέσα, συναρτᾶται ἀπὸ τὸν μεγάλο φιλόσοφο μὲ τὰ αἰώνια πρότυπα καὶ τίς «ιδέες». «*Τέχνη ἡ ὁποία δὲν φανερώνει αἰώνια στοιχεῖα, δὲν εἶναι τέχνη*», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ I.N. Θεοδωρακόπουλος¹. Στὴν πολιτεία γίνεται δεκτὴ ἡ τέχνη ἐκείνη, ποὺ ἔχει ὡς ἀρχὴ τῆς τὴν «ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ». Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ κρίνεται ὅλη ἡ προηγούμενη ἑλληνικὴ ποίηση.

Ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων χειρίζεται τίς τεχνικὲς προϋποθέσεις τοῦ λόγου μὲ τόση ἀσφάλεια καὶ ἐλευθερία, ὥστε καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἢ ὁ Εὐριπίδης. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ δὲν δημιουργοῦν τέχνη· ἡ θεία *μανία* πρέπει νὰ εἰσβάλλει στὴν ψυχὴ ἐκείνη, ποὺ φέρνει τὸν ἀνθρώπο μπροστὰ στὴν ἀλήθεια.

Ἐνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα χαρίσματα τῆς ποίησης εἶναι ὅτι μᾶς αἶρει ἀπὸ τὴν μερικότητα καὶ τὴν πολλαπλότητα τῆς ζωῆς καὶ μᾶς ἐπαναφέρει στοὺς κόλπους τοῦ Ἐνός. Αὐτὴ τὴν λειτουργία ἐπιτελεῖ ὁ μῦθος. Ἡ διαλεκτικὴ, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ μύθου, μᾶς ὁδηγεῖ σ' ἐκεῖνο ποὺ δὲν λέγεται, στὸ «ἐπέκεινα» τῆς οὐσίας ποὺ δὲν εἶναι ἀντικείμενο τοῦ λόγου. Ὁ πλατωνικὸς μῦθος γεννιέται ἀπὸ μία κίνηση τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἰδέα. Ἔτσι ὁδηγούμεθα σὲ μία θέαση τῆς ἰδέας, ἀδύνατη μὲ τὴν σκοπιὰ τῆς λογικῆς. Ὁ μῦθος, λοιπόν, τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἐσωτερικὸς. Ἐρχεται νὰ ὁμολογήσει τὸ ἀνομολόγητο καὶ νὰ μεταδώσει τὸ ἀμετάδοτο. Ὁ μῦθος καὶ ἡ θεωρία ἀποτελοῦν ἓνα ὅλο ἀδιαχώριστο στὴν πλατωνικὴ διαλεκτικὴ. Στὸν «*Φαῖδρο*», γιὰ παράδειγμα, ὁ μῦθος συνάπτεται τόσο στενὰ μὲ τὴν θεωρία, ὥστε περνᾶμε ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο χωρὶς κανένα διασταγμό.

Δύο αἰτίες δικαιολογοῦν τὴν παρουσία τῶν μύθων στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους²: ἡ φιλοσοφικὴ ἀναγκαιότητα καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης. Μιὰ ματιὰ στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ. ἀποδεικνύει τὴν ἀνάμειξη τῆς φαντασίας μὲ τὴν φιλοσοφία. Πολλοὶ συγγραφεῖς —πεζογράφοι καὶ ποιητές— χρησιμοποιοῦσαν μύθους, ἀκόμη καὶ οἱ Σοφιστὲς καὶ οἱ ἄλλοι ὁπαδοὶ τοῦ Σωκράτη. Ἡ καινοτομία τοῦ Πλάτωνα συνίσταται στὸ ὅτι ὁ ἴδιος συνέδεσε στενὰ τίς μυθικὲς διηγήσεις του μὲ τίς φιλοσοφικὲς συζητήσεις, ἀποβλέποντας στὴν ἰδέα.

Εἶναι πλάνη νὰ νομίζει κανεὶς ὅτι ἡ πλατωνικὴ πολιτεία θυσιάζει ἢ καὶ ἐξορίζει τὴν μεγάλη ποίηση. Ἡ «*Πολιτεία*» ἡ ἴδια καταλήγει σ' αὐτὴν, ἀποκρούει τὴν παθητικὴ, μιμητικὴ ποίηση τοῦ παρελθόντος καὶ ἐγκαινιάζει τὴν δημιουργικὴ ποίηση τοῦ μύθου. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν δημιουργία τῆς ποίησης εἶναι ἡ θεία ἔμπνευση, ἡ «*μανία*». Ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος, ὁ Πίνδαρος εἶναι ὑπηρετὲς τῶν Μουσῶν, ἐμπνέονται δὲ ἀπ' αὐτὲς γινόμενοι ἐνθεοί. «*Οὕτω δὲ καὶ ἡ Μοῦσα ἐνθέους μὲν ποιεῖ αὐτὴν*» (*Ἰων*» 533e)· καὶ ἀκόμη «*κοῦφον γάρ χρῆμα ποιητῆς ἐστὶν καὶ πτηνόν καὶ ἱερόν, καὶ οὐ πρότερον οἷός τε ποιεῖν πρὶν ἂν ἐνθέος τε γένηται καὶ ἐκφρῶν καὶ ὁ νοῦς μηκέτι ἐν αὐτῷ ἐνῇ· ἔως δ' ἂν τουτί ἔχη τὸ κτῆμα, ἀδύνατος πᾶς ποιεῖν ἀνθρωπὸς ἐστὶν καὶ χρησμωνδεῖν*» (*Ἰων* 534 α, β)³. Τελικὰ, ὁμως, ὁ Σωκράτης εἰρωνεύεται τὸν Ἰωνα, γιατί μορεῖ νὰ ἐρμηνεύσει μόνο τὸν Ὅμηρο, ἐφ' ὅσον κάθε ραψωδὸς εἶναι προσκολλημένος σὲ ἄλλο ποιητὴ καὶ κάθε ποιητὴς σὲ ἄλλη Μοῦσα. Ὁ Σωκράτης, ἐπίσης, δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀδυναμία τοῦ Ἰωνα νὰ ἐρμηνεύσει ἄλλους ποιητὲς, πλὴν τοῦ Ὀμήρου, ἐπομένως

ούτε αὐτόν μπορεί νά τὸν ἐρμηνεύσει σωστά (*Ἰων* 536 a,b,c,d καὶ 532 c,d). Ὁ ἴδιος δέχεται ὅτι ἡ κρίση τῶν θεῶν κατὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ κατάλληλου ποιητῆ εἶναι ἐσφαλμένη, διότι «ὁ θεὸς ἐξεπίτηδες διὰ τοῦ φανλοτάτου ποιητοῦ τὸ κάλλιστον μέλος ἤσεν» (*Ἰων* 535a). Ἡ σχέση ποιήσεως καὶ θείας ἐμπνεύσεως ἀποδυναμώνεται ἐδῶ ἀρκετά.

Τὴν μεγαλύτερη κριτικὴ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὑπέστη ἀρχικὰ ὁ Ὅμηρος καὶ ὕστερα ὅλοι οἱ ἄλλοι ποιητές. Ὁφείλουμε ὅμως νὰ τονίσουμε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι ὁ Πλάτων δὲν διάκειται πάντοτε ἐχθρικὰ πρὸς αὐτόν. Ἀντιθέτως, πολλές φορές τὸν θαυμάζει καὶ πολὺ συχνὰ ἀναγνωρίζει καὶ ὁμολογεῖ τὴν ἀξία του. Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος ἦταν βαθὺς γνώστης τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως, στὴν ὁποία πολὺ συχνὰ ἀνέτρεχε καὶ δανειζόταν ἰδέες καὶ παραδείγματα⁴.

Πρὶν προχωρήσουμε σὲ μία εὐρύτερη κριτικὴ, θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ, τῆς ποιήσεως μέσα στὸ πλατωνικὸ ἔργο, θὰ ἀναφερθοῦμε δι' ὀλίγων στὴν ποιητικὴ ἀξία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν⁵ καὶ στὴν τραγωδία. Ποτὲ ποιητῆς δὲν ἔδωσε τόσο ὑψηλὴ ποίηση, ὅσο ὁ Ὅμηρος. Εἶναι ἐπικός ποιητής, γιατί ὕμνησε τὰ «κλέα ἀνδρῶν». Πλὴν αὐτοῦ ἔχει αἰσθησι καὶ γνώση τοῦ τραγικοῦ. Ἔδωσε στοὺς μεταγενέστερους τοὺς μεγάλους τραγικούς ὄχι μόνον τὸ μυθικὸ ὕλικό γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς τραγωδίας, ἀλλὰ καὶ τὴν οὐσία τοῦ τραγικοῦ, τὴν διάσταση τῆς θέλησης ἀπὸ τὴν πράξη, τὴν παραφροσύνη τοῦ πάθους, τὴν ἀδυναμία τοῦ ἥρωα μπροστὰ στὸ πεπρωμένο καὶ τὴν βουλήση. Ὁ Ὅμηρος ἀπαιτεῖ πράξεις καὶ ἔργα πέρα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα ὅρια. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ὀμήρου δὲν ἔχουν τὴν ἐλπίδα τῆς μεταθανάτιας ζωῆς. Τὰ κύρια πρόσωπά του εἶναι μόνον ἥρωες, ποὺ ξέρουν νὰ ἀγωνίζονται ὑπερανθρώπινα. Στὸν Ὅμηρο δὲν ὑπάρχει μόνον ἡ ποίηση κάθε μορφῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ σπέρματα ὅλης τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὑπάρχει ἀκόμη ἐπικοινωνία θεῶν καὶ ἀνθρώπων. Οἱ ἄνθρωποι μπορεί νὰ μὴ κατορθώνουν νὰ ἀνέβουν στὸν Ὀλύμπο, οἱ θεοὶ ὅμως κατεβαίνουν στὴ γῆ καὶ ἀναμειγνύονται στὰ ἀνθρώπινα. Προβάλλουν ἀξίες ὅπως ἡ φιλία (Ἀχιλλεύς-Πάτροκλος), ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς γονεῖς (Δ437-479), ὁ θαυμασμός τοῦ ἀντιπάλου, ὅταν πραγματικά τὸ ἀξίζει (Γ 154-190) κλπ.

Ἡ τραγωδία ἀπὸ μᾶς ἔδειξε τὸν ἄνθρωπο· τί εἶναι καὶ τί θὰ μπορούσε νὰ εἶναι. Μᾶς ἔδειξε τί ἀντιτακτικός ποὺ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὅταν μένει ἄνθρωπος καὶ τί μεγαλειώδης γίνεται, ὅταν καθίσταται ἥρωας. Στὴν τραγωδίᾳ ὑπάρχει ἀνάγκη ἢ πάλη μετὰ τὴν μοῖρα, ἢ δραματοποίησι τοῦ ἀνθρώπινου ἀσυνειδήτου, ἢ μάχη μετὰ τὴν ἐλευθερία. Ἐπίσης μάθαμε νὰ συμπονοῦμε καὶ νὰ συμπάσχουμε, νὰ δοκιμάζουμε τὸν «ἐλεο» καὶ τὸν «φόβο» ὄχι μόνον μετὰ τὴν ψυχαναλυτικὴ ἔννοια τῆς κάθαρσης, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἔννοια τῆς βαθύτατης αἰσθητικῆς συγκίνησις.

Ὁ Πλάτων, λοιπόν, προβαίνει σὲ θετικούς χαρακτηρισμούς τοῦ Ὀμήρου, ὅπως «ἔοικέν γε ὁ ποιητὴς ὑμῖν οὗτος γεγονέναι χαρίεις» (*Νόμοι* 680C), «τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν οὗτος ὁ ποιητὴς» (*Πολιτεία* 606e) καὶ «καὶ δὴ καὶ μάλιστα ἐν Ὀμήρῳ, τῷ ἀρίστῳ καὶ θειοτάτῳ τῶν ποιητῶν» (*Ἰων* 530c).

Στὴ συνέχεια θὰ ἐξετάσουμε πῶς κρίνονται ἀρνητικὰ ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος καὶ οἱ τραγικοὶ ποιητὲς στὸ πλατωνικὸ ἔργο καὶ γιατί τελικὰ ἀποβάλλονται ἀπὸ τὴν ἰδεώδη πολιτεία. Στοὺς *Νόμους* (656c-675b καὶ 660a-661a) τονίζεται, ὅτι ὁ νομοθέτης δὲν πρέπει νὰ ἀφήνει τὸν ποιητὴ ἐλεύθερο νὰ δημιουργεῖ ὅ,τι θέλει αὐτός, ἀλλὰ νὰ τὸν ἐξαναγκάζει νὰ συνθέτει ποιήματα, ποὺ ἀναφέρονται σὲ σώφρονες, ἀνδρείους καὶ ἐνάρτους ἄνδρες. Οἱ ποιητὲς ὅμως, ὅπως ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος καὶ ὁ Μουσαῖος, δίνουν μία λανθασμένη εἰκόνα τῆς δικαιοσύνης ὑποστηρίζοντες τὴν ὑπόληψη, ποὺ αὐτὴ χαρίζει καὶ τὰ ὕλικά ἀγαθὰ ποὺ ἐπιφέρει, καὶ ὄχι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ τὴν δικαιοσύνη, δηλ. τὴν ἐπιθυμία νὰ εἶναι κανεὶς δίκαιος (*Πολιτεία* 334b, 363a, 364a καὶ 612b). Παρουσιάζουν ἐπίσης μία ἀνεπίτρεπτη εἰκόνα τῆς δικαιοσύνης τῶν θεῶν, οἱ ὁποῖοι ἄλλους μὲν θνητοὺς συμπαθοῦν, ἄλλους ὄχι, κυριαρχοῦνται ἀπὸ ἀνθρώπινα πάθη καὶ ἀδυναμίες καὶ εὐ-

νοοῦν τὴν ἀδικία συγχωρῶντάς την, ὅταν οἱ θνητοί, ποὺ σφάλλουν, τοὺς προσφέρουν δῶρα κλπ. Ὁ ὁμηρικὸς θεϊκὸς κόσμος εἶναι πηγὴ φόβου καὶ ὄχι ἐμπιστοσύνης καὶ ψυχικῆς ἀνάτασης γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἀρνητικὴ ἐπίδραση στὴν εὐπλαστικὴ ψυχὴ τῶν νέων, ἀφοῦ τονίζεται ἡ φαινομενικότητα καὶ καταρρίπτεται ἡ ἀλήθεια.

Ὁ Πλάτων πιστεῖ, ὅτι κάθε μιμητικὴ τέχνη ἀποβλέπει στὴ διασκέδαση, δηλ. τὴν ἡδονή, ἀντὶ νὰ παιδαγωγῇ στὸ ἀγαθό. Τὸ ἀντικείμενο τῶν τεχνῶν αὐτῶν, δηλ. ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ἔχει μικρὴ ἀξία, συγχρόνως δὲ αὐτὲς ξυπνοῦν ὁρμές, συναισθήματα καὶ πάθη, ποὺ τὸ λογικὸ ὀφείλει νὰ συγκρατεῖ. Ὁ φιλόσοφος θέτει ὡς ἔργο του νὰ ξεκαθαρίσει τίς παραστάσεις τῶν θεῶν ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα συστατικά τους. Ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τῆς πλατωνικῆς παιδείας εἶναι ἡ θέα τῆς ἰδέας καὶ ἡ μετάληψη τῆς ψυχῆς σ' αὐτήν. Τὸ πάθος δὲν ἔχει καμμία θέση μέσα στὴν πολιτεία τοῦ μέτρου καὶ τῆς κλασσικῆς ἰσορροπίας. Τὸ ἔνθεο πάθος, ὅμως, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διαποτίζεται ἡ «Πολιτεία» καὶ τὸ ὁποῖο φέρνει ἀπὸ τοὺς θεοὺς μῆνυμα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὸ τί εἶναι δικαιοσύνη καὶ ἀδικία, ἐνώνει δὲ τὴν χρονικότητα μὲ τὴν αἰωνιότητα, αὐτὸ εἶναι εὐπρόσδεκτο. Ψυχὴ, πολιτεία καὶ παιδεία εἶναι θέματα ἀλληλένδετα.

Ποτὲ δὲν θὰ καταλάβουμε τί εἶναι ποίηση κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἂν δὲν κατανοήσουμε τὴν οὐσίαν τοῦ πλατωνικοῦ μύθου, στὸν ὁποῖο τὰ φιλοσοφικὰ νοήματα παρουσιάζονται κατὰ τρόπο ποιητικὸ καὶ ἑμμεσο. Ὁ μῦθος εἶναι τὸ πρωταρχικὸ στάδιο τῆς διαπαιδαγώγησης τῶν μικρῶν παιδιῶν. Ἐπειδὴ οἱ γνώσεις, ποὺ ἀποκτᾶ ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, μένουν ἀνεξίτηλες μέσα του, εἶναι ἀναγκαίᾳ ἡ ἐπίβλεψη τῶν μυθοποιῶν. Ὁ Ὀμηρος, ὅμως, ὁ Ἡσίοδος καὶ ἄλλοι ποιητὲς συνθέτουν ψεύτικους μύθους (Πολιτεία 377a-378a) μιλώντας ἀπαράδεκτα γιὰ τοὺς θεοὺς, ἐφ' ὅσον δέχονται ὅτι Ὁὐρανὸς καὶ ὁ Κρόνος πῆραν τὴν ἐξουσίαν σκοτώνοντας τὸν πατέρα τους. Δὲν πρέπει ἀκόμη νὰ λέγεται στὰ παιδιὰ ὅτι οἱ θεοὶ κάνουν μεταξύ τους ἐπιβουλές, μάχες καὶ πολέμους. Ἀντίθετα, πρέπει νὰ τοὺς ἀποδίδονται οἱ πραγματικὲς τοὺς ιδιότητες, ὅτι δηλ. εἶναι ἀγαθοί, ἀβλαβεῖς καὶ ἀνεύθυνοι γιὰ κάθε κακὸ (Πολιτεία 379c,d,e) καὶ δὲν εἶναι ἀσχοκερδεῖς (Πολιτεία 408c). Ἀπαγορεύεται οἱ μητέρες νὰ λέν στὰ παιδιὰ τους, γιὰ νὰ τὰ φοβίζουν, ὅτι οἱ θεοὶ τριγυροῦν μὲ ἀλλόκοτες μορφές καὶ ὅτι χρησιμοποιοῦν συχνὰ τὸ ψέμα (Πολιτεία 381e). Ἐπίσης, οἱ ποιητὲς παρουσιάζουν μία ἀμαυρωτικὴ εἰκόνα τοῦ Θανάτου, γεγονὸς ἀπαράδεκτο, γιὰτὶ καλλιεργοῦν τὸν φόβο γι' αὐτόν. Ἀκόμη, καταδικάζονται, γιὰτὶ παρουσιάζουν τοὺς ἥρωες νὰ εἶναι κυριευμένοι ἀπὸ ἀσυγκράτητο γέλωτα (Πολιτεία 388a-389b).

Σὲ συνάφειαν μὲ αὐτὰ τὰ θέματα ἐξετάζει ὁ Πλάτων καὶ τὸ θέμα τῆς μίμησης ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ στοὺς νέους. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως ἱκανὸς νὰ μιμεῖται ἓνα μόνο πρᾶγμα, ἐνῶ ἡ πολυπραγμοσύνη στὸν τομέα αὐτὸ κατακρίνεται. Οἱ «φύλακες» ἀπὸ τὴν παιδικὴν τοὺς ἡλικίαν πρέπει νὰ ἐθισθοῦν νὰ μιμοῦνται τὰ πρότυπα, ποὺ τοὺς ταιριάζουν, δηλ. τοὺς σῶφρονες, τοὺς ἀνδρείους, τοὺς εὐλαβεῖς, τοὺς ἐλεύθερους. Ἄν μιμοῦνται ἀντίθετα πρότυπα, κινδυνεύουν νὰ γίνουν ὅ,τι μιμοῦνται. Ἀκόμη, ἂν ἔλθει στὴν πλατωνικὴ πόλιν ἓνας ἄνθρωπος, ποὺ μπορεῖ νὰ μιμεῖται ὅλα τὰ πράγματα, δὲν θὰ γίνῃ δεκτὸς καὶ θὰ προτιμηθεῖ τὸ πρότυπο τοῦ ποιητῆ, ὅπως δίνεται στὴν Πολιτεία 398b.

Ἐνῶ ἡ περὶ τὰ πολλὰ ἐνασχόληση καταδικάζεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ὑπάρχει ἐν τούτοις ἓνα εἶδος πολυπραγμοσύνης, ποὺ γίνετα ἀποδεκτό, τὸ ὅτι «τοῦ αὐτοῦ ἀνδρός εἶναι κωμωδιὰν καὶ τραγωδίαν ἐπίστασθαι ποιεῖν καὶ τὸν τέχνη τραγωδοποιόν ὄντα καὶ κωμωδοποιόν εἶναι» (Συμπόσιον 223d). Ἡ ἀντίληψη αὕτη ἔρχετα σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποία ὁ κάθε ποιητὴς ἐξαρτᾶται καὶ ἐμπνέεται ἀπὸ διαφορετικὴ Μοῦσα, ὥστε νὰ εἶναι ἱκανὸς σὲ ἓνα μόνο ποιητικὸ εἶδος (Ἴων 534C). Σημασία πάντως ἔχει ὅχι τὸ ποιητικὸ εἶδος, μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται ὁ ποιητὴς, ἀλλὰ τὸ νὰ λέει πράγματα ἀρε-

στά, σώφρονα, ἠθικά. Τοῦτο, διότι, ὅταν αὐτὸς κάθεται στὸν τρίποδα τῆς Μούσας, τότε παύει νὰ εἶναι ἔμφρων καὶ ἀφήνεται νὰ καταληφθεῖ ἀπὸ βακχικὴ μανία (*Νόμοι* 719c,d).

Ἡ ἄδυναμία τῶν ποιητῶν σχετικὰ μὲ τὴν μίμηση ὀφείλεται στὸ ὅτι ἀγνοοῦν ὅ,τι δίκαιο καὶ νόμιμο προέρχεται ἀπὸ τὴν Μοῦσα καὶ ἀφήνονται νὰ καταληφθοῦν ἀπὸ βακχικὴ μανία. Δημιούργησαν θρήνους, ὕμνους, παιᾶνες, διθυράμβους ἀποβλέποντας στὴν ἡδονὴ καὶ ἐνέβαλαν στὴν ψυχὴ τῶν πολλῶν παράνομες ἰδέες, ὥστε νὰ κάνουν τοὺς ἀκροατὲς φωνακλάδες, ἄφοβους, ἀναίσχυντους (*Νόμοι* 700d,e - 701a). Διαπιστώνουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ μία πολυγνωμία στὸν Πλάτωνα σχετικὰ μὲ τοὺς ποιητὲς καὶ τὶς Μοῦσες. Ἀλλοτε οἱ Μοῦσες βάζουν τοὺς ποιητὲς νὰ λέν ἀνόσια καὶ τοὺς κατευθύνουν, ἄλλοτε τοὺς βάζουν νὰ λέν μόνο ὅσια, ἄλλοτε μιλοῦν ἀνόσια, χωρὶς νὰ παίρνουν ἐμπνευση ἀπὸ αὐτές.

Αὐτοὶ ἦσαν μερικοὶ πρακτικοὶ λόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ κακὴ ποίηση καὶ ἡ μίμηση ἀποβάλλονται ἀπὸ τὴν ἰδανικὴ πολιτεία. Ὑπάρχουν ὁμως καὶ ἄλλοι γνωσιολογικοί, οὐσιολογικοὶ καὶ μεταφυσικοί, ἀμέσως συνδεόμενοι μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας. "Ὅλοι οἱ δημιουργοί, καὶ κατ' ἀναλογία καὶ οἱ τραγωδοποιοί, ὡς μιμητὲς, ἀπέχουν τρεῖς βαθμοὺς ἀπὸ τὴν ἀλήθεια (*Πολιτεία* 597e). Ὁ ποιητὴς τοῦ εἰδώλου, ὁ μιμητὴς, δὲν ξέρει τίποτε γιὰ τὸ ὄν. Οἱ γνώσεις του περιορίζονται στὸν κόσμον τοῦ φαινομένου. Γιὰ νὰ δημιουργήσει, πρέπει νὰ ἔχει γνώση τῆς ἀλήθειας. Διαφορετικά, ὅσα δημιουργεῖ, εἶναι φαντάσματα.

"Ὅταν κάποιος, ὡς ἀκροατὴς ἢ θεατὴς, παρακολουθεῖ πῶς ὁ Ὀμηρος ἢ οἱ τραγικοὶ ποιητὲς παριστάνουν μὲ τὴν μίμηση τοὺς ἥρωες νὰ εἶναι πεσμένοι σὲ πένθος, νὰ δδύρονται χτυπώντας τὰ στήθη τους, τότε συμμερίζεται τὰ παθήματά τους, κλαίει καὶ αὐτὸς καὶ θρηνεῖ, ἔτσι χειροτερεύει ἀντὶ νὰ καλυτερεύει τὸ ἦθος του. Ἀντίθετα, ἂν κάποια συμφορὰ τὸν βρεῖ τὸν ἴδιο, τὴν ὑπομένει καρτερικά, ἀναλογιζόμενος ὅτι τέτοια συμπεριφορὰ ἀρμόζει σὲ ἄνδρα. Βρισκόμαστε λοιπὸν σὲ μία ἀσυμβίβαστη κατάσταση. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς κωμωδίες. Γελάμε μὲ πράγματα αἰσχρά, ποὺ οἱ ἴδιοι θὰ ντρεπόμασταν νὰ κάνουμε. Ἔτσι, ἡ ποίηση διεγείρει τὰ πάθη, τὶς ἐπιθυμίες, τὸ θυμὸ, ἐνῶ αὐτὰ πρέπει νὰ ἐξαλειφθοῦν ἀπὸ τὴν ψυχὴ.⁸

Ἡ πλατωνικὴ, λοιπόν, κριτικὴ τῆς ποίησης καὶ τῶν ποιητῶν ὑπαγορεύεται ἀπὸ μία διπλὴ ἀνάγκη. Ὁ Πλάτων θέλει νὰ ἀναμορφώσει τὴν νοσοῦσα κοινωνία τῆς ἐποχῆς του, γι' αὐτὸ ὑποδεικνύει τί πρέπει νὰ λέγεται καὶ τί ὄχι κατὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων καί, εἰδικά, ὅσων προορίζονται νὰ γίνουν *φύλακες*. Αὐτοὶ πρέπει νὰ ἐθισθοῦν στὸ ἀγαθόν, στὴ σωφροσύνη, στὴ δικαιοσύνη, στὴν ἀρετὴ. Αὕτὴ εἶναι ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τῆς σκοποθεσίας του. Ἡ θεωρητικὴ συνίσταται στὴν θέαση τοῦ ἀγαθοῦ αὐτοῦ καθ' ἑαυτό, ποῦ φέρει τὸν ἄνθρωπον σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἀλήθεια.

Στὴν οὐσιαστικὴ ποίηση δὲν ἀρκεῖ ἡ μουσικότητα τῶν λέξεων καὶ ἡ μετρικὴ, δὲν φθάνουν τὰ ἐξωτερικὰ στολίδια, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ ἡ ἐκφραση, ποῦ εἶναι μεστὴ ἀπὸ νόημα. Ἡ ἀληθινὴ μίμηση στὸν Πλάτωνα εἶναι ἡ αἰσθητοποίηση τοῦ ἰδεατοῦ μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ἐκφράζει μοναδικότητα. Ὁ ἀληθινὸς ποιητὴς μιμεῖται τὴν ὁμορφιά, γιὰτὶ μετέχει στὴν ἰδέα τοῦ «καλοῦ», ποῦ ἀκτινοβολεῖ μέσα μας ὡς *κάλλος*.⁹ Ὁ Πλάτων τελικὰ δὲν ἐξορίζει ἀπὸ τὴν «*Πολιτεία*» τοῦ τὴν ποίηση, ἀλλὰ τὸ ψεῦδος, τὸ «*μῖμημα*» τοῦ μὴ πραγματικοῦ, τὴν παραμόρφωση τῆς ἀλήθειας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικὰ, I.N. Θεοδωρακόπουλου *Πλάτωνος «Φαῖδρος»*, Ἀθήναι, 1971, σ. 171.

2. Βλ. σχετικὰ R. Frutiger, *Les Mythes de Platon*, Paris, F. Alcan, 1930, σ. 275.

3. Πβ. *Φαῖδρος* 245a. Ὅμως στὸ *Φαῖδρον* 237b ὑπάρχει μία οὐσιαστικὴ διαφορὰ, πρὸς ὅσα ἄ-

ανυφέρονται στὰ μνημονεύμενα χωρία τοῦ Ἰωνα. Ἐδῶ, ἡ ἐμπνευση ὑπάρχει ἤδη στὸν Σωκράτη. Ἐκεῖνο ποῦ ὁ ἴδιος ζητάει ἀπὸ τὶς Μοῦσες, εἶναι νὰ τοῦ τὴν ἐνισχύσουν.

4. Ὑπάρχουν πολλὰ χωρία στὸν Πλάτωνα ἐνδεικτικὰ τῶν θέσεων ποῦ ὑποστηρίζουμε σ' αὐτὴ τὴν παράγραφο. Ἀναφέρει μερικά ἀπὸ αὐτά. Συμπόσιο 179b, Νόμοι 680b καὶ 706d-707a, Ἰων, 531c κ.έξ., Πολιτεία 404b,c,d, 468e-469b, 441c καὶ 595c. Στὸ Συμπόσιο 209d ἡ Διοτίμα ἐγκωμιάζει τὸν Ὅμηρο, τὸν Ἡσίοδο καὶ τοὺς μεγάλους ποιητές (ὁ Ἡσίοδος ἐγκωμιάζεται καὶ στοὺς Νόμους 718e-719a). Ὅμοιος στὴν Πολιτεία 599d-601a ἐκφράζεται μία ἀρνητικὴ γνώμη γιὰ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο ἀποσκοποῦσα στὸ νὰ δείξει ὅτι οὔτε ὁ ἕνας οὔτε ὁ ἄλλος ἦταν σὲ θέση νὰ κίνουν καλύτερος τοὺς ἀνθρώπους ὥς πρὸς τὴν ἀρετὴ.

5. Βλ. Γ. Μποζώνη, Ἡ οὐσία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, Ἀθῆναι, 1964, σσ. 73-91.

6. Ἡ ἴδια ἀξία, ὅπως καὶ ἡ πολεμικὴ ἀρετὴ, προβάλλεται καὶ στὸ Συμπόσιο 179a,b καὶ 179e-180a.

7. Στὸν Φαῖδρο 247-248a δίνεται μία ἄλλη εἰκόνα τῆς ζωῆς τῶν θεῶν, ἀντίθετη πρὸς αὐτὴν τῆς Πολιτείας. Τονίζεται ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι «τὸν δὲ ὑπερουράνιον τόπον οὔτε τις ὕμνησέ πω τῶν τῆδε ποιητῆς, οὔτε ποτὲ ὕμνησε κατ' ἀξίαν» (Φαῖδρος 247c).

8. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ τῆς ποίησης, ὥς μίμησης, γίνεται στὸ δέκατο βιβλίο τῆς «Πολιτείας».

9. Γ. Μποζώνη, Αἰσθητικοὶ Προβληματισμοί, Ἀθῆνα, 1982, σσ. 70-72.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Χειμώνιασε πάλι

Χειμώνιασε πάλι.

*Πότε βαρὺς καὶ πότε αἶθριος ὁ οὐρανός,
μὰ πάντα «σταυρωμένος ἀπὸ τὸν βορρᾶν».
Καὶ τὰ κύματα ν' ἀκούγονται «πλήττοντα
μετὰ ρόχθου τὴν ἀκτὴν». Χειμώνιασε πάλι.*

*Οἱ καρδιὲς τῶν ἀνθρώπων δίχως φῶς
κ' οἱ πνοὲς τοῦ ἀγέρα παγωμένες. Κρῦο πολὺ.
Κρῦο δίχως φῶς. Κρῦο τῆς μελλούσης κρίσεως καθαρτικό.
Καιρὸς γιὰ δύο. Καιρὸς γιὰ τρεῖς.
Καιρὸς γιὰ περισσότερους ἀντάμα.*

*Οἱ ἐνωμένες ἀνάσες θὰ ξορκίσουν τὸ κακό,
θὰ σκορπίσουν τὰ κακοποιὰ τελώνια.
Χειμώνιασε λοιπὸν γιὰ τὰ καλὰ. Κι ἐξω χιονίζει.
Καιρὸς ν' ἀνθίσουν οἱ φωτιὲς στὶς παραστιῆς
καὶ νὰ εὐωδιάσει ὁ Παπαδιαμάντης.*

ΣΠΥΡΟΣ ΝΟΝΙΚΑΣ

Περί συγχύσεως τῶν ἐξουσιῶν

Τὸν τελευταῖο καιρὸ στὸν τόπο μας ἔχει δημιουργηθεῖ μεγάλος θόρυβος γύρω ἀπὸ τὴν ἀρμοδιότητα καὶ δικαιοδοσία τῆς δικαιοσύνης νὰ ἀμφισβητεῖ τὴν συνταγματικότητα τῶν νόμων ποὺ θεσπίζουν οἱ κυβερνῶντες. Καὶ κάτι τέτοια θὰ εἶχαν μονίμως ἀποφευχθεῖ, ἂν οἱ ἐκάστοτε κυβερνῶντες εἶχαν διδαχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ποὺ στὴν «*Ρητορική*» τοῦ συνιστᾷ στοὺς νομοθέτες νὰ εἶναι σαφεῖς καὶ ἀκριβεῖς στὴν διατύπωση τῶν νόμων, ὥστε νὰ μὴν ἀναγκάζεται ὁ δικαστὴς νὰ ἐπεμβαίνει ἐπὶ τῆς οὐσίας τῆς νομιμότητας τοῦ νόμου. Τὸ θέμα ἀπτεται τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς περὶ διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν (νομοθετική, ἐκτελεστική, δικαστική), ποὺ μαζὺ μὲ τὶς ἄλλες δύο ἀρχές: περὶ Συντάγματος καὶ περὶ Ἀντιπροσωπευτικῆς Δημοκρατίας ὀριοθετοῦν καὶ θεμελιώνουν τὸ ἀστικὸ πολιτειακὸ σύστημα Δημοκρατίας, τὸ ὁποῖο ἀπολαμβάνουν οἱ χώρες τῆς Δύσεως καὶ ἡ Ἑλλάδα. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀστικὴ δημοκρατία ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Δύση ἐδῶ καὶ 200 περίπου χρόνια, στηρίζεται στὶς παραπάνω τρεῖς ἀκατάλυτες ἀρχές, καὶ τὰ πολιτικὰ πράγματα τοῦ χώρου αὐτοῦ ἔχουν φτάσει ἐδῶ ποὺ ἔχουν φτάσει, ἐξ αἰτίας καὶ τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ συστήματος — γιὰτὶ ὑπάρχουν κι ἄλλες αἰτίες οἰκονομικοῦ, κοινωνικοῦ, θρησκευτικοῦ κλπ. περιοχόμενου, ποὺ ἔχουν συντελέσει στὴν δημιουργία τοῦ ἀφορήτου κλίματος ποὺ ἐπικρατεῖ. Δὲν θὰ ἀναφερθῶ, βέβαια, στὸ πολιτειακὸ σύστημα τοῦ μαρξισμοῦ, γιὰτὶ στὰ 70 περίπου χρόνια ἐφαρμογῆς τοῦ ἀπέδειξε τὰ ἀσφυκτικὰ του ὅρια καὶ τὴν θνησιγενὴ μελλοντικὴ του πορεία.

Στὴ συνέχεια θὰ ἐπιχειρηματολογήσω, ὅτι ἡ περιβόητη ἀρχὴ περὶ διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν, ποὺ μᾶς κληροδότησε ὁ γάλλος Μοντεσκιέ, ταυτόχρονα μὲ τὴν γένεση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, εἶναι τόσο διάτρητη ἀπὸ ἐλαττώματα καὶ ἀμφισβητήσεις, ὥστε θὰ ἀκριβολογούσαμε, ἂν λέγαμε, ὅτι πρόκειται περὶ ἀρχῆς «συγχύσεως» τῶν ἐξουσιῶν καὶ ὄχι διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν. Σ' αὐτὸ βοηθᾷ ἡ ἀνθολογία διαφόρων ἀπόψεων ποὺ διατυπώθηκαν ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνακύψαντος προβλήματος ἐπὶ τῆς συνταγματικότητας τοῦ νόμου πλαισίου περὶ Ἀνωτάτων Ἐκπαιδευτικῶν Ἰδρυμάτων καὶ τοῦ δικαίωματος τοῦ ἀρμοδίου (συνταγματικοῦ) δικαστηρίου, τοῦ Ἀνωτάτου Εἰδικοῦ Δικαστηρίου (ἄρθρο 100 Συντ.), νὰ ἀποφανθεῖ ἐπὶ τοῦ θέματος. Ἄς δοῦμε λοιπόν, τί εἰπώθηκε σχετικὰ ἀπὸ διάφορα ἀρμόδια χεῖλη:

— Ἡ Κυβέρνηση διὰ στόματος πρωθυπουργοῦ δήλωσε: «*Τὰ δικαστήρια καὶ ἐλδικῶς αὐτὰ ποὺ κρίνουν θέματα συνταγματικότητας τῶν νόμων, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἄκρως προσεκτικά, ὅταν κρίνεται ἓνας θεσμὸς ποὺ ἔχει περάσει ἀπὸ τὸ Κοινοβούλιο καὶ ἔχει τὴν ἐγκρίση τῆς πλειοψηφίας τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Θέλουμε νὰ εἶναι ἀντικειμενικὴ ἡ κρίση τῶν δικαστηρίων, ἀλλὰ ταυτόχρονα ζητοῦμε ἀπὸ τὴν Δικαιοσύνη νὰ μὴν παραγνωρίσει τὸ βασικὸ θεμέλιο τοῦ Συντάγματός μας, ποὺ εἶναι ὅτι ὅλες οἱ ἐξουσίες πηγάζουν ἀπὸ τὸν λαὸ (ἄρθρ. 1 τοῦ Συντ.)*».

Ἡ παραπάνω κυβερνητικὴ θέση καὶ διευκρίνηση ἀποτελέσσει τὸ ἐρέθισμα, γιὰ νὰ ἀκουστοῦν κι ἄλλες ἀπόψεις πάνω στὴ θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν, δεδομένου ὅτι μὲ τὴν πρωθυπουργικὴ δήλωση ἀμφισβητεῖται σαφῶς τὸ ἀδέσμευτο δικαίωμα τῶν δικαστηρίων νὰ κρίνουν καὶ νὰ μὴν ἐφαρμόζουν νόμους τοὺς ὁποίους θεωροῦν ἀντισυνταγματικούς. Κι' αὐτὸ, γιὰτὶ ἡ Κυβέρνηση ἀντιπροσωπεύει τὴν πλειοψηφία τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον πηγάζουν ὅλες οἱ ἐξουσίες, καὶ κατὰ συνέπεια Κυβέρνηση ἴσον λαός, κι ὁ λαός — ἴσον κυβέρνηση — τὸν θέλει τὸ νόμο πλαίσιο περὶ ΑΕΙ.

— Ἀνώτερος δικαστὴς δημοσίως ἔγραψε: «*Κατὰ τὴν κρατοῦσαν συνταγματικὴν τάξιν καθιεροῦνται ἡ διάρκειαι τῶν ἐξουσιῶν εἰς νομοθετικὴν, ἐκτελεστικὴν καὶ δικαστικὴν (ἄρθρ. 26 Συντ.), καὶ ἐπιβάλλεται εἰς τὰ δικαστήρια ἡ ὑπο-*

χρέωσις, ὅπως μὴ ἐφαρμόζουν νόμον, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου ἀντίκειται εἰς τὸ Σύνταγμα (ἀρθρ. 93 παρ. 4 Συντ.). Καὶ τὸ Σύνταγμα εἶναι ὁ ὑπέρτατος νόμος τῆς Πολιτείας, στηρίζεται εἰς τὴν γενικὴν συναίνεσιν τοῦ λαοῦ καὶ κατισχύει τῶν κοινῶν νόμων καὶ ὧν ἐπὶ μέρους πράξεων τῶν Ἀρχῶν καὶ τῶν ὀργάνων τοῦ Κράτους, βεβαίως δὲ καὶ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας. Ἡ δικαιοσύνη τότε μόνον σέβεται τὸν λαὸν καὶ στοιχεῖται πρὸς τὴν λαϊκὴν κυριαρχίαν, ὅταν ἐφαρμόζει τὸ Σύνταγμα».

Ἡ παραπάνω θέση τοῦ ἀνώτερου δικαστῆ εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴν ἄποψη, ὅτι ὁ δικαστὴς εἶναι ἀνεξάρτητος καὶ ταυτίζεται μὲ τὸν λαὸν πᾶνω στὸ συγκεκριμένο λειτουργήμα τοῦ ἐλέγχου τῆς συνταγματικότητος τῶν νόμων τῆς Κυβερνήσεως, καὶ κατὰ συνέπεια οἱ σχετικὲς ἀποφάσεις τῶν δικαστικῶν ὄχι μόνον ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἰσχὺ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἀλλὰ καὶ τὴν προασπίζουν.

— Ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία διὰ στόματος Ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης εἰς ἀπάντησιν τῆς θέσης τοῦ παραπάνω δικαστῆ ὑποστήριξε: «Τὸ μέγιστο μέρος τῶν ὧν ὑποστήριξε ὁ κ. δικαστὴς περὶ ἀνεξαρτησίας τῆς Δικαιοσύνης εἶναι αὐτονόητο καὶ δὲν ὑπάρχει κανεὶς ποὺ νὰ τὸ ἀμφισβητεῖ. Ἐπαναλαμβάνει σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀλήθειες τριῶν αἰώνων. Ἀγνοεῖ ὅμως ὀρισμένους ἀπόψεις ποὺ ὑποστηρίζονται πολὺ ἰσχυρὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις αὐτὲς καὶ οἱ τρεῖς ἐξουσίαι πρέπει νὰ μεριμνοῦν, ὥστε νὰ μὴ παρεμβαίνουν ἢ μία στὸν χώρῳ ἀρμοδιότητος τῆς ἄλλης, ὅτι δηλαδὴ ἢ καθε μίᾳ πρέπει νὰ δείχνει κάποια αὐτοσυγκράτησιν».

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει, ὅτι ὁ Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης ἀμφισβητεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς δικαιοσύνης ποὺ προβλέπεται ἀπὸ τὸ Σύνταγμά μας (τὸ ὅποιο ὁ ἴδιος ψήφισε ὡς Ὑπουργὸς πρὸς δεκαετίας), μιᾶς καὶ οἱ τρεῖς ἐξουσίαι πρέπει νὰ μὴ παρεμβαίνουν ἢ μία στὸν χώρῳ ἀρμοδιότητος τῆς ἄλλης καὶ κατὰ συνέπεια οἱ δικαστὲς νὰ μὴ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν συνταγματικότητα τῶν νόμων τῶν κυβερνώντων.

— Ἡ Αἰσωματικὴ Ἀντιπολιτευση ἐξεφράσε τὴν ἀκολουθεῖν θέσιν: «*με ραυστατὴ λῦπη* μας καταγγέλλουμε, ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη ὑπῆρχε δικτατορία στὴν Ἑλλάδα, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ συμβοῦν αὐτὰ ποὺ συμβαίνουν σήμερα. Ὁ ὕπουργὸς Δικαιοσύνης βγήκε στὴν τηλεόραση γιὰ νὰ ὁλοκληρώσει τὴν ἐπίθεσίν του κατὰ τῆς ἐλληνικῆς Δικαιοσύνης, ἐπίθεση ποὺ τείνει στὸ νὰ τὴν ὑποδουλώσει καὶ νὰ συντρίψει τὸ ἀνεξάρτητο φρόνημά της. Ἐπισημαίνεται, ὅτι ἡ ἀνοικτὴ ἐκβιαστικὴ ἐπίθεση κατὰ τῆς Δικαιοσύνης σχετικὰ μὲ τὸ δικαίωμα τῶν δικαστηρίων νὰ κρίνουν τὴν ἀντισυνταγματικότητα τῶν νόμων, κλονίζει πλέον τὰ θεμέλια τῶν θεσμῶν. Εἴμαστε βέβαιοι, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ Δικαιοσύνη, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ δημοκρατικοῦ μας Συντάγματος, θὰ σταθεῖ ὀρθὰ καὶ ἀπότρητη».

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει, ὅτι ἀμφισβητώντας τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Δικαιοσύνης ἡ Κυβέρνηση κλονίζει θεμελιώδεις θεσμούς τῆς πολιτείας, ὑπονομεύει τὴ λαϊκὴ κυριαρχία καὶ ἐπομένως λαὸς καὶ κυβέρνησις συγκρούονται. Κι αὐτὰ, ὅταν δὲν τηρεῖται ἡ ἀρχὴ τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν καὶ ἡ συνταγματικὴ τάξις.

Δύο γνωστοὶ συνταγματολόγοι ποὺ πῆραν μέρος στὴ σύνταξιν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975 μᾶς δίδαξαν: Ὁ πρῶτος: Ἡ ἔννοια τῶν θεσμῶν μεταβάλλεται. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν θεμελιωδῶν κανόνων τοῦ Συντάγματος εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποχωρήσει, ὅταν ὑπάρχει ἀντίθετος «πολιτικὴ ἐπιλογὴ». (Αὐτὸ γενικῶς καὶ ἀορίστως. Ποιὰ ἐπιλογὴ; ἀπὸ τὸ ὁποιοδήποτε κόμμα ποὺ ἔχει τὴν πλειοψηφία στὴ Βουλὴ μὲ 40% τῶν ψήφων;). Ὁ δεῦτερος: Ἡ ἐννοία ἐξουσία τῆς Πολιτείας ἀσκεῖται μέσω δύο μόνων λειτουργιῶν: τῆς νομοθετικῆς καὶ ἐκτελεστικῆς, «καὶ τῆς τελευταίας ταύτης εἰδικωτέρα μορφή εἶναι ἡ δι-

καστική λειτουργία». Στη συνέχεια δόθηκε κάποια διευκρίνιση, ότι βάσει του ισχύοντος Συντάγματος ή Δικαιοσύνη είναι ανεξάρτητη και όχι παρακλάδι της Κυβερνήσεως.

Θά μπορούσα να παραθέσω και πλείστα όσα άρθρα ειδικών και μή, έφημερίδων, συζητήσεων στη Βουλή κλπ. πάνω στο θέμα, αλλά νομίζω ότι οι παραπάνω απόψεις είναι αρκετές για να στοιχειοθετήσουν τη «σύγχυση» που επικρατεί πάνω στη δήθεν θεμελιώδη αρχή της διακρίσεως των εξουσιών, με άφορη την ανεξαρτησία της δικαστικής εξουσίας. 'Ακόμη θά πω, ότι αν το πρόβλημα δεν ήταν από τη φύση του μερδεμένο, δεν θά ήταν, πρώτο, αντικείμενο της έπιστήμης που λέγεται Συνταγματικό και Διοικητικό Δίκαιο (ανύπαρκτο, γιατί δεν χρειαζότανε στην αρχαιότητα), δεύτερο, δεν θά ήταν αντικείμενο ατέλειωτων αναζητήσεων επί 250 χρόνια και, τρίτο, δεν θά φόρτωναν τους δυστυχισμένους φοιτητές των Σχολών με μαθήματα Διοικητικού και Συνταγματικού Δικαίου 1500 σελίδων και βάλε. 'Ακόμη δεν λέει να φύγει από την μνήμη μου το τερατώδες σύγγραμμα των 500 σελίδων «Περί 'Ακυρωτικής Διαδικασίας ενώπιον του Συμβουλίου της 'Επικρατείας», το όποιο έπρεπε να αποστηθίσω, προκειμένου να πληροφορηθώ πώς άμύνεται ο πολίτης στις αυθαιρεσίες του εξουσιαστικού κράτους (κατάχρηση εξουσίας), όταν το ίδιο το κράτος άμφισβητεί τις δικαιοδοσίες του Συμβουλίου της 'Επικρατείας (του «Κάστρου της Δημοκρατίας», για να μην ξεχνάμε και τα συνθήματα).

Όμως ή έγγενής σύγχυση που επικρατεί ανάμεσα στις τρεις εξουσίες (έξουσία = έξω από την ουσία) συντηρείται και διευρύνεται σκοπίμως από την κομματική δημοκρατία, γιατί έξυπηρετεί το παιχνίδι των εξουσιαστών, που δεν αντιλαμβάνονται οι άτυχεις, ότι οί καιροί έχουν γυρίσματα και άργα ή γρήγορα έρχεται ή ώρα που κι αυτοί γίνονται εξουσιαζόμενοι από άλλους εξουσιαστές — και έν τέλει το σύστημα δεν οδηγεί πουθενά. Πάντως, για νάρθουμε στο προκείμενο, πρέπει να όμολογήσω, ότι όλοι έχουν δίκιο, και μάλιστα το περισσότερο δίκιο είναι με το μέρος της έκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας, δηλαδή της Κυβερνήσεως, όχι για κανένα ειδικό λόγο, αλλά γιατί είναι ισχυρότερη των άλλων: Το δίκαιο του ισχυροτέρου, καθώς λέει ο πλατωνικός Θρασύμαχος στην «Πολιτεία». Κι άς δούμε τά πράγματα συστηματικότερα.

Με βάση την αντιπροσωπευτική δημοκρατία που ζούμε, ό λαός με έλεύθερες εκλογές δίνοντας το 40% και πάνω σ' ένα κόμμα του δίνει 151 βουλευτές και άνω στη Βουλή για να σχηματίσει αυτόδύναμη κυβέρνηση. 'Η έντολή του κυρίαρχου λαού δίνεται χωρίς όρους και δεσμεύσεις, άνεκκλήτως, για τέσσερα χρόνια. Οί βουλευτές δέ, αν και πλουσιοπαρόχως έμμισθοι, δεν έχουν καμμία εϋθύνη για τις πολιτικές τους πράξεις. 'Ακόμη ή έμμεσή μας δημοκρατία είναι κομματικού τύπου και ό δήθεν κυρίαρχος λαός εκλέγει ένα κόμμα, όχι βουλευτές, με την κατάργηση του σταυρού προτίμησης (αυτό γίνεται σαφές) κάτω από ένα, χαρακτηριστικό ή μή, άρχηγό, που έχει άπεριόριστες εξουσίες πάνω στους βουλευτές του (λόχο τους λένε οί ίδιοι). Κατά συνέπεια και τελικά εκλέγεται άνα τετραετία, έν λευκώ, ένας «δημοκρατικός Μονάρχης», που, βαφτισμένος στην συναινετική κολυμβήθρα του κυρίαρχου λαού (που ιδέα δεν έχει από Σύνταγμα), μπορεί να κάνει και να λέει ό,τι θέλει έν όνόματι των συμφερόντων του κυρίαρχου λαού. Και αυτά ως έδω καλά, όταν ό Δημοκρατικός μας Μονάρχης διατηρεί τας φρένας του. "Όταν όχι, τί γίνεται; 'Ο Θεός άς βάζει το χέρι του, για να έπιστρέψουμε στην «έλέφ Θεού Μοναρχία» (άπαράδεκτο πολιτειακό σύστημα, αλλά τουλάχιστον έντιμο, χωρίς δήθεν δημοκρατικά προσχήματα). Είναι αυτονόητο, ύστερα από τά παραπάνω, ότι ή νομοθετική (Βουλή) και ή έκτελεστική (Κυβέρνηση) εξουσία ταυτίζονται όμοσήμως σέ ένα και άδιαίρετο τριαδικό σχήμα: Κόμμα = Βουλή = Κυβέρνηση, δηλαδή έγώ ό Μονάρχης με το 40% των ψήφων του έλληνικού λαού περνάω όποιο νόμο θέ-

λαὸν ἀπ' τῇ Βουλῇ, τὸν εφαρμόζω ὅπως θέλω καὶ ἂν θέλω ἐν ὀνόματι τοῦ κυρίαρχου λαοῦ ποῦ με ψήφισε, κι ἐσύ, κύριε δικαστά, νὰ εἶσαι προσεχτικός, γιατί, ἂν μοῦ πᾶς κόντρα, ὑπονομεύεις τὴν βούληση τοῦ κυρίαρχου λαοῦ, ποῦ με ὀρισε ἀφεντικό του ἐν λευκῷ. Ἐσύ ποιός εἶσαι; Κράτος τῶν δικαστῶν θὰ φτιάξετε; Καὶ ἐδῶ παραθέτω τὴν περίφημη ρήση τοῦ Madison: «*Ἡ συγκέντρωση ὁλων τῶν ἐξουσιῶν, νομοθετικῆς, ἐκτελεστικῆς καὶ δικαστικῆς εἰς τὰ ἴδια χέρια, εἴτε ἐνὸς εἴτε ὀλίγων εἴτε πολλῶν εἴτε κληρονομικῶν εἴτε αὐτοδιοριζομένων εἴτε ἐκλεγομένων, μπορεῖ δικαίως νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ὁ ἀληθινὸς ὀρισμὸς τῆς τυραννίας*».

πὸ τὴ σημερινὴ ψευδεπίγραφη ἔμμεση δημοκρατία. Δηλαδή, ὅτι στὴν ἄμεση δημοκρατία δὲν ὑπάρχει οὔτε τάξη βουλευτῶν οὔτε τάξη ὑπουργῶν καὶ διοικητικῶν οὔτε τάξη δικαστῶν. Ὅλοι οἱ πολῖτες μὲ ἐκλογὴ ἢ μὲ κλῆρο συμμετέχουν καὶ στὰ τρία μῦρια καὶ γιὰ πολὺ περιορισμένο χρόνον ἢ γιὰ συγκεκριμένο θέμα, ἀμισθί, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων. Καὶ ὅπως μᾶς διδάσκει ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους καταγεγραμμένη ἀρχαία πολιτικὴ σοφία, τὸ νὰ κρίνουν, καὶ νὰ ἀποφασίζουν, καὶ νὰ ἄρχουν, καὶ νὰ δικάζουν πάντες περὶ ὧν τοῦτο εἶναι στοιχεῖον δημοκρατικόν, γιὰτὶ ὁ λαὸς τὴν θέλει αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἰσότητά. Ἀντιθέτως, τὸ νὰ ἄρχουν, νὰ κρίνουν καὶ νὰ ἀποφασίζουν περὶ πάντων τῶν θεμάτων τῆς Πολιτείας μόνον μερικοί, καὶ οἱ πολλοὶ νὰ ἄρχονται, τοῦτο εἶναι ἴδιον ὀλιγαρχικοῦ πολιτεύματος (ὅπως εἶναι ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία).

Δὲν ξέρω, ἂν ὁ Μοντεσκιέ εἶχε ἢ δὲν εἶχε δίκιο, ὅταν ἔγραφε τὸ περίφημο βιβλίον του (*Esprit de lois*), τὸ 1748, γιὰ τὴ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν. Στὸ κάτω τῆς γραφῆς, ὁ διαπρεπὴς γάλλος μελετώντας τὴν ἀνατομία τοῦ ἀγγλικοῦ πολιτειακοῦ συστήματος (ποὺ πῆρε 1.000 περίπου χρόνια, γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ ἐθιμικὰ) μελέτη ἔκανε. Ἀλλὰ τὸ νὰ παίρνει ὀλόκληρὴ ἡ δυτικὴ πολιτειολογία αὐτὸ τὸ πόνημα καὶ νὰ βγάζει μὲ καρμπόν ἀντίγραφα πρὸς ἐφαρμογὴ (μὲ πρῶτο καὶ σπουδαιότερο τὸν ἀρχιδημοκράτη Ναπολέοντα, ποὺ ἀργότερα ἔγινε Μέγας ὡς αὐτοκράτωρ καταλύοντας τὴ δημοκρατία) καὶ μετὰ νὰ τὸ φορτώνουν καὶ στοὺς δόλιους τοὺς Ἕλληνες τοῦ '21 (ποὺ μιά χαρὰ ζοῦσαν μὲ τὴς Δημογεροντίας — ἄλλῃ νεώτερη μορφή ἄμεσης δημοκρατίας) πάει πολὺ. Γιατὶ ἡ ἄμεση δημοκρατία ἀποτελεῖ αὐτοφύες προϊόν τῆς ἐλληνικῆς γῆς καὶ ἐπίτευγμα τῶν Ἑλλήνων, ποὺ σημαίνει ὅτι μᾶς ταιριάζει. Τὸ ἴδιο καλὸ σύστημα μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τὸ ἔμμεσο, τὸ ὁποῖο μὲ ἀρκετὴ ἐπιτυχία ἐφαρμόζεται στὴ χώρα ποὺ φύτρωσε γιὰ πρώτη φορά, στὴν Ἀγγλία, καὶ ἀκόμη καλύτερα στὴν ἀγγλικὴ ἀποικία ποὺ μεταφυτεύτηκε, τὴς ΗΠΑ. Ἐκεῖ παρατηρεῖται τὸ ἐκπληκτικὸ φαινόμενο πολιτειακῆς ὀριμότητος, δηλαδή ὁ λαὸς κάθε φορά ποὺ ἐκλέγει ἕναν Πρόεδρο (πανίσχυρο ἀρχηγὸ τῆς Διοικήσεως) τὸν καταψηφίζει σὲ ἕνα ἢ καὶ στὰ δύο Νομοθετικὰ του Σώματα, γιὰ νὰ μὴν συγκεντρώσει πολλὰς ἐξουσίας, καὶ ἐπὶ πλέον παρακολουθεῖται ἀπὸ μία ἀτεγκτὴ καὶ αὐτόνομη συνταγματικὴ δικαστικὴ ἐξουσία, ποὺ πράγματι δημιουργεῖ τὸ κράτος τῶν Δικαστῶν (τὸ παράπονο τοῦ Ροῦσβλετ).

Ἐμεῖς ὅμως τί δουλειά ἔχουμε μ' αὐτά; Σήμερα δὲν θὰ μιλάγαμε γιὰ τὴν ἀρμοδιότητα τῶν δικαστῶν νὰ κρίνουν τὴ συνταγματικότητα τοῦ νόμου πλαισίου περὶ ΑΕΙ, ἂν εἶχαμε μιά Ἠλιαία μὲ 2000 κληρωμένους δικαστές-πολίτες. Μόλις εἶχαν ψηφιστεῖ τὰ πρῶτα Συντάγματα-παρωδίες γιὰ τὴν παραπλάνηση τοῦ λαοῦ (τὸ Σύνταγμα τοὺς ἔλειπε!) καὶ ἡ Δημογεροντία τῶν Ἀθηναίων τὸ 1825 μὲ φρούραρχο τὸν Γκούρα συνάντησε τόσες δυσκολίες στὴν ἐφαρμογὴ τους, ὥστε πρότιμήσε νὰ ἀκολουθήσει, ἐπὶ τοῦ παρόντος, τὴς πανάρχαιες πατρογονικὲς καταβολές τῆς δημογεροντίας, δηλ. τῆς ἄμεσης δημοκρατίας. Ποῦ τᾶξεραν αὐτὰ οἱ ἀγράμματοι Ἕλληνες τῆς Τουρκοκρατίας; Ποιὸς τοὺς τὰ δίδαξε; Κανείς. Ἡ ἄμεση Δημοκρατία εἶναι κυτταρικὸ μπόλιασμα στὸν Ἑλληνα, τὴν ἔχει στὸ αἷμα του. Καὶ ὅσο γιὰ τὴν ἀπορία πῶς θὰ ἐφαρμοστεῖ σήμερα ποὺ ὅλα ἔχουν ἀλλάξει, θὰ τὸ ξαπανῶ: Πρῶτα θὰ πιστέψουμε γιὰ τὴν κοροϊδία τῆς ἔμμεσης δημοκρατίας καὶ μετὰ θὰ μιλήσουμε γιὰ τὸ πῶς καὶ τὸ τεχνικὸ μέρος. Πρῶτα θὰ ἀρνηθοῦμε τοὺς μαζισμοὺς, ποὺ μόνον δούλους καὶ ἐξουσιαστὲς δημιουργοῦν καὶ θὰ ἀπαστοῦμε τὴν ἀξία τῆς ἀτομικῆς ἀκεραΐωσης, καὶ μετὰ θὰ συζητήσουμε γιὰ τὴ μέθοδο.

KARL JASPERS

Ἡ πνευματικὴ κατάσταση τοῦ καιροῦ μας

Στὴν ἐγγελιανὴ διαλεκτικὴ ἡ εἰκόνα μιᾶς παγκόσμιας ἱστορίας ἦταν ὁ τρόπος ποὺ τὸ παρὸν συνειδητοποίησε τὸν ἑαυτό του. Ὑπῆρχε ὁμοίως μιὰ διαζευκτικὴ δυνατότητα, δηλαδὴ ἡ ἄγνοια τοῦ ἀπομακρυσμένου πλούτου τῆς συγκεκριμένης ἱστορίας, καθὼς καὶ τῆς συγκέντρωσης τῆς προσοχῆς στὸ παρὸν. Ὁ Φίχτε ἀνέπτυξε ἤδη τὴν κριτικὴ αὐτὴ στὸ ἔργο του «*Οἱ θεμελιώδεις χαρακτῆρες τῆς ἐποχῆς τοῦ παρόντος*» καί, μολονότι ἡ μέθοδός του ἦταν μέθοδος ἀφηρημένης κατασκευῆς μιᾶς παγκόσμιας ἱστορίας ἀπὸ τὶς ἀπαρχές μέχρι τὸ τέλος (ὅπως ἡ ἐκκοσμίκευση τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας), διατήρησε τὸ βλέμμα του σταθερὸ στὸν πυρήνα τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας, ὅπου τὸ παρὸν θεωρεῖται σὰν ἡ περίοδος ἐκείνη ποὺ τὸ ἀμάρτημα ἐπεξεργάσθηκε στὶς ἔσχατες ἀπολήξεις του.

Ὁ Κίρκεγκωρ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἐπεδίωξε μιὰ περιεκτικὴ κριτικὴ τῆς ἐποχῆς του, μιὰ κριτικὴ ποὺ διακρίνεται ἀπ' ὅλες τὶς προηγούμενες προσπάθειες γιὰ τὴν σοβαρότητά της. Ἡ κριτικὴ του αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύσει γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦμε σήμερα καὶ μελετᾶται σὰν νὰ μὴ εἶχε γραφεῖ παρὰ χθές. Ἐφερε τὸν ἄνθρωπο ἀντιμέτωπο μὲ τὸ Μηδέν. Ὁ Νίτσε, ποὺ ἔγραψε μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, ἀγνοοῦσε τὸ ἔργο τοῦ προδρόμου του, Κίρκεγκωρ. Παρατήρησε τὴν ἔλευση τοῦ μηδενισμοῦ, διαγιγνώσκοντας ἀνηλέητα τὰ συμπτώματά του. Γιὰ τοὺς συγκαιρινοὺς τοὺς αὐτοὶ οἱ δύο φιλόσοφοι δὲν ἦσαν τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἰδιότροπα τέρατα — προφήτες μιᾶς ἐντυπωσιακῆς αἰσθησης ποὺ δὲν μπορούσε κανεὶς νὰ πάρει σοβαρά. Στὴν πραγματικότητα ἦσαν πρωτοπόροι, ποὺ διέκριναν αὐτὸ ποὺ ἤδη ὑπῆρχε, ἀλλὰ δὲν εἶχε ἀκόμα προκαλέσει γενικὴ ἀνησυχία, καί, μόνο σήμερα, ἐπαινέθηκαν σὰν οἱ στοχαστὲς ἐκεῖνοι ποὺ καταπιάστηκαν μὲ τὶς σύγχρονες πραγματικότητες.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐποχικὴ συνείδηση, σ' ὅλο τὸ 19ο αἰῶνα, σὲ σύγκριση μὲ τὸν αἰῶνα τοῦ Κίρκεγκωρ ἢ τοῦ Νίτσε, ἦταν σκοτεινὴ, σὲ πολλὰ σημεῖα ἄρχισε ν' ἀφυπνίζεται. Ὁ κόσμος, εὐρύτατα, ἦταν εὐχαριστημένος μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν πρόοδο, ἀλλὰ οἱ ἄνθρωποι μὲ ἀνεξάρτητο πνεῦμα ἦσαν γεμάτοι ἀπὸ ἀνήσυχια προμηνύματα. Ὁ Γκαίτε π.χ. ἔγραψε: «*Τὸ ἀνθρώπινο γένος θὰ γίνῃ εὐφύεστερο καὶ περισσότερο διορατικόν, ἀλλὰ ὄχι καλύτερο οὔτε εὐτυχέστερο οὔτε πιδ δραστήριο. Προβλέπω τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ Θεὸς δὲν θὰ παραμένῃ πιά εὐτυχισμένος μὲ τὰ δημιουργήματά του καὶ θὰ ἐξολοθρεῖται ἀκόμη μιὰ φορὰ τὸν κόσμον, κάνοντας μιὰ καινούργια ἀρχή*». Τὸ 1830 ὁ Νίμπουργκ, ἐντρομος ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ἰουλίου, ἔγραψε τὴν ἐξῆς ἱερεμιάδα: «*Ἄν δὲν δώσει ὁ Θεὸς μιὰ θαυμαστὴ βοήθεια, ἀντιμετωπίζομε τὸν ἐπικείμενον ὄλεθρον, συγγενὴ μ' ἐκεῖνον ποὺ ἐπέπεσε στὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορίαν πρὸς τὰ μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνα τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς, ὅταν ἡ εὐδαιμονία, ἡ ἐλευθερία, ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐπιστήμη ἐφθασαν σ' ἓνα τέλος*». Ὁ Ταλλεϋράνδος εἶπε, ὅτι ἐκεῖνοι μόνο ποὺ ἔζησαν πρὶν τὸ 1789 θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν γευθῇ τὴ ζωὴ σ' ὅλη τῆς τὴν ἡδύτητα, καὶ ἐν τούτοις ἐμεῖς, γεννημένοι περισσότερο ἀπὸ ἓνα

αιώνα αργότερα, ανασαίνομε την χαραυγή της περιόδου του 19ου αιώνα σάν μιὰ διαδοχή άλκυονίδων ήμερῶν. Ἔτσι πράττει κάθε νέα γενεὰ πού φρικιά στην προσδοκία τῶν ἐρειπίων, ἐνῶ θεωρεῖται χρυσή ἐποχή κάποια προγενέστερη περίοδος, πού οἱ πολῖτες της καταδιώκοντο ἀπὸ τῆς ἴδιας κατηφεῖς προφητεῖες. Τὸ 1835 ὁ Τόκβιλ ἀναγνώρισε ὅτι ἡ ἔλευση τῆς δημοκρατίας ἦταν ἀναπόφευκτη, καὶ ἔτσι στὴ μελέτη του γιὰ τὴ φύση τῆς ἐνδιαφέρθηκε ὅχι μὲ τὴν σκέψη νὰ τὴν ἀποφύγει, ἀλλὰ πῶς νὰ ἐλαχιστοποιήσει τῆς ἐπιζήμιες της συνέπειες. Αὐτοί, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι, τὴν θεώρησαν σάν ἕνα εἶδος εἰσβολῆς τοῦ βαρβαρισμοῦ. Ὁ Μπούρκχαρτ εἶδε τὴν ἐφοδὸ της μὲ τρόπο.

Πρὶν ἀπὸ αὐτόν, τὸ 1829, ὁ Σταντάλ, κυττάζοντας τὸ θέμα μὲ ψυχρὴ ἀντικειμενικότητα, εἶχε γράψει: «Κατὰ τὴν γνώμη μου, μέσα σ' ἕνα αἰῶνα ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία θὰ ἐξολοθρευθεῖ τὸ καλλιτεχνικὸ αἶσθημα πού δὲν εἶναι ἡθικό, καθὼς μᾶς παραπλανᾷ στὴν ἐκσταση τοῦ ἔρωτα, στὴν ὁκνηρία καὶ στὴν ἔξαρση. Ἐπιφόρτισε κάποιον, πού ἔχει καλλιτεχνικὴ ἰδιοσυγκρασία, μὲ τὴν διάνοιξη ἑνὸς καναλιοῦ· καὶ αὐτός, ἀντὶ νὰ ἐπιτελέσει τὸ ἔργο του μὲ τὴν ψυχρὴ λογικὴ πού προσιδιάζει σ' ἕναν μηχανικό, τὸ ἐπιτελεῖ ἐπιπόλαια κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο». Καὶ πάλι: «Τὸ πολιτικὸ σύστημα τῶν δύο σωμάτων θὰ κάνει τὴν πορεία του στὸν κόσμον δίνοντας τὸ θανάσιμο πλῆγμα στίς καλὲς τέχνες. Ἀντὶ νὰ οἰκοδομήσουν μιὰ ἐράσμια ἐκκλησία, οἱ ἡγήτορες θὰ ἐνδιαφερθοῦν κυρίως νὰ ἐπενδύσουν τὰ κεφάλαιά τους στὴν Ἀμερικὴ, ὥστε, μὲ μιὰ κυβέρνησις ἀλλαγῆς, νὰ μπορέσουν νὰ ζήσουν ἐκεῖ εὐκολά. Μόλις ἡγηθοῦν οἱ δύο βουλές, προβλέπουν πρῶτα ἀπ' ὅλα ὅτι οὐδέποτε θὰ δαπανήσουν εἴκοσι ἑκατομμύρια σὲ 50 χρόνια διαδοχῆς γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησις ἑνὸς μνημεῖου, ὅπως τὸν Ἅγιο Πέτρο, καὶ δεύτερο στὸ καθεστῶς τους τὰ σχεδιαστήρια θὰ κατακλυσθοῦν ἀπὸ εὐπορά ἄτομα πού, ἔστω κι ἂν εἶναι ἀξιότιμα χωρὶς ἀμφιβολία, δὲν θὰ διαθέτουν παιδεία ἱκανὴ νὰ ἐξευγενίσῃ τὴν γένυσή τους γιὰ τῆς καλὲς τέχνες». Συμβουλεύει τοὺς καλλιτέχνες πού ἐπιθυμοῦν νὰ προοδεύσουν, νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν τέχνη τους καὶ νὰ φυτεύουν ζαχαροκάλαμο ἢ νὰ κατασκευάζουν πῆλινα ἀντικείμενα, ἀφοῦ ἔτσι «εἶναι πιθανότερο νὰ γίνουν ἑκατομμυριοῦχοι ἢ βουλευτές».

Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Ράνκε γιὰ τὸ 1840 διαβάζομε: «Σὲ προηγούμενες ἐποχὲς οἱ μεγάλες πεποιθήσεις ἀποτελοῦσαν τὸν κανόνα, σάν τὸ θεμέλιο τῶν μεγάλων ἐπιδιώξεων. Σήμερα οἱ ἄνθρωποι ἀρκοῦνται νὰ ἐκδίδουν ἀνακοινωθέντα. Τίποτα δὲν γεννᾷ καρπούς, ἐνῶ τὸ κάθε τι ἀποδεικνύεται ἐκτρωματικό. Μόνον ἐκεῖνοι πού ἐκφράζουν τῆς ἀπόψεις ἑνὸς πολιτικοῦ κόματος καὶ ἔχουν τὴν ἀποτελεσματικὴ του ὑποστήριξη, ἐπιτυγχάνουν κάτι».

Στὸν Καβούρ, τὸν πολιτικὸ ἡγήτορα, ἡ ἔλευση τῆς Δημοκρατίας φάνηκε τὸ ἴδιο ἀναπόφευκτη, ὅπως καὶ στὸν Τοκεβίλ, τὸν ἐρευνητή. Ἐπιτρέψατέ μου νὰ παραπέμψω ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παλαιολόγου. «*Caours*» τμήματα μιᾶς ἐπιστολῆς γραμμένης ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ ἡγήτορα τὸ 1835.

«Δὲν μπορούμε πιά νὰ ἐξαπατώμεθα. Ἡ κοινωνία πορεύεται πρὸς τὴν Δημοκρατία μὲ γιγαντιαίους διασκελισμούς. Ἡ τάξη τῶν εὐγενῶν παρακαμίζει. Στὴν ὀργάνωσις τῆς σύγχρονης κοινωνίας δὲν ὑπάρχει πιά θέση γιὰ πατρίκιους. Ποιὰ μέσα ἀμυνας διαθέτομε ἐνώπια στὸν κατακλυσμὸ τῶν μαζῶν; Τί-

ποτε σταθερό, τίποτε ἀποτελεσματικό, τίποτα πὺν νὰ ἔχει διάρκεια. Ἀποτελεῖ δῖαγε τοῦτο θέμα συγχαρητηρίων ἢ γογγυσμοῦ; Δὲν ξέρω τί νὰ πῶ. Εἴτε εἶναι τὸ ἓνα, εἴτε τὸ ἄλλο, ἀποτελεῖ, μὲ τὸν τρόπο πὺν σκέφτομαι, τὸ ἀναπόδραστο μέλλον τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἀς προετοιμαστοῦμε τότε γι' αὐτό ἢ, τουλάχιστον, ἄς προπαρασκευάσουμε τὰ παιδιὰ μας γιὰ τὸ ἐπερχόμενο... Ἡ σύγχρονη κοινωνία ἐμφορεῖται ἀπὸ μιὰ προκαθορισμένη ἐξέλιξη πρὸς τὴ Δημοκρατία, ἐνῶ ἡ κάθε προσπάθεια παρεμπόδισης καὶ πορείας τῶν γεγονότων θὰ παρακινούσε μόνο σὲ θύελλες, χωρὶς νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ὁδηγήσουμε τὸ πλοῖο σὲ ἀσφαλὲς ἀγκυροβόλιο».

Ἔτσι ἐκεῖνοι πὺν θεώρησαν τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπὸ τίς πιὸ ποικίλες ἀπόψεις, εἶχαν κυρίως, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἐμπνευσθεῖ ἀπὸ μιὰ αἴσθηση κινδύνου. Ὁ ἄνθρωπος ἔνοιωσε, ὅτι τὸ μέλλον του διακυβεύεται. Ἀκριβῶς ὅπως ὁ χριστιανός, μὲ τὴν πίστη του ὅτι αὐτὸς ὁ κόσμος ἦταν ἓνας χαμένος κόσμος, εἶχε προσκολληθεῖ στὰ δόγματα γιὰ τὴν σωτηρία, ὅπου ὁ κόσμος ὑπερβαίνετο. Ἔτσι, πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους πὺν ἡ ἐποχὴ τους τοὺς φάνηκε μιὰ ἐποχὴ καταδικασμένη, ζήτησαν καταφύγιο σὲ μιὰ θεωρητικὴ διασφάλιση γιὰ τὰ οὐσιώδη. Ὁ Ἐγγελος πεπεισμένος ὅτι ἡ ἐποχὴ ἦταν μιὰ ἐποχὴ παρακμῆς, ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα (καὶ ὄχι μόνο ἡ φιλοσοφία) ἐχρειάζετο ἐξιλέωσης. Ἡ φιλοσοφία σὰν ἡ ἐξιλέωση τοῦ ἀνθρώπου, εἶπεν ὁ Ἐγγελος, δὲν ἦταν παρὰ μιὰ μερικὴ ἢ ἐξωτερικὴ γενίκευση: «Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἓνα χωριστὸ ἱερὸ τύπο, ἐνῶ οἱ θεράποντές της συνθέτουν μιὰ ἀπομονωμένη τάξη ἱεραρχῶν πὺν πρέπει νὰ κρατηθεῖ μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμο καὶ πὺν λειτουργία της εἶναι ἡ διασφάλιση τῆς κατοχῆς τῆς ἀλήθειας... Κατὰ τρόπο ἄμεσο τὰ πρακτικὰ θέματα δὲν ἀνάγονται στὴν ἐκτίμηση τῆς φιλοσοφίας». Ὁ Σίλλερ ἔγραψε: «Μὲ τὴν σωματικὴ αἴσθηση θέλομε νὰ εἶμαστε πολῖτες τοῦ καιροῦ μας (γιατὶ πράγματι στὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχομε ἐπιλογή)· ἡ πνευματικὴ ὁμως αἴσθηση ἀποτελεῖ προνόμιο καὶ χρέος τοῦ φιλοσόφου καὶ τοῦ μυθιστοριογράφου, νὰ δραπετεύει ἀπὸ τὰ δίχτυα ἐνὸς ἰδιαίτερου ἔθνους καὶ ἐνὸς εἰδικοῦ χρόνου, καθιστάμενος, μὲ τὴν ἀληθινὴ αἴσθηση τῆς λέξης, σύγχρονος ὄλων τῶν ἐποχῶν».

Ἄλλοι προσπάθησαν νὰ ὁδηγήσουν τοὺς συνανθρώπους τους ξανὰ στὸν χριστιανισμό. Διάβασε π.χ. τὸν Γκρουντβιχ: «Ἡ γενεὰ μας ἴσταται στὸ χωρισμὸ τῶν δρόμων, ἴσως τῶν πιὸ βαρυσήμαντα γνωστῶν στὴν ἱστορία. Τὸ παλὸ ἐξαφανίστηκε καὶ τὸ καινούργιο εἶναι ἀκόμα νεφελῶδες. Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιλύσει τὸ αἶνιγμα τοῦ μέλλοντος. Ποῦ τότε μπορούμε νὰ ἀποκαλύψουμε τὴν εἰρήνη στὸ πνεῦμα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Λόγο, καθὼς ἴσταται στερεός, ὅταν ὁ κάθε οἰκοδεσπότης τῶν οὐρανῶν καταλύεται καὶ ὅταν οἱ οὐρανοὶ κυλίνονται μαζὶ σὰν ἓνας κύλινδρος;».

Ἡ θέση ὁμως τοῦ Κίρκεγκωρ ἀντιστρατεύεται πρὸς αὐτούς. Ἐπιθυμεῖ τὸν χριστιανισμό στὴν πρωτογενὴ καθαρότητά του, γιατί μόνο αὐτὸς μπορεῖ νὰ παράσχει συνδρομὴ σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπως ἡ δικὴ μας. Ὁ χριστιανισμὸς πρέπει ν' ἀναζωογονηθεῖ σὰν ἡ μαρτυρία τοῦ ἀτόμου, πὺν ἐκμηδενίζεται σήμερα ἀπὸ τὸν μαζικὸν ἄνθρωπο. Ὁ Κίρκεγκωρ δὲν θὰ ἐπιτρέψει στὸν ἑαυτό του νὰ παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία μιᾶς ἀσφαλοῦς θέσης ὅπως ὁ πάστορας ἡ ὁ

καθ' ἑαυτὴν· δὲν θὰ διακρίνει μιὰ νέα θεολογία ἢ φιλοσοφία, δὲν θὰ γίνει ἓνας ὑποκινητὴς ἢ ἓνας πρακτικὸς μεταρρυθμιστής. Δὲν μπορεῖ νὰ δείξει στοὺς συγχρόνους τοῦ αὐτοῦ ποὺ πρέπει νὰ κάνουν, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ τοὺς κάνει νὰ αἰσθανθοῦν ὅτι βρίσκονται στὸν ἐσφαλμένο δρόμο.

Οἱ ἐπιλογές αὐτές ἀπὸ τὶς δημοσιευμένες καταγραφές τῆς ἐποχικῆς συνείδησης κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνα θὰ μπορούσαν ἀπεριόριστα νὰ πολλαπλασιασθοῦν, γιὰ νὰ δείξουν, ὅτι ὅλα σχεδὸν τὰ κίνητρα τῆς τελευταίας κριτικῆς ἔχουν τουλάχιστον ἡλικία ἐνὸς αἰῶνα. Πρὶν καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ μεγάλου πολέμου (Α' Π.Π.) συγγράφηκαν οἱ δύο σημαντικότεροι καθρέπτες τῆς ἐποχῆς μας: Τὸ ἔργο τοῦ Ραθενάου *Συμβολὴ στὴν κριτικὴ τοῦ καιροῦ μας* (1912) καὶ τοῦ Σπένγκλερ *Ἡ παρακμὴ τῆς Δύσης* (1918).

Τὸ ἔργο τοῦ Ραθενάου ἀποτελεῖ μιὰ διερευνητικὴ ἀνάλυση τοῦ μηχανισμοῦ τῆς σύγχρονης ζωῆς, ἐνῶ τὸ ἔργο τοῦ Σπένγκλερ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας μὲ πλοῦτο παρατηρήσεων, καθὼς ἐπιδιώκει ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ παρακμὴ τοῦ δυτικοῦ κόσμου εἶναι συνέπεια τῆς λειτουργίας τῶν φυσικῶν νόμων. Τὰ νέα στοιχεῖα τῶν δύο αὐτῶν ἔργων ἐκφράζονται στὴν ὕλική τους πραγματικότητα, στὸν τρόπο ποὺ οἱ προβαλλόμενες ἰδέες στηρίζονται σὲ θετικὰ δεδομένα, στὴν εὐρεῖα κυκλοφορία ποὺ πέτυχαν καὶ στὴν αὐξανόμενη ἔμφαση στὴν ἐπιμονή τους, ὅτι τὸ ἀνθρώπινο γένος ἵσταται ἐνώπια στὸ τίποτε. Ὁ Κίρκεγκωρ καὶ ὁ Νίτσε ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ἡγήτορες στὸν χῶρο αὐτό, ἔστω κι' ἂν ὁ Κίρκεγκωρ δὲν βρῆκε κανένα μαθητὴ νὰ υποστηρίξει τὴν συνηγορία του γιὰ τὸν πρωτογενῆ χριστιανισμό, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Ζαρατούστρα τοῦ Νίτσε δὲν ἔγινε γενικὰ ἀποδεκτή. Ἀφοῦ ὅμως καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ἀποκάλυψαν τὴν τάση γιὰ ἐκμηδένιση, ἔπρεπε ν' ἀναμένετο ὅτι ὁ πόλεμος θὰ ἐπέφερε μιὰ χωρὶς προηγούμενο προσοχὴ στὶς δοξασίες τους.

Πέρα ἀπὸ κάθε ἐρώτημα εἶναι ἡ εὐρεῖα πεποίθηση ὅτι οἱ ἀνθρώπινες δραστηριότητες εἶναι ἀνώφελες, καὶ ἀμφισβητεῖται τὸ κάθε τι· τίποτε στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ δὲν εἶναι καλὸ· ἡ ὑπαρξὴ δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἓνας ἀδιάκοπος στρόβιλος ἀμοιβαίας ἐξαπάτησης καὶ αὐταπάτης μὲ τὶς ἰδεολογίες. Ἔτσι ἡ ἐποχιακὴ συνείδηση ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ ὄν καὶ ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Αὐτὸς ποὺ ὑποστηρίζει τὴν ἀποψη αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν συνείδηση τῆς δικῆς του μηδαμινότητος. Ἡ συνειδητοποίησή του γιὰ τὸ τέλος σὰν ἐκμηδένιση, εἶναι ταυτόχρονα μιὰ συνειδητοποίησις ὅτι ἡ ὑπαρξὴ του δὲν εἶναι τίποτε.

Ἡ ἐποχιακὴ συνείδηση φάνηκε σὰν ἀνακυβίστημα στὸ κενό.

2. Ἡ καταγωγὴ τῆς παρούσας κατάστασης

Περισσότερο ἐπεῖγον παρὰ ποτὲ ἔχει γίνεи τὸ πρόβλημα τῆ συγκαιρινῆς κατάστασης τοῦ ἀνθρώπινου γένους σὰν ἐκβάσης τῶν ἐξελίξεων ποὺ παρήλθαν καὶ ἐν ὄψει τῶν δυνατοτήτων τοῦ μέλλοντος. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, βλέπομε δυνατότητες παρακμῆς καὶ ὀλέθρου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη βλέπομε ὅτι μιὰ ἀληθινὰ ἀνθρώπινη ζωὴ εἶναι τώρα ἑτοιμὴ ν' ἀρχίσει, ἔστω καὶ ἂν ἡ προοπτικὴ εἴ-

ναι σκοτεινὴ μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ἀντιπάλων δυνατοτήτων.

Τὰ ἐπιτεύγματα ποὺ μετέβαλαν τὸν προάνθρωπο σὲ ἄνθρωπο ἐπηρεάσθηκαν ὄχι μόνο πρὶν ἀπὸ τὶς ἡμέρες τῆς γραπτῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ πρὶν ἀρχίσει ἡ παράδοση. Αὐτὸ ποὺ ἀνύψωσε τοὺς προπάτορές μας πάνω ἀπὸ τὸν ζωϊκὸ κόσμον ἦταν ἡ ἐπιμονὴ τους καὶ ὄχι μόνο ἡ τυχαία χρῆση τῶν ἐργαλείων, ἡ δημιουργία καὶ ἡ χρῆση τῶν ἐργαλείων, ἡ δημιουργία καὶ ἡ χρῆση τῆς φωτιᾶς, ἡ γέννηση τῆς γλώσσας κι' ἕνας ἔλεγχος τῆς σεξουαλικῆς ζήλο-τυπίας, ἀρκετοὺς γιὰ νὰ καταστήσει δυνατὰ τὴν συντροφικότητα καὶ τὰ θεμέλια διαρκoῦς κοινωνίας. Ἡ γραπτὴ ἱστορία, ἐκτεινόμενη στὸ παρελθὸν ἐξ χιλιάδων ἐτῶν, δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἕνα σύντομο χρονικὸ διάστημα σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια προἱστορίας, ποὺ δὲν μπορούμε νὰ προσπελάσουμε καὶ ποὺ κατὰ τὴν διάρκειά της πραγματοποιήθηκαν τὰ ἀποφασιστικὰ ἐκεῖνα βήματα γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου. Στους μεγάλους αὐτοὺς αἰῶνες οἱ ἄνθρωποι ὑπῆρχαν σὲ διάφορες μορφές, ποὺ ἐκτείνοντο σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς ὕδρογειοῦ καὶ χωρὶς νὰ γνωρίζουν τίποτε μεταξύ τους. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος (ποὺ κατέκτησε τὸν κόσμον, ἔφερε σ' ἐπαφὴ ἄνθρώπους ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς καὶ τοὺς ἔκανε νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν κοινὴ τους ἀνθρωπότητα) θὰ ἐφαίνετο ὅτι ἀναπτύχθηκε χάρις στὴν ἐπίμονη ἐφαρμογὴ τριῶν μεγάλων ἀρχῶν.

Ἡ πρώτη εἶναι ἕνας ἀνένδοτος ὀρθολογισμὸς θεμελιωμένος στὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη, ποὺ ζύγιζε καὶ καταμετροῦσε τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας καὶ ἐπιτύγγανε τὴν τεχνικὴ τους κυριαρχία. Ἡ παγκόσμια ἐγκυρὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἡ δυνατότητα πρόβλεψης τῶν νομικῶν ἀποφάσεων χάρις σὲ μιὰ συστηματικοποίηση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὁ ὑπολογισμὸς, ὅπως ἐμφανίζεται στὴν οἰκονομικὴ ἐπιχείρηση, ὠθούμενος μέχρι τὴν ἐκλογίκευση κάθε δραστηριότητος (ἔστω κι' ἂν αὐτὴ ἔτσι ἀναχαιτίζεται) ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀπόλυτης ὑποταγῆς στὴν κυριαρχία τῆς λογικῆς σκέψης καὶ τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, ὅπως ἀποκαλύπτονται σὲ ὅλα τὰ πρόσωπα καὶ σ' ὅλες τὶς ἐποχές.

Ἡ δευτέρη ἀρχὴ εἶναι ἡ ὑποκειμενικότητα τῆς ἐαυτότητας, ποὺ ἔγινε σαφὴς στὶς διδασκαλίες τῶν Ἰουδαίων προφητῶν, στὴν σοφία τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων καὶ στὶς δραστηριότητες τῶν πολιτικῶν ἡγητόρων τῆς κλασσικῆς Ρώμης. Αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε ἀτομικότητα, ἀναπτύχθηκε ἔτσι στοὺς ἄνθρώπους τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου καὶ εἶχε συσχετισθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ τὸν ὀρθολογισμό.

Μὲ τὴν τρίτη ἀρχὴ βρίσκομε στὸ δυτικὸ ἄνθρωπον μιὰ στέρεη πεποίθηση ὅτι ὁ κόσμος ἀποτελεῖ μιὰ αἰσθητὴ πραγματικότητα στὸν χρόνο, μιὰ ἀρχὴ ποὺ ἀντιπαρτίθεται στὸν «ὑπερκόσμιο» χαρακτήρα τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ χαρακτηριστὴς αὐτὸς ἀποτελεῖ καρπὸ τῆς αἴσθησης ὅτι τὸ μὴ ὄν εἶναι ἴσως ἡ οὐσιώδης πραγματικότητα ἐκεῖνου ποὺ μᾶς παρουσιάζεται σὰν ὄν. Ἡ βεβαιότητα εἶναι βεβαιότητα τῆς αἰσθητῆς αὐτῆς πραγματικότητος καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προκύψει ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτήν.

Ἡ ἐαυτότητα καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς εἶναι ἡ δίδυμη πηγὴ τῆς βεβαιότητος, ποὺ γνωρίζει τὴν πραγματικότητα καὶ ἐπιδιώκει νὰ τὴν κυριεύσει.

Στους πρόσφατους αιώνες αναπτύχθηκαν τελικά οι τρεις αυτές αρχές, ενώ μόνο στον τελευταίο αιώνα ανεξαρτητοποιήθηκαν. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κόσμου ἔγινε παγκόσμια προσπελάσιμη, ἐνῶ ὁ χώρος ἐσυνθηκολόγησε. Γιὰ πρώτη φορά ὁ ἄνθρωπος διευκολύνθηκε νὰ κατοικήσει ὅπουδήποτε ἤθελε στὸν πλανήτη μας. Τὰ πάντα πλέον διασυσχετίζονται. Ἡ τεχνικὴ κυριαρχία στὸν χώρο, στὸν χρόνο καὶ στὴν ὕλη πορεύεται ἀκαταμάχητα, ὅχι πιά μὲ περιστασιακὲς καὶ ἀπομονωμένες ἀποκαλύψεις, ἀλλὰ μὲ μιὰ ὁργανωμένη συνεργασία, πού, στὴν πορεία της, ἡ ἴδια ἡ ἀνακάλυψη συνειδητοποιήθηκε καὶ ὑποβλήθηκε σὲ σχεδιασμένη ἐπιδίωξη.

Ὑστερα ἀπὸ χίλια χρόνια, πού κατὰ τὴν διάρκειά τους ὁ πολιτισμὸς προόδευε σὲ χωριστοὺς καὶ κάποτε ἀποκλίνοντες δρόμους, στὰ τελευταῖα 450 χρόνια ἐπιμαρτυροῦμε τὴν εὐρωπαϊκὴ κατάκτηση τοῦ κόσμου, πού συμπληρώθηκε στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια. Κατὰ τὴν ἐπιτάχυνση τῆς συμπερασματικῆς αὐτῆς φάσης ὑπῆρξε πληθώρα ἀνεξάρτητων καὶ ἐξαιρετικῶν προσωπικοτήτων, προσώπων ἐμψυχωμένων ἀπὸ τὴν ὑπερφάνεια τῆς ἡγέσιαις, τὸν ἐνθουσιασμό τοῦ πρωτομάστορα, τὴν φλόγα τοῦ ἐρευνητῆ, ἀπὸ ριψοκίνδυνες ἐπιδιώξεις συγκρατημένες μὲ διακριτικότητά, ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση ἐκείνων πού ἔφθασαν στοὺς ἔσχατους σκοπούς: καὶ ἀναπτύχθηκε μιὰ αἴσθηση στενῆς συγγενείας μὲ τὸν κόσμο πού ἀποκαλύφθηκε ἔτσι. Σήμερα ὁμως νοιώθουμε, ὅτι γιὰ μᾶς τελείωσε πιά ὁ αἰώνας τῆς ἐπέκτασης, καὶ ξοφλήσαμε τὸ ἔργο μας μαζί του. Ἐμφανίσθηκε μιὰ ἀντιστροφή τῆς διάθεσης, πού γιὰ χάρη της, ἔστω κι' ἂν παραμένουν θετικὰ ἐπιτεύγματα, φθάσαμε ν' ἀναγνωρίζουμε τὴν ἐπιμονὴ τῶν τεράστιων καὶ σχεδὸν ἀνυπερβλητῶν δυσχερειῶν. Ἡ κίνησις τῆς ἀντικειμενικῆς κατάκτησης φαίνεται νὰ πέτυχε τὸ ὄριό της.

Δὲν προχωροῦμε πιά, ἀλλὰ μᾶλλον τείνομε νὰ ὑποχωροῦμε. Οἱ κατευθυντήριες ἀρχές τῆς δυτικῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ἀσυμβίβαστες, μὲ τὴν ἐννοία ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι σταθερὴ ἡ ἀπλὴ κυκλικὴ ἐπιστροφή. Ἡ λογικὴ μας μᾶς λέγει, ὅτι κάθε νέα γνώσις ἐμπεριέχει περαιτέρω δυνατότητες. Ἡ πραγματικότητά δὲν ὑπάρχει σὰν πραγματικότητα, ἀλλὰ πρέπει νὰ συλληφθεῖ σὰν μιὰ γνώσις, σὰν ἐνεργητικὴ σύλληψις. Ἀπὸ δεκαετία σὲ δεκαετία αὐξήθηκε ἡ ταχύτητα τῶν σχετικῶν κινήματων. Δὲν εἶναι πιά τὸ κάθετι σταθερό. Ἀμφισβητοῦνται τὰ πάντα καὶ μεταβάλλονται, ὅσο εἶναι δυνατό, ἐνῶ πρόσφατα ἡ διάθεσις αὐτὴ ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ σοβαρὲς προστριβές, ἄγνωστες στὸ 19ο αἶώνα.

Τὸ αἶσθημα τῆς διάρρηξης μὲ τὴν προηγούμενη ἱστορία ἔχει πιά μεγεθυθεῖ. Ἡ ἀνανέωσις, ὁμως, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ ἐπαναστατικότητα τῆς κοινωνίας μὲ τὴν ἐννοία τοῦ κατακερματισμοῦ της σὲ τεμάχια, μιὰ μεταβολὴ στὶς σχέσεις ἰδιοκτησίας στὴν ἀνατροπὴ τῆς ἀριστοκρατίας. Ὑπάρχει ἀρχαῖος αἰγυπτιακὸς πάπυρος χρονολογούμενος περισσότερο ἀπὸ τέσσαρις χιλιάδες χρόνια περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα χωρία: *«Οἱ ληστὲς ἀφθονοῦν ... κανεῖς δὲν καλλιεργεῖ τὴ γῆ. Οἱ ἄνθρωποι λένε: Δὲν ξέρομε τί θὰ συμβεῖ ἀπὸ τὴν μιὰ ἡμέρα στὴν ἄλλη. Ἐπικρατεῖ παντοῦ ἡ δυσσομία καὶ κανεῖς πιά δὲν φορᾷ καθαρὰ ἐνδύματα... Ἡ χώρα στροβιλίζεται ὅπως ὁ τροχὸς τοῦ ἀγγειοπλάστη... Οἱ σκλάβες φοροῦν περιδέραια χρυσαφένια καὶ κυανοὺς πολύ-*

προτεσταντικός χριστιανισμός πήρε σοβαρότερα τὸ θέμα. Οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, μὲ τὴν ἐκλογίκευσή τους, τὴν μαθηματικοποίηση καὶ τὴν ἐκμηχάνιση τοῦ κόσμου, ἦσαν στενὰ συγγενεῖς μὲ τὴν μορφή αὐτὴ τοῦ χριστιανισμοῦ. Οἱ μεγάλοι ἐπιστήμονες πρωτοπόροι τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰώνα ἦσαν εὐσεβεῖς χριστιανοί. "Όταν ὁμως τελικὰ ἡ μεγεθυνόμενη ἀμφιβολία ἔφερε τέλος στὴν ἀντίληψη τοῦ Θεοῦ σὰν δημιουργοῦ, δὲν ἀφέθηκε νὰ ὑπάρχει τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ μηχανικὸ παγκόσμιο σύστημα ἀναγνωρισμένο ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες — ἓνα παγκόσμιο σύστημα ποὺ ποτὲ δὲν ἦταν τόσο ὡμὰ κενὸ πνεύματος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προγενέστερή του ὑποβάθμιση στὴν θέση τοῦ δημιουργήματος.

Ἡ ἀπομυθοποίηση τοῦ κόσμου δὲν ἀποτελοῦσε τελικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀπιστίας ἀτόμων, ἀλλὰ μιὰ ἀπὸ τὶς δυνατὲς συνέπειες τῆς διανοητικῆς ἀνάπτυξης, ποῦ, στὴν περίπτωσή αὐτή, ὁδήγησε πράγματι στὸ Τίποτα. Αἰσθανόμεθα τὴν χωρὶς προηγούμενο κενότητα τῆς ὑπαρξης, μιὰ ἔννοια κενότητας ποὺ ἐναντίον της ἀκόμη καὶ ὁ πιὸ συγγενὴς σκεπτικισμὸς τῶν κλασσικῶν χρόνων εἶχε διασφαλισθεῖ μὲ πλούσιους σὲ πληρότητα ἀνθρώπους, μιὰς χωρὶς παρακμὴ μυθικῆς πραγματικότητας, ποὺ ἀπ' αὐτὴν ἐμφορεῖται τὸ ἔργο *De Rerum Natura* τοῦ ἐπικούρειου Λουκρήτιου. Πράγματι, μιὰ τέτοια ἀνάπτυξη δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀναπόφευκτη στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, καθὼς προϋποθέτει τὴν παρανόηση τῆς ἀληθινῆς σημασίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ μιὰ ἄτοπα αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τῶν κατηγοριῶν σ' ὅλα τὰ ὄντα. Εἶναι ὁμως δυνατὴ, ὅπως ἐλέχθη, καὶ συνέβη πράγματι ἡ ἐξέλιξη αὐτή, προαγόμενη ἀπὸ τὴν ἀπόλυτὴ ἐπιτυχία τῆς ἐπιστήμης στὶς τεχνικὲς καὶ στὶς πρακτικὲς σφαῖρες. Αὐτὸ ποὺ σ' ὄλες τὶς χιλιετίες τῆς παγκόσμιας ἱστορίας καὶ προϊστορίας δὲν μπόρεσε νὰ πράξει κανεὶς Θεὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος τὸ ἐπράξε. Εἶναι ἄρκετὰ φυσικὸ ὅτι στὶς ἐπιτευξεις τοῦ αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ διακρίνει τὴν ἀληθὴ ἐνδόμυχη φύση τοῦ ὄντος, μέχρις ὅτου ὀπισθοχωρήσει τρομαγμένος ἐνώπια στὸ κενὸ ποὺ ἐδημιούργησε ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτὸ του.

Οἱ σύγχρονοι τείνουν νὰ συγκρίνουν τὴν κατάστασι τοῦ παρόντος μ' ἐκείνη ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν παρακμὴ τῶν κλασσικῶν συστημάτων, δηλαδὴ μὲ τὴν πτώση τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν καὶ τὴν παρακμὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἢ μὲ τὸν τρίτον αἰῶνα τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς, ὅταν κατέρρεε ὁ ἀρχαῖος πολιτισμός. Ὑπάρχουν ὁμως σημαντικὲς διαφορὲς. Ὁ κλασσικὸς πολιτισμὸς δὲν ἦταν παρὰ μόνον πολιτισμὸς ἐνὸς μικροῦς τμήματος τοῦ κόσμου, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ δὲν περιελάμβανε στὰ ὅριά της ὅλους τοὺς συντελεστὲς τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Σήμερα, ὅταν οἱ ἐπικοινωνιῶντες ἔχουν ἐπεκταθεῖ σ' ὅλον τὸν κόσμον, ὁλόκληρὴ ἡ ἀνθρώπινη φυλὴ πρέπει νὰ εἰσέλθῃ στὴ σφαῖρα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Στὴν ἀπαρχὴ τῶν σκοτεινῶν αἰώνων ἐμειώοντο ὁ πληθυσμὸς, ἐνῶ τώρα ἔχει αὐξηθεῖ καὶ ἐξακολουθεῖ ν' αὐξάνεται πέρα ἀπὸ κάθε μέτρο. Τότε ἡ ἀπειλὴ τοῦ πολιτισμοῦ ἐφθανε ἀπὸ ἔξω, ἐνῶ τώρα ἔρχεται ἀπὸ μέσα. Ἡ περισσότερὸ ὑποπτὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἐποχῆς μας καὶ ἐκείνης τοῦ τρίτου αἰῶνα μ.Χ. εἶναι, ὅτι, τότε, ἡ τεχνικὴ ἦταν στατικὴ ἢ ὀπισθοδρομικὴ, ἐνῶ τώρα πορεύεται μὲ γίγαντιαία βήματα. Οἱ εὐνόικες καὶ οἱ δυσμενεῖς περιπτώσεις κεῖνται ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς δυτικῆς πρόβλεψης.

ΜΑΡΙΝΑ ΤΣΒΕΤΑΓΙΕΒΑ
(Ἐπὶ τὸν κύκλο «Τὰ δέντρα»)

Ποιὸς τρέχει στὴ θανατηφόρο νίκη;
Στὰ δέντρα τραγικὲς χειρονομίες.
Οἱ Ἰουδαῖοι — θυσιαστικὸς χορὸς.
Στὰ δέντρα ὁ σπαραγμὸς εἶναι κρυφός.

Συνωμοσία ἐνάντια στὸν αἰῶνα:
Βάρος, λόγος, κλάσμα, χρόνος.
Ἰδοῦ — τὸ παραπέτασμα ἐσχίσθη:
Στὰ δέντρα ἐπιτάφιος ὁ πόνος.

Ποιὸς ἔρχεται; Ὁ οὐρανὸς σὰν πύλη.
Τὰ δέντρα θριαμβεύουνε σὰν φίλοι.
(Μετάφρ. ἀπ' τὰ ρωσικὰ τῆς Μίλιας Ροζίδη)

ΡΕΝΑ ΚΑΛΛΙΓΙΑΝΝΗ
Γνώση

Ἐσύ, ποὺ σωπαίνεις ἀφήνοντας τὸν ἄοκνο καιρὸ
νὰ φεύγει στὶς μεγάλες θάλασσες
καὶ κλείνεσαι στοὺς ὅρμους τῶν ἀγίων,
ὅταν ἀφρίζει στὰ νερὰ ἡ κόλαση,
ἔσύ, ποὺ στήν εἰρήνη τῶν δειλῶν
ἀποχαυνώνεις τὴν ψυχὴ σου,
τίς θύρες ἀνοιξε στοὺς δαίμονες μιὰ νύχτα,
δῶσε στὸν ἄγριο τυφῶνα τὸ σκαρί σου
καὶ γύρεψε νὰ τσακιστεῖ, νὰ γένει τρίμματα στὸ κύμα,
γιὰ νὰ μπορεῖς ν' ἀναδυθεῖς μοιραῖος καὶ περήφανος
κι ἔτσι ν' ἀγγίζεις τὴν ἀλήθεια,
ἔτσι νὰ κρούσεις τὴν καρδιὰ τοῦ θείου καὶ τ' ἀντίθεου
καὶ τὸ διπλὸ ἐγὼ σου ν' ἀντικρίσεις
στὴ δυϊκὴ μορφή ἐνὸς Θεοῦ
ποὺ δοκιμάζει τοὺς ἀνθρώπους.

ΜΕ ΕΞΑΝΤΑ ΚΑΙ ΑΣΤΡΟΛΑΒΟΝ

ἐγὼ δὲ λέξω δεινὰ μὲν, δίκαια δέ

Πτυχές τοῦ σημερινοῦ προσώπου τῆς ἐλληνικῆς δημοσιογραφίας

[Ὁ συντάκτης τῆς Στήλης δὲν ἔχει οὔτε τυχαία γνωριμία μὲ τὰ πρόσωπα, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων διαλαμβάνονται στὸ κείμενο.]

«... ἀπ' ὅσα ἀκούσαμε ἀπ' τὴν ιδιαίτερα παλλόμενη φωνὴ τῆς κ. Ἀνδρεουλάκη, κι ἀπ' ὅσα διαβάσαμε στὴν πρὸς τὸν κ. Κομίνη ἐπιστολὴ τῆς, συμπεράναμε πὼς πρόκειται γιὰ τὴ νέα ἐλληνίδα μητέρα, πού, ἀρχίζοντας νὰ συνειδητοποιεῖ σὲ τί κοινωνία γέννησε τὰ παιδιά τῆς, νιώθει τὴ φρίκη τοῦ ἀνυποχώρητου στὴν πλάτη κι ἀνέκφραστα, κρύα, ἀργά, φλεγματικά τὴν πρέσσα τῆς μεγάλης ἀγωνίας νὰ ἐγγίζει τὸ νεανικὸ στήθος τῆς».

Μαρία Ρεζάν πρὸς Λυκοῦργο Κομίνη⁽¹⁾

«...Νευριάζω γιατί βλέπω τί ὕπουλος εἶσαι...»
«...Δὲ μ' ἐνοχλεῖ καθόλου, μ' ἐνοχλεῖ ἡ ποταπότης καὶ ἡ μικρότης τῆς δημοσιογραφικῆς θεώρησης...»
«... Ὅχι αὐτὸ τὸ «δὲ θέλεις», τὴ βρομιὰ σου δὲν θὰ τὴν περάσεις...»
«... Πῆγα (στὰ δικαστήρια) γιὰ νὰ ξεκαθαρίσω μιὰ κόπρο τοῦ Αὐγείου...»
«...Δὲν ἔχει ἐξηγήσεις. Τώρα ἔχει δικαστήριο...»
«...Τὰ γνωστὰ τῶν δικαστηρίων στοὺς διαδρόμους χού, χού, χού, καὶ ψού, ψού, ψού δὲν εἶναι δικὰ μου. Ἔτσι; Στόπ λοιπόν. Ραντεβού στὴ δίκη...»

Λυκοῦργος Κομίνης πρὸς Μαρία Ρεζάν

«...Γιατί ἔφτασες μέχρι τὴ μήνυσι (Σημ. Δειν. Δικ.: εἶναι sic) καὶ δὲν προσπάθησες μ' ἐπιχειρήματα...;»
«... Δὲ μπορούσες ν' ἀπαντήσεις ἀντὶ νὰ κάνεις μήνυσι;»
«... Μαρία, νὰ ξέρεις, ὅλες αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις ποτὲ δὲ φθάνουν στὸ δικαστήριο...» (Σημ. Δειν. Δικ.: sic — ἄλλο τὸ βέβαιον πὼς ἐδῶ ὁ κ. Κομίνης ὑπαινίσσεται ἢ, σίγουρο, τὸ μειωτικὸ συμβιβασμὸ τῆς κ. Ρεζάν, ἢ, πιθανό, τὸν ἐξαναγκασμὸ τῆς).
«... Ἄν γινόταν ἓνας διάλογος μὲ ἄλλους δημοσιογράφους πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα... γιὰ νὰ δοθοῦν ἐξηγήσεις...»
«... Δηλαδή γιὰ νὰ ποῦμε τὴν τελευταία λέξι: μόνο μὲ μιὰ καταδικαστικὴ ἀπόφαση ἐσὺ θὰ ἡρεμήσεις; Μὲ καμμιὰ ἄλλη λύσι;»
[Ὅλα τὰ ἄνω, κατὰ τὴ συνέντευξη τῆς κ. Μ.Ρ. πρὸς τὸν κ. Α.Κ. — «ΤΑ ΝΕΑ» 16 Δεκεμβρίου 1985].

Ὁ κ. Α. Κομίνης μοιάζει ἓνας ἀπόλυτα ἱκανοποιημένος ἀπ' τὸν ἑαυτὸ τοῦ ἀνθρωπος. Μὲ τὸ δίκιο του: Ἀπαξ ἢ δὲς τοῦ ἔτους περιδιαβάξει ἴσως στοὺς κήπους τῆς Προεδρίας (ὁ γράφων δὲν... ζηλεύει — θ' ἀπέριπτε ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν πρόσκλησι),

τσουγκρίζει τὸ ποτήρι του (μὲ «ἐπιμένων ἑλληνικά»... σκάτς) μὲ Προέδρους, τ' ἀκούει ἀπ' τὴν κ. Ρεζάν καὶ «τὰ λέει» μὲ τοὺς... ἐπισήμους —ἀπὸ θέσεως ἰσχύος, φυσικὰ (ὁ αὐτοσεβασμός καὶ ἡ ἀξιοπρέπεια πολλῶν «ἐπισήμων» εἶναι πράγματα ἀντιστρόφως ἀνάλογα μὲ τή... ζημιὰ πὺ μπορεῖ νὰ κάνει μιὰ ἐφημερίδα)... Μὲ δυὸ λόγια πρόκειται γιὰ εὐυπόληπτο πρόσωπο, ἡ πορεία του ὁποῖου, στοὺς προθαλάμους τοῦ καλοῦ κόσμου, εἶναι ἐξασφαλισμένη. Κατόπιν αὐτῶν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ βάσιμα, γιὰ τὸν κ. Κομίνη πῶς:

α) ἀκολουθεῖ ὄχι ἀπὸ πολὺ μεγάλη ἀπόστασι τὴν ἴδια τὴν κ. Ρεζάν.

β) εἶναι ἀπόλυτα προσωπικὴ του ὑπόθεσις ὁ τρόπος πὺ ἀντιδρᾷ σ' ὅ, τι ἀφορᾷ στὶς εἰς βάρος του κατηγορίες περὶ ὑπουλότητας καὶ βρομιᾶς, καί, φυσικὰ, στὰ περὶ ποταπότητας καὶ μικρότητας τῆς δημοσιογραφικῆς θεώρησις... (σιωπῇ).

Ὅπως καὶ νὰ ἴναι, αὐτὰ ἐπαρκοῦν ὥστε ὁ ἑλληνικὸς λαὸς νὰ ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ σημερινὸ «πρόσωπο» τῆς ἑλληνικῆς δημοσιογραφίας. Στὸ ἐρώτημα ἂν μπορούσε (αὐτὸ τὸ «πρόσωπο») νὰ εἶναι «καλύτερο», ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀποκαρδιωτικὰ ἀρνητικῇ: Ὁχι! Δὲν μπορούσε —στὸ μέτρο πὺ δὲν μπορούσε νὰ εἶναι οὔτε τὰ τυριὰ στεγνὰ κι ἀπὸ ἀγνό, ἀχτύπητο γάλα, οὔτε τὸ ψωμί ἀπὸ ἀλεύρι, οὔτε τὸ κρέας ἀπὸ κρέας (τώρα εἶναι ἀπὸ νερό, ὁρμόνες κι ἀντιβιοτικά -σκέτη βόμβα), οὔτε τὰ φρούτα χωρὶς ἐντομοκτόνα, οὔτε, οὔτε... Σ' ὅ, τι ἀφορᾷ ἰδιαίτερα στὸν κ. Κομίνη («νέον ἄνθρωπο» τὸν λέγει κάπου ἡ κ. Ρεζάν), θὰ εἰποῦμε πῶς ἔχει τὴ δυστυχία ν' ἀνήκει σὲ μιὰ τραγικὴ γενεά, στὴν πρώτη γενεά-θύμα τῆς πορευόμενης πρὸς τὸ ἀδιέξοδο ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἄν ἡ γενεά ἡ δική μου δὲν ἦταν αὐτὴ πὺ εἶναι, ὁ κ. Κομίνης δὲν θὰ ἦταν ὅ, τι εἶναι —ἀπόλυτα ἱκανοποιημένος ἀπ' τὸν ἑαυτὸ του. Οἱ ἐπιλογές τοῦ πατέρα προδιαγράφουν αὐτές τοῦ γιοῦ. Ἄν φθάσαμε σὲ μιὰ φριχτὰ μηδενικὴ παιδεία, ἂν φθάσαμε σὲ μιὰ ἐποχὴ πὺ τὸ «πτυχίο», ἡ ἐπιστημοσύνη εἶναι ἀποκλειστικὰ ὑπόθεσις ὄχι μάθησις ἀλλὰ... δαπάνης (δηλαδὴ οἰκονομικῆς ἐπιφάνειας), ἐπίμονης καθυπαγόρευσις (ἀποστήθισις) μερικῶν συγκεκριμένων σελίδων (εἶδος εὐτελέστατης ἀγοραπωλησίας), ἂν τὰ πανεπιστήμιά μας εὐρίσκονται στὸ ἐπίπεδο πὺ ὅλοι γνωρίζουμε (τὸ πτυχίο, ἡ «θέσις», ὁ «διορισμός» νὰ ἐνδιαφέρει γιὸ, πατέρα, παπποῦ...), πῶς θὰ ἴταν δυνατὸ νὰ εἶναι ἄλλη ἡ δημοσιογραφία; Ποιοὶ θὰ ἔγραφαν τὶς ἐφημερίδες;

Θυμᾶμαι κάποιους ρεπόρτερς πὺ κατὰ καιροὺς εἶδα στὴν Τηλεόρασι ἀσκούντας τό... ὑψηλὸ τους λειτούργημα! Ἐ λοιπόν, αὐτὰ τὰ παιδιὰ δὲν εἶχαν ἰδέα ἀπὸ τίποτε, δὲν ἤξεραν τίποτε, δὲν εἶχαν ὑποψιασθεῖ τίποτε, εἶχαν παρερμηνεύσει τί εἶναι ἡ δημοσιογραφία... Αἰσθάνονταν ἐπιλοχίες ἐνεργοῦντες ΕΔΕ ἐναντίον μιάσματος, δεκανεῖς μειωμένοι στὸν... ἀνδρισμὸ τους ἐπειδὴ, δὲν τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ ρίχνουν «σαραντάρ» (χρόνια), δῆμιοι πὺ τοὺς καταρρακώνει ἡ... κατάργησις τῆς θανατικῆς ποινῆς —ἦταν οἱ μείρακες, πὺ δὲν θὰ μεγάλωναν ποτὲ γιὰ νὰ ἐννοήσουν τὴν ἀμάθειά τους καὶ νὰ ντραποῦν! θὰ κλώτσαγα σὰν τὸν Χατζηδάκι, ἂν μοῦ κόλλαγε στὸ στόμα μικρόφωνο τέτοιος... δημοσιογράφος!

...

Σημειώνοντας πῶς ἡ Στήλη δὲν ἐνδιαφέρεται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν κ. Ρεζάν, τίς ἐκπομπές, τίς διαφορές της μὲ τοὺς συναδέλφους της, περιοριζόμεθα σὲ μερικὲς ἀράδες, ἀπαντητικῆς, πρὸς τὴν κ. Ἀλκμήνην Ἀνδρεουλᾶκη⁽²⁾ ἐπιστολῆς τοῦ κ. Κομίνη, γιὰ ν' ἀναδυθεῖ πολυσημάντο κι ἀψευδὲς τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῆς ἑλληνικῆς δημοσιογραφίας —ἐννοοῦμε σὲ γενικὲς, βέβαια, γραμμές... Τὰ δικά μας σχόλια ἐλάχιστα θὰ προσθέσουν σ' ὅσα, ἀνάγλυφα, ἀφήνει πίσω του ὁ κ. Κομίνης —πὺ γιὰ λόγους ἔμφρασις ὑποθέτω ἀριθμεῖ ὁ ἴδιος τίς... διαφωνίες του (στὴν πρὸς τὴν κ. Ἀνδρεουλᾶκη ἐπιστολὴ του πάντα «ΤΑ ΝΕΑ 13 Δεκεμβρίου 1984):

«**Διαφωνία 1η:** Κάνοντας χρῆσι αὐτοῦ τοῦ δικαιώματος εἶπα στὴ συνέντευξι τῆς συνα-

για, ή αὐθεντική πληροφορία, όχι ή ἀπὸ σκοπιμότητα ή ἀμάθεια παραποίησις τῶν πραγμάτων ἀλλ' ή ἀκριβής παράστασις (ἀπεικόνισις) τῶν πραγμάτων. Κι αὐτὸ γιὰ νὰ προάγεται ὁ ἴδιος (δημοσιογράφος, όχι ὁ λαός — τὸ τί θὰ κάνει αὐτὸς εἶναι δική του δουλειά) στὴν ἀκεραίωσι, στὴν ἐνημερότητα, στὸ διαφωτισμὸ του ἐπὶ γνωστέου, ἐπιστητοῦ, θεμελιωδῶν ἀρχῶν — στίς ἐκ καλλιέργειας, νηφαλιότητος κι εὐθυκρισίας ἐπὶ μέρους ἐπιλογές του. Εἶναι ἀδιανόητες οἱ χαμαιλεοντικές μεταμορφώσεις, πού τὸσον ὑπερηφάνως ἀνακαλύπτετε καὶ στίς ὁποῖες, τόσον ἀνεπιφύλακτα, ἐνδίδετε, κ. Κομίνη, δηλαδὴ τὸ οἰονεῖ ἀπαραίτητο κατὰ τὴν ἀντίληψί σας νὰ «εἰσθε ἀντίθετος» ἀγκαλὰ κι «ἀμφιλεγόμενον» εἶναι τὸ περὶ τοῦ ὁποίου, πείσμα, μικρότης, συμφέρον, ἀνεπάρκεια, ἀμάθεια καὶ προπέτεια «ἀμφιλέγει». Ἀκόμα καὶ στὸν ἐπιστημονικὸ καὶ φιλοσοφικὸ τομέα ή «διαφωνία» εἶναι διαβλητή: ἂν διαφωνῶ, ή ἀποστομῶνω (μὲ πείραμα, ἀριθμούς, ἐπιχείρημα) ή συνεχίζω τὴν ἔρευνα ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου, ἐπιφυλασσόμενος. Ὅχι... ἀμφιλέγων! [Σημειώνουμε πὼς ή ἐπάρκεια, δημοσύνη καὶ ἀτυφία (αἰδώς) περιορίζονται ν' ἀναγνωρίζουν, ἀναλύουν κι ἐκθέτουν στὴν ἐπαλήθευση κάθε σημείο συμφόρησης πού διασταυρώνουν οἱ φορεῖς τους, κάθε συμβολή στοὺς μεταχυμακοὺς κόμβους, πού οἱ φορεῖς τους ὀφείλουν νὰ διέλθουν γιὰ τὴν καινούργια τους μεταστάθμευσι — κατὰ τὴν πορεία τους πρὸς τὴν αὐτοακεραίωσι. Ἐρευνοῦν λοιπόν, κι όχι ἀμφιλέγουν, ἐπάρκεια, δημοσύνη καὶ συστολή].

Μόνον, συνεπῶς, μὲ τὸ νὰ μὴ εἰσθε ἀντίθετος, κ. Κομίνη, ὑπάρχει κάποια ἐλπίς γι' αὐτὸ τὸν ἄμοιρο τόπο· μόνον ἔτσι, αὐτὸς ὁ συφοριασμένος λαός,

πού 'ναι ἔτοιμος νὰ
ξανακοπεῖ, νὰ ξαναοἰζεῖ Γιούρα
καὶ Ἰκαρία κι Ἀη
Στράτηδες,

ἴσως, σταματήσει κάποτε νὰ διχάζεται σὲ γαλάζιους, πράσινους, μαύρους, κόκκινους, μοναρχοφασίστες, βούλγαρους, Κωνσταντινικούς, Βενιζελικούς, παλαιοημερολογίτες, Γρηγοριανούς, καθαρολόγους, μαλλιαρούς... — νὰ ξεφύγει ἀπ' τὸ βαλκανιλικὸ του, τέλος... Ὁ δημοσιογράφος πού «σέβεται τὸν ἑαυτό του», κ. Κομίνη, κάνει σωστά τὴ δουλειά του, όχι ὅταν τὴν ξέρει καλύτερα ἀπ' τὴν κ. Ἀνδρεουλάκη, ἀλλ' ὅταν περιορίζεται ἀποκλειστικὰ νὰ ἐπισημαίνει (ἀναγνωρίζει, συνάγει, διατυπώνει κι ἐκθέτει) τὴν εἶδηση — ἀδιάφορο ἂν κάνει ρεπορτάζ, παίρνει συνέντευξι, συσχετίζει (εἰδήσεις -κριτικὸς σχολιασμός). Ὅτι καὶ στίς τρεῖς περιπτώσεις ὀφείλει νὰ 'ναι ὁ εὐθύς, ὁ μακρυνὸς τρίτος· όχι νὰ σχολιάζει (ὑπὸ προσωπικὸν πρῖσμα), ἀποφαίνεται, περνάει στὸ κοινὸ του «θέσεις» διαβλητές. Θέσεις πού, ἄλλως, ὑπαγορεύουν ή συμπηγνύουν ή ταπεινὴ σκοπιμότης ἐκ φιλαυτίας (προσωπική, συντεχνιακή, ταξική...), ή ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἐπαρκὴ πληροφόρησι κι ἐνημέρωσι (ἔρευνα, καλλιέργεια, γνῶσι), ή ἐγκατάλειψις στὴν ἀμάθεια κι ἀκρίσιαν, ή ἐνδοσις προσωπικῆς ή όχι (κομματικῆς, συντεχνιακῆς, κυκλωματικῆς...) σκοπιμότητος — εἰς οἰκοδόμησιν προκάτ «(πάρα) δημόσιας γνώμης»! Τουτέστι **βολικῆς** (πειθήνιας ή ρέμπελης — ὥστε νὰ δικαιολογεῖ τὴ χρῆσιν βίας), παναπεῖ ἐναντιόφρονος, ἐτερόφρονος, φανατικῆς, ἐριστικῆς, φιλόνηκης, φιλοτάραχης, ἀμόνοιαστης, **διχασμένης** [πού τὸ ὠριμὸ μέρος της νὰ μὴ ἀμφισβητεῖ τίποτε ἐπειδὴ (νομίζει πὼς) **ξέρει τὰ πάντα**, καὶ τὸ ἄγουρο νὰ μὴ **ξέρει τίποτε** ἐπειδὴ (νομίζει πὼς) ἀμφισβητεῖ τὰ πάντα!.. Τὰ κάτω κάτω ἐπειδὴ **ξέρουμε πολὺ καλὰ τὴ δουλειά μας** ὅλοι, ἐπαίοντες καὶ μὴ, γι' αὐτὸ δὲν εἶναι πού ή Χώρα βυθίζεται στὴν ἀπόγνωση, στὸ δίχως ἐλπίδα, στὸ ὀριστικὸ της γονάτισμα; — τί καθαρή πού εἶναι ή Ἑλλάδα, καλέ, τί καθαρὸ πλοῖο πού εἶναι ή Ἑλλάδα, καλέ, δὲν ἔχει ἀπομεινεί οὔτε ἓνα ποντίκι στ' ἀμπάρια της, λόγον τιμῆς...

Τὴν ὑποψία ἀναλόγων σπαραγμῶν διέκρινα στὴ φωνή τῆς ἀγνωστῆς μου κ. Ἀνδρεουλάκη, στὴ φωνή τῆς νέας ἐλληνίδας μάνας — πολλὰ τὰ εὐαγγέλιόματα σὲ τούτη τὴ

σφαῖρα, πολλὰ τὰ ξερονήσια— Παρθενῶνες (χθεσινοί κι αὐριανοί), πολλὰ ψυχιατρεῖα στὸν κόσμο μας, πολὺ σίδερο στὰ παράθυρα, καιρὸς ἰδανικός γιὰ «εὐτυχῆ γεγονότα»... «**Διαφωνία 3η:** ... Κι ἀκόμα δὲ μπόρεσα νὰ καταλάβω πῶς μπορεῖτε ἐσεῖς, χωρὶς ἀντίλογο, νὰ κριτικάρετε ἐλεύθερα τὴν κυβέρνησι ἀπὸ τὰ κρατικὰ μέσα ποὺ θεωρήσατε δεσμευμένα ἀπ' αὐτὴν κι ἀνελεύθερα.

Σχόλια Δ.Δ.: Παράξενη ἢ τόσο «μὴ στάζει ἢ οὐρὰ του μέσα» δημοκρατικὴ σας ἀντίληψη γιὰ τὸν ἀντίλογο, κ. Κομίνη. Σύμφωνα μ' αὐτὴ θὰ 'πρεπε νὰ κάνουν οὐρὰ ἐξω ἀπ' τὴν ΕΡΤ... δέκα ἑκατομμύρια Ἕλληνες —ὥστε ὁ ἓνας νά... ἀντιλέγει στὸν ἄλλον! Ἀλλ' ἐδῶ, κ. Κομίνη, ἔχουμε ἓναν χορὸ ποὺ τὸν ἀνοίγει ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία καὶ τὸν κλείνει ὁ πολίτης —ὁ κύκλος κλείνει μὲ τὴν κ. Ἀνδρεουλᾶκη, δὲν... ἀνοίγει! Μ' ἄλλα λόγια ἔχουμε καὶ τὸ λόγον (τὰ πεπραγμένα τῆς κυβέρνησης) καὶ τὸν ἀντίλογο —ὅσα ἢ κ. Ἀνδρεουλᾶκη ἀντέταξε. Αὐτὸς (ὁ ἀντίλογος) ἦταν ὁ ρόλος τῆς νέας κυρίας [ποὺ ζητάει σχολεῖο, γιὰ νὰ ἐπωμισθεῖ περισσότερην εὐθύνη, γιὰ νὰ προσεγγίσει περισσότερο τὴν ἀποστολὴ τῆς μάνας, κι ἐσεῖς τὴν ἀντιμετωπίσατε σὰν «κυράτσα» τοῦ «Θανάση» ποὺ ταΐζει τὰ παιδιὰ τῆς μὲ γαριδάκια καὶ λουκανικόπιτες ἀπ' τὸν μπουγατσὰ τῆς γειτονιάς —μὴ χασομερίσει ἀπ' τὸ κουρκάν!)] καὶ τὸν ἔπαιξε τόσον ἐπιτυχῶς ὥστε ἀπ' ὅλην αὐτὴ τὴν ἱστορία, μόνον ἡ δικὴ τῆς ἄδολη κι ἐναγώνια φωνὴ νὰ περάσει —ῤῥῳς ἀπὸ πάγο— στὸ ραχοκόκκαλο τῆς Φυλῆς! Ἄν σεῖς δὲν τὸ νιώσατε, εἶναι ἐπειδὴ —φῶς φανερό— περιέχεται σ' αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖον ἀλαζονεύεστε: στὴν «πολὺ καλὴ γνῶσι τῆς δουλειᾶς σας»...

Ναί, θαρρῶ σὰς τὸ ὑπέδειξε ἡ ἰδία ἢ κ. Ρεζάν. Μὰ ἔτσι κι ἄλλῳς, στὴ θέσι σας, ἢ ταπεινότητά μου ἀπ' τὴν κυρία Ἀνδρεουλᾶκη θὰ 'παιρνα συνέντευξι. Ὅχι μιὰ σελίδα: Ἐφτά! Γιὰ τὴν Ἀνοιξι, λέω, ποὺ σεῖς ἔχετε τὴν αἰσιοδοξία νὰ περιμένετε, μὰ ποὺ ἐγὼ βλέπω τὴν πλάτη τῆς νὰ χάνεται πέρα, μακρυὰ, στὴ στροφὴ τὴν ἀμήγυρη....

Ἀπαραίτητη ἐξήγησις:

Οἱ ἐπιλογές τῆς Στήλης δὲν εἶναι ἐπικαιρικές. Βεβαίως τὰ θέματα ἀντλοῦνται ἀπὸ νυγμοὺς ἐπικαιρικούς· ὅμως ἡ προσπάθεια εἶναι νὰ μεταφέρονται στὸ θεωρητικὸ πεδίο ἐν πάσῃ περιπτώσει —ἔτσι ποὺ τὰ πάντα νὰ ὀδηγοῦν σ' ἐντάξεις καὶ χαράξεις πέρα ἀπὸ ἐποχές, χρονικὲς συστάσεις, ὀριοθετήσεις, ἀναγκαιότητες. Αὐτὰ προκειμένου νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι, λόγω τῆς μεγάλης ἐκτάσεως ποὺ σημερινὸ ἔμας (ἀνάλογος τῆς σοβαρότητάς του) ἢ, ὑπόλοιπη ὅλη τοῦ μηνὸς θὰ μεταφερθεῖ στὸ ἐπόμενο τεῦχος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1) **Μ. Ρεζάν:** Ἡ γνωστὴ ἀπ' τὶς Κυριακάτικες ἐκπομπές τῆς στὸ Πρῶτο Πρόγραμμα (Ραδιόφωνο) μὲ τίτλο «Μιὰ ὥρα ἔτσι, χωρὶς πρόγραμμα», δημοσιογράφος. Ἡ ὁποία δεχθεῖσα ἐπίθεσιν ἐκ μέρους τῆς συμπολιτευόμενης ἐφημερίδας «ΕΘΝΟΣ», καὶ θεωρήσασα ὅτι δυσφημεῖται καὶ θίγεται ἡ τιμὴ τῆς (sic) εἶχε τὴν εὐθιξία νὰ ὑποβάλει μὴνυσι καὶ νὰ διακόψει αὐτοβούλως τὶς ἐκπομπές αὐτές, ἔως ὅτου ἀποφανθεῖ ἡ Δικαιοσύνη. Δὲν εἶναι λίγo. Σὲ τέτοια συμπεριφορὰ δὲν μᾶς ἔχουν συνηθίσει οἱ ἐπώνυμοι τοῦ χώρου —ἰδιαίτερα στὴν εὐδαίμονα Γραικίαν τέτοιας φύσεως ἀντιδράσεις θεωροῦνται... ἀσύμφορες.

Λυκοῦργος Κομίνης: Δημοσιογράφος, Διευθυντὴς Συντάξεως τῆς ἐφημερίδας «ΤΑ ΝΕΑ». Δὲν τοῦ ἀρέσουν τὰ δικαστήρια.

2) **Ἡ κ. Ἀλκμήνη Ἀνδρεουλᾶκη** συμμετέχουσα στὴ συγκεκριμένη καὶ πολυσυζητημένη ἐκπομπὴ τῆς κ. Ρεζάν (περὶ τοῦ ἄν καὶ πόσο φασιστικὴ εἶναι ἡ Ἀγία Τιβί μας) ἔγραψε ἐπιστολὴν στὸν κ. Κομίνη ὑπερασπιζόμενη καὶ τὴν παρουσίαν τῆς στὴν ἐκπομπή, καὶ τὶς θέσεις ποὺ ὑπεστήριξε κατ' αὐτὴν, καὶ τὴν ἰδίαν τὴν κ. Ρεζάν. Ὑποθέτομε πῶς πρόκειται γιὰ πρόσωπο ἀξίου ἰδιαίτερου σεβασμοῦ: ἀπ' ὅσα ἀκούσαμε ἀπ' τὴν ἰδιαίτερα παλλόμενη φωνὴ τῆς κι ἀπ' ὅσα διαβάσαμε στὴν ἐπιστολὴ τῆς πρὸς τὸν κ. Κομίνη συμπεράναμε πῶς πρόκειται γιὰ τὴν νέα ἑλληνίδα **μητέρα**, ποὺ, ἀρχίζοντας νὰ συνεητοποιεῖ σὲ τί κοινωνία γέννησε τὰ παιδιὰ τῆς, νιώθει τὴ **φρίκη τοῦ ἀνυποχώρητου** στὴν πλάτη τῆς κι ἐνέκφραστα, κρύα, ἀργά, φλεγμαστικά τὴν πρέσα τῆς **μεγάλης ἀγωνίας** νὰ ἐγγίξει τὸ νεανικὸ στήθος τῆς.

ΤΕΣΣΕΡΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Α' Έργο και εργασία

*Όνειρεύτηκα πώς η ζωή είναι χαρά.
Ξύπνησα και είδα πώς η ζωή είναι μόχθος.
Έζησα και είδα ότι ο μόχθος είναι χαρά.*

Στο άρθρο *Έργο και Έργασία* (Δανλός, άρ. 34, Οκτ. 1984) γνωστού οικονομολόγου, που επί πλείονος έχει και συνεχή επαφή με την καθημερινή ζωή (παράγοντα πολύ μεγάλης σημασίας για πρακτική δραστηριότητα, και όχι μόνο θεωρητική) γράφονται πολύ σωστά πράγματα για την «εργασία», μιά έννοια περί της οποίας, πολύ καιρό τώρα, δεν ακούει κανείς σχεδόν τίποτε.

Στις μέρες μας ακούγονται πολλά ενδιαφέροντα πράγματα για τους άγώνες στην αντίσταση, για τους άγώνες για τη δημοκρατία (όπως θά την ήθελε ο καθένας: προσυρροσμένη στα μέτρα του), για τις συνδικαλιστικές επιδιώξεις και επιτεύξεις, για ριζικές - βασικές - θεμελιώδεις - επαναστατικές και σωστές (κατά τον καθένα) μεταβολές, που θά φέρουν τη γενική ευτυχία. Για την εργασία ούτε κουβεντούλα δεν γίνεται.

Σχετικό με τις «μεταβολές», που και σε διεθνή άκονα χώρο, σαν μονότονο ακρόαμα υπό χαλασμένο δίσκο, διαφημίζονται ότι έχουν τη μαγική δύναμη λυχναριού του Άλαντίν για την ευτυχία του κόσμου, ο Πάπας Ιωάννης 23ος είπε κάποτε σ' έναν επισκέπτη του: «Νά ενδιαφέρεσαι για όσο το δυνατόν περισσότερα πράγματα, με πολλά να ασχολείσαι, πολύ λίγα να διορθώνεις».

Είναι καιρός να καταλάβει ο πολύς κόσμος, ότι η πορεία για τη βελτίωση της ζωής μόνο τότε υποδίδει αξιόλογους ανθεκτικούς καρπούς, όταν γίνεται πάνω στο μέ γρανιτικούς κυβολίθους λιθόστρωτο της εργασίας και όχι στους πολλούς μύλακούς στο βάδισμα χωματόδρομους των διαφόρων αλλαγών, που πολύ συχνά σε οδηγούν σε χειρότερα από εκεί που ξεκίνησες τοπία.

Έργασία με άφοσίωση και τιμότητα δεν αποφέρει μόνο υλικά αγαθά· προσφέρει και ψυχική ικανοποίηση, όπως λένε και οι στην αρχή του άρθρου τρεις στίχοι κινεζικού ρητού, ηλικίας δυόμιση χιλιάδων ετών.

Αν η σκλαβωμένη Έλλάδα μπόρεσε να κερδίσει τον τιτάνιο αγώνα του 1821, αυτό έγινε γιατί στα μυυρία εκείνα χρόνια της σκλαβιάς βρέθηκαν άνθρωποι ιερωμένοι και λαϊκοί (έθνομάρτυς Σερφυείμ, Κύριλλος Λούκαρης, Αναστάσιος Γόρδιος, Κοσμάς Αιτωλός, Ρήγας Φεραίος

κ.ά.) που εργάστηκαν σκληρά, με πίστη και άφοσίωση, για να προσφέρουν, τι ήταν δυνατόν, και κυρίως στη μόρφωση των συμπατριωτών τους. Δεν είναι λίγοι αυτοί που προσέφεραν και τη ζωή τους ακόμη. Και ο πολύς ο κόσμος ακολουθούσε και εργάστηκε κι' αυτός. Παράδειγμα φωτεινό: η συνεταιριστική κοινότητα στα Άμπελάκια.

Για το τεράστιο αυτό έργο, που ελάχιστα αναφέρεται αυτή την εποχή, είναι αφιερωμένος όλος ο Ε' τόμος της *Ιστορίας του Έλληνικού Έθνους* του Παπαρρηγοπούλου, περιγράφοντας όλα τα γεγονότα της Φραγκοκρατίας και εν συνεχεία, της Τουρκοκρατίας (1204-1821). Στην τελευταία παράγραφο του, σε μιάμιση σελίδα επιλόγου, αναγράφονται τα εξής:

....«Εάν έκαστη ιστορική περίοδος κρίνεται κατά τα πράγματα ατινα εδημιούργησεν, αδιστάκτως λέγομεν ότι, όπως νύν έχουσι τα πράγματα παρ' ήμιν, τό έθνος ανεδείχθη έν τοίς χρόνοις της δουλείας υπέρτερον ή από τών χρόνων της απελευθερώσεως και έφεξης, διότι επί τών χρόνων της δουλείας εδημιουργήθησαν αί πολεμικαί, αί αστικάί και αί διοικητικά δυνάμεις δι' ών διεξήχθη όπωσδήποτε ή επανάστασις, ενώ άφ' ής εγόμεθα ελεύθεροι, δέν διεπλάσαμεν έτι νέας δυνάμεις επιτηδεάς να συμπληρώσωσι και να ασφαλίσωσι τό έργον τών πατέρων ήμών».

Ατυχώς, ισχύει πάντα αυτό που είπε ο Γερμανός φιλόσοφος Georg Friedrich Hegel: «Ένα μόνον πράγμα μάς διδάσκει ή *Ιστορία*: ότι δέν μάς διδάσκει τίποτε.»

Έκεί που δέν συμφωνώ απόλύτως με τά είς τό άρθρο *Έργο και Έργασία* γραφόμενα είναι σε αυτό:

«...Όταν ο μαζικός άνθρωπος της εποχής μας συσσωρεύεται στις ώχρες και άπόρώσες δημόσιες έπιχειρήσεις, στο δημόσιο, και γενικά στην κάθε παρασιτική άπασχόληση, όπου τό έργο είναι άσήμαντο, άνυπαρκτο, άργά ή γρήγορα έρχεται ή στιγμή που τό αρχικό βόλεμα του γίνεται άδυνηρό, καθώς ζή σε ψυχικό και ήθικό περιβάλλον ξηρασίας και αντιμετωπίζει καθημερινά τό δράμα της έλλειψης δημιουργίας και της άπουσίας «έργου» για έναν άχαρο και άδικαίωτο μισθό...».

Πιστεύω ότι, όταν κανείς έχει μέσα του την έφεση για εργασία, τότε αυτός θά βρεί «τό έργο», όπουδήποτε κι' άν άπασχοληθεί. Άν δέν τό βρεί έτοιμο να του προσφέρεται, θά τό δημιουργήσει.

Κι' ἂν δὲν μπορεῖ καὶ νὰ τὸ δημιουργήσει, θὰ φου-
γει νὰ πᾶει ἄλλου. Ὅπουδῆποτε ὑπάρχει «περι-
βάλλον ξηρασίας» κατὰ κανόνα ἡ ξηρασία δὲν
εἶναι ἐξωτερική, ἀλλὰ ἐσωτερική, μέσα μας. Ὁ
καθένας μας ἔχει κάποια σταγόνα μέσα μας· ἂν
ἐγκαιρῶ τὴν προσέξουμε καὶ τὴν φροντίσουμε,
αὐτὴ ἄργότερα θὰ γίνῃ πηγὴ πού δὲν θὰ ἀφήσει
ἶχνος ξηρασίας γύρω μας.

Τὸν «μουσικό» ἄνθρωπο τὸν βρίσκουμε, εἶναι
ἀλήθεια, στὶς δημόσιες ἐπιχειρήσεις, ὡς ἐπὶ τὸ
πλεῖστον. Μὴ ὄντας βέβαιος γιὰ τὸν ἑαυτό του,
μὴ παίρνοντας πρωτοβουλίες, μὴ ὄντας ἄνθρω-
πος ὑποφάσεων, καταφεύγει ἐκεῖ ὅπου κινδυν-
εῖται νὰ ὑπολυθεῖ μόνον ἂν σκοτώσει ἢ κλέψει.
Ὁ τέταρτος οἰκονομολογικὸς νόμος τοῦ Πάρ-
κινσον διδάσκει ὅτι: ἐπιχείρηση κρατικοποιού-
μενη ὑποκτᾷ αὐτομάτως τὸ σπόρο τῆς κατὰ-
πτώσής της.

Ἐνὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς ξένους συγγρα-
φεῖς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, ὁ Γάλλος Antoine de
Saint Exupery, ἔχει δώσει στὸ ἔργο του, «*Ἡ γῆ
τῶν ἀνθρώπων*», ἓνα πολὺ ὠραῖο πορτραῖτο ἐ-
νὸς μουσικοῦ ἀνθρώπου ἀπρόσωπης ἐπιχείρη-
σης, δίνοντις συγχρόνως καὶ τὸ «γιατί» τῆς κα-
τάστασής του:

«Παλὴ γραφειοκράτα! Φίλε μου, πού σὲ βλέ-
πω ἐδῶ, κανεὶς δὲν σου δώσῃ τὴν δυνατότητα νὰ
τὸ σκάσης καὶ δὲν εἶσαι καθόλου ὑπεύθυνος γι'
αὐτό. Ἐφτείαζες τὴν γαλήνη σου μὲ τὸ νὰ ἐπιμέ-
νης σὰν τοὺς τερμίτες νὰ σφαλίζῃς κάθε διαφυγὴ
πρὸς τὸ φῶς. Μαζεύτηκες σὰ σφαῖρα στὴ μικροα-
στική σου σιγουριά, στὴ ρουτίνα σου, τὶς κατα-
πνικτικὲς συνθήκες τῆς ἐπαρχιωτικῆς σου ζωῆς,
σηκώσες τὸ ταπεινὸ σου αὐτὸ πρόσωμα ἐνάντια
στοὺς ἀνέμους καὶ στὶς παλῖρροιες καὶ στὰ ἀ-
στρα. Δὲ θέλεις καθόλου νὰ ἐνοχληθῇς γιὰ τὰ με-
γάλα προβλήματα, εἶχες ἄλλωστε καταβάλει ἄρ-
κετὸ κόπο γιὰ νὰ ξεχάσης τὴν ἀνθρώπινή σου ὑ-

πόσταση, δὲν βάζεις στὸν ἑαυτό σου ἐρωτήσεις
χωρὶς ἀπαντήσεις· εἶσαι ὁ μικρὸς ἐπαρχιώτης
τῆς Τουλούζης. Κανένας δὲν σὲ τράνταξε ἀπ'
τοὺς ὤμους, ὅταν ἀκόμη ἦταν καιρὸς. Τώρα πιά,
ὁ πηλὸς ἀπ' τὸν ὁποῖον εἶσαι φτειαγμένος ξερά-
θηκε, σκλήρυνε καὶ κανένας ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς
δὲ θὰ μπορέσῃ νὰ ξυπνήσῃ μέσα σου τὸν κοιμι-
σμένο μουσικὸ ἢ τὸν ποιητὴ ἢ τὸν ἀστρονόμο,
πού σὲ κατοικοῦσαν ἴσως στὴν ἀρχή».

Καὶ κύπου ἄλλου ὁ Saint Exupery, ὁ ὁποῖος
σημειωτέον ἄρχισε τὴ ζωὴ του ὡς ἀεροπόρος
τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τὴν τέ-
λειωσε ὅταν ὡς ἐφεδρὸς στὸν Δεύτερο Παγκό-
σμιο χύθηκε κύπου στὴ Μεσόγειο μὲ τὸ ἀερο-
πλάνο του), γράφει:

«Εἶσαι ἄντρας, ὅταν ἔχεις ἐπίγνωση τῆς ὑπευ-
θυνότητος. Ὅταν ντρέπεσαι ἀντιμετωπίζοντας
μιά ἀποτυχία πού δὲν προκάλεσες. Ὅταν ὑπερη-
φανεύεσαι γιὰ μία νίκη πού φίλοι σου ἐπέτυχαν.
Ὅταν αἰσθάνεσαι, τοποθετώντας μιά πέτρα, ὅτι
συμβάλλεις στὸ νὰ χτίσῃς τὸν κόσμο».

Στὶς δημόσιες ἐπιχειρήσεις ὑπάρχουν καὶ τέ-
τοιοι ἄνθρωποι. Αὐτοί, οἱ καθόλου πολλοί Ἀ-
τλαντες, εἶναι ἐκεῖνοι πού τὶς συκρατοῦν ἡ
πάντως ἐπιβραδύνουν τὴν πτωτικὴ τους πορεία.

Ἐδῶ τελειώνουμε τὶς σκέψεις μας μὲ ἓνα ἀ-
κόμη ὑπόφθεγμα τῆς αὐτῆς ἡλικίας ἢ καὶ λίγο
πυλωτότερο ἀπὸ ἐκεῖνο μὲ τὸ ὁποῖο ἀρχίσαμε:

«Εἴ δέ τις ὄλβιος ἐν ἀνθρώποισιν

ἀνευ καμάτου, οὐ φαίνεται».

[Ἄν ὑπάρχει κάποια εὐτυχία γιὰ τοὺς ἀνθρώ-
πους, αὐτὴ δὲν γίνεται ἀντιληπτὴ χωρὶς μόχθο
(Ἡσίοδος)].

Ἰωάννης Λάμπρος

Πολιτικὸς Μηχανικὸς
Τέως Διοικητὴς ΟΣΕ

Β' Συρρεαλισμὸς καὶ Πλήθων

*Ἀπὸ Ἑλληνα πανεπιστημιακὸ πού ἐργάζεται στὸ Παρίσι (κρατοῦμε ἐπὶ τοῦ παρόντος
τὴν ἀνωνυμία του) πήραμε τὴν ἀκόλουθὴ ἐπιστολή:*

Κύριε Διευθυντά,

Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπ' τὸ «Δαυλό» τοῦ Δεκεμβρίου (τεύχος 36ο, ἔχω ὑπ' ὄψει
μου τὰ τέσσερα τελευταῖα τεύχη) ἀποφασίζω νὰ ἐπικοινωνήσω μαζί σας. (Τὴ συνδρο-
μὴ μου θὰ λάβετε ἀπ' τὴν Ἀθήνα). Αὐτό, ἐπειδὴ θέλω νὰ «φωνάξω» πῶς αἰσθάνθηκα
προδομένος βλέποντας τὴ γλῶσσα τοῦ Δαυλοῦ καὶ ἰδιαίτερα τὸ ἀρθρίδιο «Καὶ πάλιν ἡ
γλῶσσα» (σελίδα 1.831). Τὸ ὅτι προτιμῶ τὸ μονοτονικὸ δὲν εἶναι λόγος, γιὰ νὰ μὴ ἀν-

τιλαμβάνομαι, πώς δίχως αυτή τη γλώσσα δε μπορεί να γραφεί αξιόλογη ποίηση... Πέρα απ' αυτό θέλω να ξέρω την αδιατάρακτη σιγουριά της σκόπευσης του «Δαυλού», το ότι δηλαδή δεν διστάσατε ν' αφιερώσετε τεύχος στον εκ των ελαχίστων σοφών που τόλμησαν ν' αντιταχθούν στον θρησκευτικό δογματισμό, τον πολυμαθέστατο και διαπρεπέστατο της εποχής του φιλόσοφο Γεώργιο Γεμιστό (Πλήθωνα). Ότι μόνος αυτός σ' εποχή θρησκευτικής ύστερίας (εγγίζουσας τα όρια του εκφυλισμού, της εκθήλυνσης) διείδε και ομολόγησε και τη νοσηρότητα στην οποία έβύθιζε την ανθρωπότητα ο δογματισμός του Χριστιανισμού, και τη φρίκη που θ' ακολουθούσε (ή «αφύπνιση» απ' την ήττα και ύποκρισία τόσων αιώνων), καθαρότατα πιά όρατή στις ημέρες μας.

Έξ άλλου, στο ένθετο, πρόσεξα με ενδιαφέρον όσα ύποστηρίχθηκαν περί υπερρεαλισμού. Άπλως άνθρωπος, πλην ισορρόπως και νηφαλιώς μελετών τα του κόσμου και πάντως όχι και τελειώς αδιάφορος γιά την ποίηση, περιορίζομαι να υπογραμμίσω νοσηρό καταναγκασμό την έγκυψη σέ ποίηση που γράφεται ακριβώς γιά να... μη καταλαβαίνεται: Άν γιά την ακαταληψία ενός ποιήματος μοιάζει επιχείρημα τό ότι είναι «όνειρο», τότε ό καθένας άς άρκείται στα δικά του όνειρα, μιá κι είναι γνωστό πώς δεν γίνεται να όνειρεύεται κάποιος τα όνειρα ενός άλλου...

Με την ευκαιρία αντιγράφω γιά τόν «Δαυλό» τέσσερα άποσπάσματα («ΒΗΜΑ» 16-12-'84) που διάβασα σέ ανταπόκριση απ' τό Παρίσι. Έχει τίτλο «*Γυμνή με κόκκινα γάντια*», και υπότιτλο «*Έτσι όνειρευόταν ό ποιητής (σημ. γράφοντας: πρόκειται γιά τόν υπερρεαλιστή Πώλ Έλυάρ) τη γυναίκα που άγάπησε παράφορα*». Τό κείμενο:

«Οί μελετητές του υπερρεαλισμού, αλλά και όλοι όσοι ενδιαφέρονται γιά τη θυελλώδη εκείνη εποχή, βρήκαν άκόμα μιá πηγή που ρίχνει φώς στις έκρηκτικές φιλίες, στα άσπονδα μίση, στα σκάνδαλα και στις έκκεντρικότητες των πρωταγωνιστών της κίνησης. Είναι τα 272 γράμματα που είχε γράψει ό Πώλ Έλυάρ στη Γκαλά, κατά τη διάρκεια εικοσιτεσσάρων έτών, τα όποια συχνά συνοδεύονταν από ποιήματα... Η Γκαλά ευτυχώς δεν τόν άκολουθήσε κι έτσι «μαθαίνουμε» κι εμείς ότι ό Λουί Άραγκόν ήταν ένας «κανάγιας με σμόκιν» ή ότι ό Έλυάρ δεν άντεχε πιά «τα παιδιάρίσματα, την άσυνέπεια, την κακοπιστία» του Άντρε Μπρετόν.. Σ' ένα ποίημα που συνοδεύει ένα γράμμα του τό 1931, ό Έλυάρ όνειρεύεται την Γκαλά γυμνή κάτω από ένα κόκκινο πέπλο, να φοράει κόκκινα γάντια, κόκκινη μάσκα και μαύρες κάλτσες... Ο ζωγράφος (σημ.: πρόκειται γιά τόν υπερρεαλιστή Σαλβαδόρ Νταλί — θα μιλήσει γιά τόν έαυτό του σέ τρίτο πρόσωπο) στο βιβλίό του «Η μυστική ζωή του Σαλβαδόρ Νταλί» περιγράφει την πρώτη του έρωτική έπαφή με την Γκαλά (σημ. επιστολογράφου: από διетίας έρωμένος κι άργότερα σύζυγός της, μετά τό χωρισμό της απ' τόν Έλυάρ). Ο Νταλί τότε ήταν άκόμη παρθένος. Μόλις είδε την Γκαλά άναγνώρισε τη Μούσα του. Σκόρπισε πάνω του περιτώματα κατσίκας, έγδαρε τις μασχάλες του και, γεμάτος αίματα και μ' ένα γεράνι πίσω από τό αυτί του, την έκανε δική του...».

“Υστερ' απ' τα άνω πώς να μη αισθάνομαι ότι κοροϊδεύομαι; Πώς έχω να κάμω μ' ανθρώπους τουλάχιστον άνεύθυνους; Άς μου έπιτραπεί να υπογραμμίσω ταπεινά, πώς, μη τρώγοντας με τη φτέρνα μου, μη φταρνιζόμενος με την άφαλό μου κι έρωτευόμενος όχι με τό γιό της ταρατσας μου αλλά με τη γυναίκα μου, δεν με κολακεύει να διαβάζω κείμενα συρρεαλιστών ή όσων διατείνονται ότι είναι σέ θέση να τα έκτιμούν. Οί τελευταίοι, κυρίως, άς αφήνουν ησυχους όσους άκόμα μπορούν να σκύβουν σέ λόγο σάν αυτό του «Δαυλού». Έμείς απ' τη μεριά μας δεν διανοούμεθα να ταραζουμε την αυτόσυγκέντρωσή τους. Τη μεγάλη τους προσδοκία να κατακτήσουν κι αυτοί, κάποτε, τη Γκαλά τους μέ.. γδαρμένες μασχάλες και καλά καλά άλειμμένοι με περιτώματα κατσίκας, άρκούντως ευκοίλιας.

(26.12.'85)

Με φιλικούς χαιρετισμούς

Γὸ καυτὸ θέμα μας, ποὺ πρέπει ὁ καθένας μας ν' ἀνησυχεῖ, ὅπως εἶχε γράψει κι ὁ «*Δαυλός*» παλαιότερα, εἶναι τὸ μπασιτάρδεμα τῆς ἐθνικῆς μας γλώσσας. Οἱ κύριοι αὐτοί, ὅποιοι κι ἂν εἶναι, ποὺ προσπαθοῦν μὲ κάθε θεμιτὸ καὶ ἀθέμιτο μέσον νὰ ἐπιβάλλουν τὴν ἀλαμπουργέζικη αὐτὴ γλώσσα ὡς δημοτικὴ, ἢ δὲν ἔχουν συναίσθησιν τοῦ κακοῦ ποὺ κάνουν στὴν καθαρὴ καθομιλουμένη γλώσσα καὶ γενικότερα στὸ ἴδιο τὸ ἔθνος ἢ κινοῦνται ἀπὸ κλίκες ποὺ ἔχουν οἰκονομικὰ συμφέροντα ἢ ἀκόμη ἔχουν γίνεи, ἐκούσια ἢ ἀκούσια, ὄργανα σκοτεινῶν δυνάμεων, δὲν τὸ ἀποκλείω, καὶ ἀδιαφορῶ ἂν κάποιος μὲ μεμψθεῖ. Δὲν παραγνωρίζει κανεὶς, πῶς ἔπρεπε νὰ γίνουν μερικὲς ἀλλαγές, ν' ἀντικατασταθοῦν π.χ. δυσκολοπρόφερτες καθαρευουσιάνικες λέξεις μὲ ἀντίστοιχες τῆς δημοτικῆς, κι ἂν δὲν ὑπῆρχαν ὅλες, νὰ τίς ἀναζητοῦσαν στὰ γλωσσάρια τῶν ἐπαρχιῶν: ὑπάρχουν ἅπειρες ντοπιολαλιές ποὺ δίνουν τὴν πραγματικὴ σημασίαν τῆς κάθε λέξης, ποὺ δυστυχῶς δὲν ἀναφέρονται στὰ ἑλληνικὰ λεξικά, καὶ τοῦτο γιατί δὲν ἐνδιαφέρθηκε ποτέ, μὰ ποτέ, κανεὶς νὰ τίς περισυλλέξει. 'Απ' τὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ μέχρι τὸ νὰ ἀντικαταστήσουμε τίς γνήσιες ἑλληνικὲς λέξεις τῆς καθομιλουμένης μὲ ἀλβανοῖταλοσλαουτουρκικές, ὡς δὴθεν δημοτικές, ὑπάρχει χάος: αὐτὸ ὁχι μόνο δὲν βελτιώνει τὴ γλώσσα, ἀλλὰ τὴν κακοποιεῖ καὶ τὴ νοθεύει βάνανυσ καὶ ἀνεπανόρθωτα. 'Η ἑλληνικὴ γλώσσα δὲν κινδυνεύει, ὅπως διακηρύττουν μερικοὶ, ἀπ' τίς ξενόφερτες εὐρωπαϊκὲς λέξεις, π.χ. *νομαλ, σέξ, ρισκάρω, σίκ*, ποὺ ἔχουν σχεδὸν διεθνοποιηθεῖ, ἀλλὰ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ καθιέρωσαν ὡς δημοτικὴ καὶ εἶναι ἓνα κράμα λέξεων καὶ τύπων ὀκτῶ κρατῶν! Μὴν παραξενευτῆτε, σωστὰ τὸ γράφω, καὶ ὅσοι διαθέτουν κοινὸν νοῦν θὰ ἔχουν ἤδη πεισθεῖ. 'Ακόμη, μὴ βιαστεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει, πῶς αὐτὸ συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλα κράτη; γιατί στὰ ἄλλα κράτη ὑπάρχουν μεμονωμένες ξένες λέξεις, ποὺ δὲν ἀλλοιώνουν καθόλου τὴν ἐθνικὴ τους γλώσσα, ὅπως στὴ δική μας π.χ. ὑπάρχουν ἀπὸ παλιὰ ἀραβικὲς καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ὑπῆρχαν διάφορες ἄλλες. Μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς νέας μαλαρῆς δὲν ἀντικαθιστοῦμε κακὸν καὶ δύσκολες λέξεις τῆς καθαρεύουσας μὲ εὐκολες τῆς δημοτικῆς, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ κουλτουριάρηδες, (μακάρι νὰ γινόταν κάτι τέτοιο), ἀλ-

λά τίς καθαρότατες γνήσιες ἑλληνικὲς, ποὺ γνωρίζει καὶ μιλάει ὁ λαός. Καὶ τὸ χειρότερο εἶναι: λέξεις ποὺ τίς χρησιμοποιοῦμε ὅλοι μας στὸν καθημερινὸ μας διάλογο. Θ' ἀναφερθῶ σὲ μερικὲς, γιατί, ἂν ἐπεκταθῶ, θὰ χρειαζόταν ὁλόκληροι τόμοι. 'Αφοῦ πρῶτα πῶ, πῶς κι ἐδῶ ἔπρεπε, μᾶλλον ἐπιβάλλετο, νὰ εἶχαν φροντίσει κορυφαῖοι λογοτέχνες, ἀκαδημαϊκοί, πολιτικοί κ.λ.π. νὰ εἶχαν ἀναπληρωθεῖ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα οἱ κακὴν ἑξένες λέξεις μὲ τίς ἀντίστοιχες τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογίου (κι ἂν δὲν ὑπῆρχαν, μπορούσαν νὰ τίς βροῦνε, ὅπως ξαναεῖπα, στὶς ντοπιολαλιές μας). Κι' ἐρωτῶ, νὰ μὲ δια φωτίσει κάποιος: Γιατί νὰ λέμε *πόρτα*, ποὺ εἶναι ἰταλική, καὶ ὄχι *θύρα*, ποὺ εἶναι ἑλληνικὴ καὶ ἡχεῖ καλύτερα (καὶ, τότε, γιατί *παράθυρο* καὶ ὄχι *παράπορτο*). Γιατί *παντζούρι*, ποῦναι τούρκικη καὶ ὄχι *παραθυρόφυλλο*; Γιατί *κοπελιά* ἢ *κοπέλα*, ποῦναι ἰταλικὴ καὶ ὄχι *κόρη*, ποῦναι καθαρῶτα ἑλληνικὴ καὶ ἡχεῖ καὶ αὐτὴ καλύτερα; Γιατί *μπαξές* καὶ ὄχι *κῆπος*; Γιατί *ζαρζαβατικά* καὶ ὄχι *κηπευτικά*; 'Αναφέρω ἀκόμη μερικὲς στὴν τύχη: Γιατί *μανάβης, χασάπης, μπακάλης, μπαρμπέρης, πορτιέρης, μπάρμπας, μπάλκόνι, κατσαρόλα, κιούπι, κιούγκι, λασκάρω, παντζάρι, μπαστούνι* καὶ ὄχι *ὀπωροπώλης, κρεοπώλης, παντοπώλης, κουρέας, θυρωρός, θεῖος, ἐξώστης, χύτρα, πιθάρι, σωλήνα, χαλαρώνω, τεῦτλο, ραβδί* καὶ τόσες ἄλλες ποὺ τελειωμὸ δὲν ἔχουν. Τὴν *τηλεόραση* θὰ τὴν πεῖτε *μακροβλέψιμο*; Τὸ *οἰνόνευμα* *κρασόννευμα*; Καὶ τὸν *οὔρολόγο*! Πῶς θὰ τὸν πεῖτε; Πέστε μου ἀκόμη σὲ ποῖο σημεῖο τοῦ πλανῆτῃ ἀκούσατε ν' ἀλλάζει τὸ ἴδιο τὸ κράτος τίς πανάρχαιες δικές του τοπωνυμίες, ποὺ ἔχουν ὁλόκληρη ἱστορίαν, μὲ ἡμιβάρβαρες ξένες; Μὲ ποῖο δικαίωμα ἀλλάξαν ἀρχαῖες τοπωνυμίες, ποὺ ἔχουν τρεῖς καὶ πλέον χιλιάδες χρόνια ἱστορίαν, μὲ τίς ἀλβανοτουρκικὲς: *Μενίδι, Κιοῦρκα, Χασάνι, Ντοργούτι*; Μὲ ποῖο δικαίωμα μπασταρδεύετε τὴν γλώσσα τῶν πατέρων μας; Γιατί ἐσεῖς μᾶς βάζετε δυναμίτη στὰ θεμέλια τοῦ οἰκοδομήματος, ποὺ λέγεται 'Εθνος; 'Η μήπως δὲν γνωρίζετε πῶς ἡ γνῶσις γλώσσα ἐνώνει ἓνα λαὸ σὲ 'Εθνος;

Ἡλίας Π. Γαζής

Γράμμου 43 Βριλήσσια

Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

Σ. Γ. Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΣ: «Ίθάκη» (κριτική ανάλυσις)

Τὸν Καβάφη τὸν ὀνόμασαν «ποιητὴ τῆς παρακμῆς». Τὸ τραγικὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιαις «παρακμῆ» ἐκφράζει ὄχι μόνον τὸ σημεῖο τοῦ χρόνου καθ' ὃ ἡ ἀκμὴ παρέρχεται ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰπτωσιν. Ἡ λέξις «κατὰπτωσις» σημαίνει τὴν ἀσθένεια, τὴν ἀδυναμία τῆς ψυχῆς, πού ὁ Ἡσύχιος ὀριζε: «καταπτώσει· φοβεῖται, δειλῖα, ταπεινοῦται». Πρόθεσή μου ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ κριτικὴ στοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Καβάφη, ἀλλὰ ἡ ἔκφρασις τοῦ προβληματισμοῦ πού μοῦ γεννήθηκε διαβάζοντας τὴν κριτικὴ ἀνάλυσιν τοῦ καβαφικοῦ ποιήματος «Ίθάκη» ἀπὸ τὸν Σ. Γ. Γ. Παναγιωτάτο. Κατ' ἀρχὰς προσπάθησα νὰ καταλάβω, (α) γιατί εἶναι ἐπιτρεπτό ἕνας ποιητὴς νὰ μπορεῖ νὰ κριθεῖ ἀπ' ἕνα του ποιήμα καὶ (β) πότε μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀνομασθεῖ «μεγάλος». Στὸ πρῶτο ἐρώτημα ὑπάρχει, θὰ ἔλεγα, μιὰ ἀπάντησις, στηριγμένη στὴν σύνδεσή μας μὲ τὸ ποιητικὸ ἔργον τοῦ Καβάφη (πάντοτε σὰν μιλοῦμε γι' αὐτόν, ἀναπηδᾷ ἐμπρὸς μας καὶ γίνεται κεντρικὴ ἰδέα τοῦ ὅλου τοῦ ποιητικοῦ ἔργου ἡ Ίθάκη).

Θὰ σταθῶ ἐδῶ: Ἡ ἀνατομία πού ὁ Σ. Γ. Γ. Παναγιωτάτος ἔκανε στοῦ ποιήματος αὐτοῦ ἐρμηνεύει ἀπόλυτα τὴν «κατὰπτωσιν», πού, ὅπως προανέφερα, ἐκφράζει τὸν «ποιητὴ τῆς παρακμῆς». Ἡ «Ίθάκη» ὅμως ἡ ὁμηρικὴ σὰν σύμβολο δὲν περικλείει μέσα της τὴν παρακμὴ, δὲν εἶναι ἀφορμὴ γιὰ περιπέτειες ἡδονικὰς ἢ γιὰ τεμπέλικο ταῖσμα τοῦ νοῦ στοῦ τραπέζι τῶν λογίς - λογίς ἀθυριῶν - γνώσεων. Ἡ «Ίθάκη» εἶναι λίκνο παιδείας, εἶναι τρόπος ζωῆς. (Ὁ Ἡσύχιος δίνει τὸ ὄνομα Ίθαῖς ἢ Ίθαξ τὸν κήρυκα τῶν Τιτάνων Προμηθέα).

Ἀλλὰ κι' ἂν ἀκόμη ἡ λέξις Ίθάκη δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸν Προμηθέα ἢ μὲ τὴν λέξιν «ἰθύς», πού σημαίνει εὐθύς, δίκαιος, ἔχει ὅμως ταυτιστεῖ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Ὀδυσσεύ, τοῦ ἐκλεκτοῦ αὐτοῦ προστάτη, πού γέννησε τὸ «κοινωνικὸ γίγνεσθαι» τῶν «μερόπων» (γλωσσοπλαστῶν) ἀνθρώπων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ πού ἐγένε σύμβολο τῆς ὁδυσσεύσεως τῆς ἀνθρωπότητος σὲ κάθε περίοδο πολιτισμοῦ. Αὐτὸ τὸ σύμβολο ἐξηγεῖ τὸν πολυπλευρὴν μορφὴν τοῦ Ὀδυσσεύ καὶ τὸ χρέος τῶν ἐκλεκτῶν γιὰ τὴν συγκράτησιν τῆς Αἰδοῦς καὶ τῆς Νέμεσις στοῦ χώρου μας, στοῦ κάθε χώρου ζωῆς, στὴν Ίθάκη. Στὴν Ίθάκῃ τῆς ἀνθρωπότητος.

Αὐτὸ τὸ σύμβολο ἀγῶνος καὶ χρέους, πού δίνει τὴ μορφὴν στοῦ θνητοῦ προστάτη γιὰ νὰ γίνῃ ὁδηγὸς κάποια στιγμὴ τῆς ἀθάνατης ἀνθρωπότητος στοῦ δρόμο τοῦ «οὐ ἔνεκα», ὁ ποιητὴς μας τὸ ἐξέλαβε σὰν «φοινικικὰ ἐμπορεῖα», σὰν «ἀθύρματα τῶν τρακτῶν Φοινίκων», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ὅμηρος (Ὀδύσ. ο 415-416), δηλαδὴ ψευδοπράγματα τῶν πανούργων (κερδαλέων) Φοινίκων· καὶ ἔτσι, φαντάστηκε ἐντέλει τὴν Ίθάκῃ ἀπλῶς... σὰν καταφύγιον γιὰ τὰ στερνὰ τῶν ἄθλιων γερόντων καὶ τῶν σαπιοκάραβων.

Δίκαιη, νομίζω, ἡ ὀργὴ τοῦ Σ. Γ. Γ. Παναγιωτάτου. Εἶναι πράγματι ἀναίδησις νὰ χρησιμοποιεῖς ἱερὰς λέξεις γιὰ νὰ πεῖς εὐτελεῖ πράγματα. Ἐὰν ἡ ἀποφυγὴ τοῦ ἀγῶνος χαρακτηρίζῃ ἰδιαίτερα σήμερον τὴν ἀνθρωπότητα καὶ ὁ τυχοδιωκτισμὸς εἶναι ἡ κύρια ιδιότης τῆς ἐξουσίας, δὲν σημαίνει αὐτό, πῶς πρέπει νὰ συγχωροῦμε καὶ τὴν ἀναίδηον ὅλων ὅσοι θεωροῦν «μεγάλον» ὅποιον ἀπλῶς εἶναι ἀναίδης!

Ὁ Ἡσίοδος θεωροῦσε ὅτι ἡ Αἰδὼς καὶ ἡ Νέμεσις στηρίζαν τὸ κοινωνικὸ γίγνε-

1. «Αὐτὸ τὸ ἠθικὸ γίγνεσθαι μὲ τὴν σημασίαν τοῦ συνήθως συμβαινόντος ἢ ἡ ἰδέα τῆς συνηθείας πού γίνεται ἠθὸς συμφωνεῖ μὲ τὴν γενικότερη δημοκρίτεια ἰδέαν "μάλα γὰρ ἐκ τούτων (τῶν συνήθως συμβαινόντων) φιλεῖ γίγνεσθαι ἡ αἰδώς" (Δ·Κ ΕΒ 179) [Ἄννα Κελεσιδου — Γαλανοῦ].

σθαι, και γι' αὐτὸ θρηνεῖ διότι ἡ φυγὴ τοὺς ἀπ' τῆ ζωῆ τῶν ἀνθρώπων θὰ φέρει «ἀλγεα λυγρά.. κακοῦ δ' οὐκ ἔσσειται ἀλκή» (*Ἔργ. Ἡμ.*, στίχ 200-1) [= δεινὰ φοβερά... κι' ἀπ' αὐτὲς τίς συμφορὰς τίποτα δὲν τοὺς σώζει]. Ποιὸς ὁμως μπορεῖ νὰ καταξιωθεί φέρνοντας τὸν τίτλο «μεγάλος»; Ζοῦμε καὶ σήμερα με «ἀλγεα λυγρά». Στὰ βάρη τῆς Αἰδοῦς καὶ τῆς Νεμέσεως, ποὺ μᾶς ἐγκατέλειψαν, ἀνέβηκαν καὶ ἀνεβαίνουν, μέσα στὶς τελευταῖες χιλιετίες, κάθε μορφῆς πνευματικὰ ξόανα, ποὺ τὰ προβάλλουν τυχοδιώκτες ἐξουσιαστές, με σκοπὸ νὰ παραπλανήσουν τοὺς λαοὺς πὼς ἐνδιαφέρονται τάχα γιὰ τοὺς ἀγῶνες τοῦ πνεύματος. Τὴν κορύφωση τῆ ζοῦμε σήμερα: «*Ὁ κόσμος ποὺ ἀποκαλεῖται τοῦ πνεύματος* — ἔγραφε ὁ Μ. Χάιντεγκερ — *καὶ ποὺ κατ' οὐσίαν εἶναι κόσμος μιᾶς καλλιεργημένης χρησιμοθηρικῆς ἐξυπνάδας (πνεῦμα - κουλτούρα) ἔχει καταλήξει (σὰν τέτοιος) νὰ εἶναι τὸ διακοσμητικὸ στολίδι ἐνὸς μηχανισμοῦ, ὅπου, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα, λαμβάνεται καὶ αὐτὸς ὑπ' ὄψη, ἐκτίθεται στὴν κοινὴ θέα καὶ χρησιμεύει σὰν ἀπόδειξη πὼς (οἱ ἐξουσιαστές) δὲν ἀρνοῦνται τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ δὲν ἐπιθυμοῦν τὸν βαρβαρισμό!*».

«*Τὸ ταξίδι* — γράφει ὁ Σ. Γ. Γ. Παναγιωτᾶτος —, ὁ ὑποθετικὸς πηγαμὸς πρὸς τὴν Ἰθάκη, ἀπωθεῖ τὴν Ἰθάκη (σύμβολο), τὴν γκρεμίζει ἀπὸ τὸ θρόνο της, τὴν ὑποκαθιστᾷ, με ὁλοκάθαρο πιά ἀποτέλεσμα οἱ εὐτελεῖς σκοποὶ (τὸ κατὰ πὼς βολεῖται ὁ καθένας τυχοδιώκτης) νὰ γίνουν ἡ «περιπέτεια» τοῦ ταξιδιοῦ γιὰ τὴν Ἰθάκη. Ἐσεῖς λοιπὸν οἱ ἄχρηστοι, οἱ διεφθαρμένοι, οἱ ἀδίστακτοι, μὴ ξεχνᾶτε, ὕψιστος σκοπός, τελικὸς πόθος, ἰδανικὸ: τὸ νὰ ἀράξετε ξεκοκκαλίζοντας τὴν πραγματεία, ποὺ μαζέψατε, στὴν Ἰθάκη. Τότε ὁμως μόνο «ποὺ θ' ἀρχίσετε νὰ βρωμᾶτε λείψανο ὡς τὴ στιγμή ποὺ θὰ γίνετε!...».

Καὶ ὁ Σ. Γ. Γ. Παναγιωτᾶτος μᾶς ἐξηγεῖ τοὺς λόγους τῆς ὀργῆς του: «*Τὰ παιδιά προτιμοῦν νὰ παίζουν καὶ ὄχι νὰ διαβάζουν... Ὅμως τι ἔρω, ἐ; Τὸ σκύψιμο πάνω σὲ τοῦτο τὸ ἀναθεματισμένο κείμενο... Μετρημένους στὰ δάχτυλα, ἀναγνώστη μου, μᾶς ἀφῆσε αὐτὴ ἡ «κατ' ἀμεσότητα γοητεία τοῦ ἀρνητικοῦ». Αὐτὴ τείνει νὰ διαστρέψει τὸ αἰσθητήριον, ν' ἀμβλύνει τὴν νοητικὴ ἰκανότητα, νὰ ὑπονομεύσει τὴν πνευματικὴν ὑγεία... Ἀλλὰ τὸ συγκλονιστικὸ μέγεθος τῆς ἀρνητικότητας θὰ τὸ συλλάβουμε ἂν τὸ μετρήσουμε στὸ σχολικὸ βιβλίο!! Σ' αὐτὴ τὴ περίπτωση κι' αὐτὴ ἀκόμα ἡ ἐκρηκτικότητα τῆς διαμαρτυρίας μοιάζει ἀθωότατη «τρακατρούκα»... Διαμαρτύρομαι, καταφέρομαι, ἐναντιώνομαι, με τὴν ἐλπίδα... πὼς ἐπιτέλους σ' αὐτὴ τὴ χώρα τὰ φῖδια δὲν θὰ μένουν γιὰ πάντα στὴν τρύπα τοὺς ἐπειδὴ πάντα θὰ πρέπει νὰ τὰ βγάξει κάποιος ἄλλος. Πὼς ἐπιτέλους, ἡ ἐλληνικὴ φυλὴ δὲν θὰ μείνει, αἰώνια, δίχως ἀνοιξή, ἐπειδὴ ὁ κοῦκος, δὲν θὰ λαλεῖ ποτὲ — τάχατες σίγουρος πὼς μόνος του θὰ λαλοῦσε ἄν... τὸ ἀποφάσιζε. Πὼς ἐπιτέλους, ἴσως νὰ θυμηθοῦμε ὅτι:*

Τέλος τοῖς ποιηταῖς τοῦτ' ἂν εἴη,
τὴν ἀρετὴν διδάσκειν...

Αὐτὸν τὸν ποιητὴ ἀξίζει μόνον ν' ἀποκαλέσουμε *Μεγάλο!*».

Εἶναι ἐλάχιστη προσφορά, στὴν προσπάθεια «κάθαρσης», ἡ προσθήκη καὶ τῆς δικῆς μου φωνῆς στὸ SOS ποὺ ἐκπέμπει ὁ Σ. Γ. Γ. Παναγιωτᾶτος. Ἡ νεοελληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη εἶναι ὑπεύθυνη γι' αὐτὸ τὸ μπόλιασμα ποὺ γίνεται στὰ παιδιά τῶν θρανίων. Ἄς σκεφθοῦν αὐτοὶ ποὺ πρέπει, ὅτι αὐτὴ ἡ «κατ' ἀμεσότητα γοητεία τοῦ ἀρνητικοῦ» μπορεῖ νὰ φθάνει ὡς τοὺς «τεχνητοὺς παραδείσους» καὶ σὲ κάθε διαστροφή πνεύματος καὶ χαρακτήρων καὶ ἄς μὴν παριστάνουν τοὺς προοδευτικούς! Ἡ ἐνοχὴ τοὺς εἶναι ἀπόλυτη καὶ οἱ γονεῖς ποὺ τοὺς ἀφήνουν συνένοχοι.

Θά κλείσω, άναφερόμενος στόν Δημόκριτο [άπόσπασμα Β 179], πού μιλάει γιά τήν Αἰδώς: «μη πονεῖν παῖδες ἀνιέντες οὔτε γράμματα' ἄν μάθοιεν οὔτε μουσικήν οὔτε ἀγωνίην οὔδ' ὅπερ μάλιστα τήν ἀρετὴν συνέχει, τὸ αἰδεῖσθαι, μάλα γάρ ἐκ τούτων φιλεῖ γίνεσθαι ἡ αἰδώς» [= δὲν γίνεται οὔτε χωρὶς κόπους ἢ ἀνοδος τῶν νέων, οὔτε (ἀκόπως) θά μάθουν γράμματα, μουσική, ἀθλητικὴ ἀγωγή ἢ αὐτὸ πού ἰδιαίτερα συγκρατεῖ τήν ἀρετὴν, τὸ αἰδεῖσθαι. Πράγματι περισσότερο ἐξ αὐτῶν συνήθως γεννιέται (ιδέα τῆς συνθηθείας πού γίνεται ἥθος) ἡ αἰδώς].

H. A. T.

NATHANIEL LAWRENCE: *Whitehead's philosophical development: A critical history of the background of «Process and Reality».*

Στὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἔργο, ὁ καθηγητὴς Λόουρενς, ἐπιδιώκοντας νὰ καθορίσει τὶς γενεσιουργὲς ἀφετηρίες τῆς φιλοσοφίας τοῦ Γουάιτχεντ, προσφέρει μιὰ συστηματικὴ καὶ καλὰ θεμελιωμένη ἐπισκόπησή της. Ἰδιαίτερα ξεχωρίζει τὰ κείμενα «Ἡ ἔννοια τῆς φύσης», «Οἱ ἀρχὲς τῆς φυσικῆς γνώσης», «Ἡ ἀρχὴ τῆς σχετικότητος» καὶ τὴν πολυσήμαντη πραγματεία «Ὁμοιομορφία καὶ Ὑποθετικότητα».

Ὁ συγγραφέας διατείνεται, ὅτι ὑπάρχουν δύο καθοδηγητικὰ νήματα γιά τὴν κατανόηση τῆς σκέψης τοῦ Γουάιτχεντ: α) Ὁ ρεαλισμὸς πού ἀντανακλᾷ τὰ στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας, ὅπως συμβαίνει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν διορῶντα, καὶ β) ἡ ἐννοιολόγηση, πού δίδει ἔμφαση στὸν «συμβάλλοντα ρόλο τοῦ διορῶντος» (ΧV). Σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα, στὰ ἔργα, γραμμένα πρὶν ἀπὸ τὸ «Διεργασία καὶ Πραγματικότητα», ὁ Γουάιτχεντ ταλαντεύεται δίνοντας ἔμφαση πότε στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ προηγούμενα στοιχεῖα καὶ πότε στὸ ἄλλο (σ. 102), γεγονὸς πού ἔδωσε ὠθηση σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ προφανεῖς τουλάχιστον ἀντιφάσεις.

Ὁ τρόπος προσέγγισης τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Γουάιτχεντ ἀπὸ τὸν Λόουρενς προδίδει τὴν παραδοχὴ του ὅτι τὸ ἔργο «Διεργασία καὶ Πραγματικότητα» ἀποτελεῖ τὸ σημαντικότερο ἐπίτευμα τοῦ Γουάιτχεντ, ἔστω καὶ ἂν καταβάλλεται ἐξ ἴσου προσοχὴ καὶ προσπάθεια διεισδυτικῆς ἐξέτασης καὶ σὲ προγενέστερα ἀκόμη ἔργα του. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει ἔντονος ἡ τάση ὑπόδειξης ἀνεπαρκειῶν στὶς θέσεις τοῦ Γ., τῶν δυσκολιῶν καὶ ἐμφανῶν ἀντιφάσεων τους, διαφαίνεται ἡ προσπάθεια ἀπόδοσης δικαιοσύνης στὴν παρουσίαση τῶν ιδεῶν του.

Φρονοῦμε, ὅτι ὁ Λόουρενς τείνει νὰ προβάλλει μὲ δξύτητα μιὰ διχοτόμηση μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν γεγονότων (στὴ φιλοσοφία τοῦ Γ), ἔστω κι' ἂν μπορεῖ νὰ γίνῃ παραδεκτό, ὅτι ὁ Γ. πράγματι εἶναι σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἐκτεθειμένος στὴν ἑρμηνεία αὐτή, ἐνῶ οἱ ἀναπτύξεις πού προβαίνει στὶς ἔννοιες: δημιουργικότητα, αἰτιώδης ἀποτελεσματικότητα, παραστατικὴ ἀμεσότητα καὶ συμβολικὴ ἀναφορά, ὁ καθηγητὴς Λόουρενς δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ἀναλυτικὸς.

Ἡ σημαντικότερη ὁμῶς ἀντίρρησης μας γιά τὸν τρόπο πού ὁ Λόουρενς ἀνατέμνει τὴν φιλοσοφία τοῦ Γ. εἶναι ἡ παραδοχὴ του, ὅτι γιά τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου «Διεργασία καὶ Πραγματικότητα» πρέπει νὰ μελετήσῃ κανεὶς εἰδικότερα τὶς ἐπιστημολογικὲς προσεγγίσεις τοῦ Γουάιτχεντ, ὅπως καὶ τὶς προσεγγίσεις του στὴν φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης. Πράγματι ὁ ἴδιος ὁ Γ. ὑποστήριξε, ὅτι τὸ ἔργο του «Διεργασία καὶ Πραγματικότητα» ἀποτελεῖ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία συνολικὰ ἔργα του, σῆμαντικά γιά τὴν «κατανόηση τῆς φύσης τῶν πραγμάτων». Τὰ ἄλλα δύο εἶναι «Ἐπιστήμη καὶ Σύγχρονος Κόσμος» καὶ οἱ «Περιπέτειες τῶν Ἰδεῶν». Ὑπάρχει κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιστημολογία, τὴν φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης, τὴν λογικὴ καὶ τὴν ὄντολογία στὴν φιλοσοφία τοῦ Γ. Ὁ ἔξοχος αὐτὸς στοχαστὴς ἐνδιαφέρεται ἐξ ἴσου βαθεῖα γιά τὰ προβλήματα τῆς

ἀξίας, τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Μολονότι ὁ καθηγητὴς Λόουρενς φαίνεται κάποτε νὰ γνωρίζει τὸ γεγονὸς αὐτό, τείνει νὰ παραδέχεται ὅτι τὸ ἔργο «*Διεργασία καὶ Πραγματικότητα*» πρέπει νὰ συμπληρῶνεται μὲ τὸ ἄλλο ἔργο «*Περιπέτειες τῶν Ἰδεῶν*» (σ. 359). Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Γ. στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ «*Περιπέτειες τῶν Ἰδεῶν*» ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία τῶν μελετῶν τοῦ γιὰ τὴν ἱστορία καὶ γιὰ τὶς κλασσικὲς φιλοσοφίες, ἰδιαίτερα τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς «ἀτομικοὺς» φιλοσόφους. Μὲ λίγα λόγια, ἡ κατανόηση τοῦ ἔργου «*Διεργασία καὶ Πραγματικότητα*», ἀλλὰ καὶ τῆς ὀριμῆς ἀκόμη φιλοσοφίας τοῦ Γ., ἀπαιτεῖ τὴν ἐξέταση τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ πέρα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ περιγράφει ὁ Λόουρενς. Χωρὶς ν' ἀποδίδουμε μομφή στὴν ἐπιλογὴ τῶν τμημάτων τοῦ ἔργου τοῦ Γουάιτ-χεντ ποὺ προέβη ὁ καθηγητὴς Λόουρενς στὴν ἐρευνά τοῦ αὐτῆ, πρόκειται γιὰ ἔργο ὀχι μικρῆς χρησιμότητος.

Μανώλης Μαρκάκης

ΔΗΜΟΥ, ΝΙΚΟΣ: Τὸ Ἀπόλυτο καὶ τὸ Τάβλι

Ἀντὶ κριτικῆς στὸ βιβλίον αὐτὸ τοῦ Ν. Δήμου θεώρησα πρέπον ν' ἀφίσω τὸν ἴδιον τὸν συγγραφέα νὰ μᾶς παρουσιάσει τὸ ἔργο, κάνοντας ὁ ἴδιος τὴν αὐτοκριτικὴ του — κι ἐλάχιστα νὰ προσθέσω ἐγώ.

Μᾶς λέγει λοιπὸν στὸν πρόλογό του ὁ κ. Ν. Δ.:

1. «*Αὐτὰ ποὺ ἐπιδιώκουμε, αὐτὰ ποὺ πολεμοῦμε, αὐτὰ ποὺ πιστεύουμε, αὐτὰ ποὺ μισοῦμε, ἔχουν πρωτοειπωθεῖ ἀπὸ κάποιον φιλόσοφο — πρὶν χίλια ἢ ἑκατὸ χρόνια. Τὰ περισσότερα προβλήματα τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς (πολιτικά, ἠθικά, ὑπαρξιακά) εἶναι φιλοσοφικά. Ἀλλὰ οἱ φιλόσοφοι ζοῦν στὰ Πανεπιστήμια καὶ δὲν μᾶς βοηθοῦνε νὰ τὰ ἀντιμετωπίσουμε. Ὁ κατ' ἐξοχὴν κλάδος τῶν εἰδικῶν ἔχει ἀφεθεῖ σὲ ἑκατομμύρια ἐρασιτέχνες. Ἄλλους καλοπροαίρετους — καὶ ἄλλους ἐκμεταλλευτὲς τοῦ κενοῦ (δημοκόπους, διαφωτιστές, προπαγανδιστές κ.ἄ.)... Ἡ συστηματικὴ σκέψη ἀπουσιάζει. Εἶναι αὐτὸ ποὺ θὰ ὀνόμαζα προδοσίαν τῶν φιλοσόφων» [σ. γ.: ἀσφαλῶς ὁ συγγραφεὺς ἐννοεῖ τοὺς φιλοσόφους ποὺ ζοῦν στὰ Πανεπιστήμια].*

» *Ὅμως ἂν τὰ προβλήματα ποὺ διέγνωσαν (καὶ μᾶς κληρονόμησαν) ὁ Πλάτωνας, ὁ Μάρξ ἢ ὁ Νίτσε ἔχουν κατέβει στοὺς δρόμους — δὲν μποροῦν νὰ λυθοῦν στοὺς δρόμους» [σ. γ.: βεβαίως ἐχουμε κληρονομήσει καὶ πολλὰ ἄλλα προβλήματα ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους σοφοὺς καὶ μὴ σοφοὺς, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὁ συγγραφεὺς αὐτοὺς τοὺς τρεῖς θεωρεῖ ἢ ἐκπροσώπους ὅλων τῶν ἄλλων ἢ τοὺς πλέον σημαντικοὺς].*

» *Χρειαζόμαστε — συνεχίζει ὁ συγγραφεὺς — ἀναλυτές, στοχαστές, συνομιλητές (περισσότερο καὶ ἀπὸ δασκάλους) [σ. γ.: καὶ ἀπὸ πανεπιστημιακοὺς ἀραγε;]. Χρειαζόμαστε ζωντανὴ καὶ σωστὴ σκέψη — μέσα στὸ χῶρο ποὺ ζοῦμε [σ. γ.: ποιά ἀραγε σκέψη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ζωντανὴ καὶ σωστή; Ποιὸς εἶναι ἀραγε ὁ χῶρος ποὺ ζοῦμε;]. Χρειαζόμαστε κατανοητὴ σκέψη. Ἐπικοινωνία γιὰ τὰ ὕστατα προβλήματα [σ. γ.: γιὰ τὰ προβλήματα ἀσφαλῶς ποὺ μᾶς κληρονόμησαν ὁ Πλάτωνας, ὁ Μάρξ ἢ ὁ Νίτσε]. Χρειαζόμαστε βιβλία ποὺ θὰ εἶναι φιλοσοφικά ἐγκυρα, χωρὶς νὰ εἶναι ἐρμητικά. Ποὺ θὰ εἶναι σωστὰ ἀλλὰ καὶ σαφῆ» [σ. γ.: Πῶς ἀραγε ἀποκτᾷ κύρος ἓνα βιβλίον φιλοσοφικόν, ὅταν ἐπὶ λέγει καὶ ἐκλαίκευε τὶς γνώμες ποὺ ἔχουν πρωτοειπωθεῖ ἀπὸ κάποιον φιλόσοφο;].*

» *Δὲν εἶναι εὐκόλο — συνεχίζει ὁ συγγραφεὺς. Τὰ ἴδια τὰ θέματα ὀρίζουν τὴ δυσκολία τους, καθορίζουν τὴ γλῶσσα καὶ τὴν ὁρολογία, πολλαπλασιάζουν τὶς ἐκδοχὲς καὶ τὶς παραλλαγές. Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὴν ἐγγενῆ σκοτεινότητα (ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὸ*

πρόβλημα), άφθονεί στη σημερινή φιλοσοφία και ή καταχρηστική δυσκολία. 'Ασάφεια στη γλώσσα, ανακρίβεια στην έκφραση, πολυσημία στις λέξεις. Κι' όμως ξέρουμε μέγιστους διανοητές που είναι σαφείς και διανυγείς, ακόμα κι' όταν χειρίζονται τὰ πιό δύσκολα θέματα. Πράγμα που δείχνει πώς τὸ δυσνόητο στη φιλοσοφία όφείλεται περισσότερο στο στοχαστή παρά στο πρόβλημα» [σ. γ.: άραγε τὸ συμπέρασμα στο όποιο οδηγούμεθα είναι ότι πρέπει νά διαβάσουμε τὰ έγκυρα φιλοσοφικά βιβλία; όποτε θά επαναλάβω τήν πιό πάνω έρώτηση;].

Και ό συγγραφέας συνεχίζει πιό κάτω.

« Αυτό τὸ βιβλίο δέν φιλοδοξεϊ νά λύσει τὸ πρόβλημα (Δέν ασχολείται με αυτό). Γράφτηκε — όπως κάθε βιβλίο — γιὰ νά εκφράσει όρισμένες σκέψεις. Δοκίμασα όμως νά τὸ γράψω έτσι πού νά μπορεί νά διαβαστεϊ «εύκολα». Κι' από αυτήν τήν άποψη άποτελεϊ πείραμα επικοινωνίας στο φιλοσοφικό χώρο. Τὰ προβλήματα που αναφέρονται σ' αυτό τὸ κείμενο είναι τὰ πιό σημαντικά (και ζωτικά) στη φιλοσοφία. Δέν νομίζω πώς έλυσα κανένα. ('Αλλωστε, τὸ κύριο δώρο αυτού τοῦ βιβλίου είναι ή άμφισβήτηση). Πιστεύω όμως πώς γιὰ πολλὰ προβλήματα ή μόνη λύση που διαθέτουμε είναι ή δυνατότητα νά τὰ τοποθετήσουμε πιό σωστά» [σ. γ.: ή νά τὰ άμφισβητήσουμε πιό σωστά].

2. Στο «Εισαγωγικό» του ό συγγραφέας μετά από τήν διάκριση τών στοχαστών σέ γνωρίζοντες ή κατέχοντες τήν αλήθεια («νά τούς ποῦμε — μάς λέει — «δογματικούς», όπως τούς έλεγαν οί άρχαίοι) και σέ έρευνητές («άς τούς ποῦμε «σκεπτικούς»), που οί κάτοχοι τής αλήθειας τούς όνόμαζαν στοιχεϊα άναρχικά, άνατρεπτικά, μηδενιστικά ή (στην καλύτερη περίπτωση) άνθρώπους άρνητικούς, παθητικούς, άχρηστους γιὰ τὸ σύνολο), καταλήγει: «Τὸ δοκίμιο αυτό επχειρεϊ νά υπερασπιστεϊ τήν πλευρά τής άνθρωπινής γνώσης [σ. γ.: σκεπτικούς] άπέναντι στη «θεική» [σ. γ.: δογματικούς]. Θέλει νά δεί τήν ιστορία τής σκέψης (και τήν ίδια τήν σκέψη) [σ. γ.: τών σκεπτικών] μέσα από ένα άλλο πρίσμα. 'Ο συγγραφέας του άνήκει σ' αυτούς που ρωτάνε — και όχι σ' αυτούς που ξέρουν. Τὸ βιβλίο είναι γεμάτο άπορίες — όχι γνώσεις. Στο 'Απόλυτο [σ. γ.: τών δογματικών] αντιπαράθετε κάτι πολὺ άσήμαντο, σχεδόν γελοίο: ένα τάβλι».

3. Στὸν «Επίλογο» και «Σημείωση» του ό συγγραφεὺς άσκει κάποια αυτοκριτική του γιὰ τὸ έργο που ό άναγνώστης του έχει πιὰ διαβάσει: μάς λέει:

«'Αν μου πείτε πώς δέν σάς έμαθα τίποτα — θυμηθεϊτε πώς από τήν άρχή σάς άναγγέληκα ως άμαθής» [σ. γ.: αυτό βέβαια μάς λέει ότι: τὸ είπε μὲν ό Voltaire, τὸ υιοθετεϊ όμως και ό ίδιος] και συνεχίζει εκμυστηρευόμενος ότι κίνητρο στις φιλοσοφικές του σπουδές υπήρξε «νά ξεκαθαρίσω τίς σκέψεις μου και νά θέσω σωστά τὰ έρωτήματά μου..... Τὰ άποτελέσματα τής διεργασίας τών έρωτημάτων ήταν — πάλι έρωτήματα. 'Ισως, καλύτερα διατυπωμένα. 'Ισως, προσεκτικότερα. Σίγουρα, πιό σεμνά [σ. γ. πιό σεμνά;] 'Αλλά έρωτήματα. (Τὰ θεωρώ κέρδος. Θά μπορούσα νά είχα βολεῦτεϊ σέ μιὰ «κάποια» άπάντηση). 'Η γνώση που γύρευα δέν ήταν ή άνθρώπινη. 'Ηταν θεική. Δέν ήταν ή γνώση τών φιλοσόφων, αλλά τών σοφών. Έμαθα νά μη γυρεύω τή γνώση που γύρευα. 'Αλλά νά χαίρομαι τήν άνθρώπινη άναζήτηση, τὸ άνθρώπινο μέτρο και τήν άνθρώπινη έλευθερία».

4. Τέλος στη «Σημείωση» ό συγγραφεὺς καταλήγει:

«'Ισως κάποιος άναρωτηθεϊ: γιὰτί τόσες παραπομπές; Γιὰτί τίποτα άπ' όσα θίγω δέν τὸ εξαντλώ (έκτός — έλπίζω — από τὸ γενικό επχειρήμα). 'Ετσι πέρα άπ' τήν τεκμηρίωση τών ξένων κειμένων, οί παραπομπές είναι χρήσιμες γιὰ όποιον θέλει νά συνεχίσει κάποιον θέμα. Γιὰτί τόσα ξένα χωρία μέσα στο κείμενο; [σ. γ.: είναι όντως πάρα πολλά].

» Γιὰτί πολλὰ πράγματα που θέλω νά πῶ, τὰ έχουν εκφράσει ήδη άλλοι — καλύτερα άπ' ό,τι θά τὰ έλεγα έγώ. Προτιμῶ νά μιλάω με δικά τους λόγια ('Αλλά μιλάω έγώ: μιὰ και τὰ επίλεγω, τὰ υιοθετῶ).

»Π.χ. για τὸ θέμα τῶν ξένων χωρίων μίλησε καλύτερα ὁ Montaigne: σσ. Θὰ μπορούσε νὰ πεί κανεὶς γιὰ μένα [σ.γ.: καὶ αὐτὸ ὁ συγγραφεὺς τὸ υἱοθετεῖ] πὼς στὸ βιβλίο αὐτὸ ἔκανα μιὰ ἀνθοδέσμη ἀπὸ ξένα λουλούδια — μὴ ἔχοντας βάλει δικό μου παρὰ τὸ νῆμα ποὺ τὰ ἔδεσε».

Δὲν ἔχω νὰ προσθέσω τίποτα. Εἶναι ἓνα ἀξιόλογο δοκίμιο, ποὺ μὲ πολὺ ταπεινοφροσύνη μᾶς προσφέρει ὁ «σκεπτικὸς» συγγραφεὺς. Τὸ ἀμφισβητεῖτε; Διαβάστε το, κι' ἂν σᾶς κουράσει τὸ Ἀπόλυτο, ὑπάρχει καὶ τὸ τάβλι.

Η. Α. Τ.

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΜΑΞΙΜΟΥ, *Στὰ χρόνια τοῦ Ἀλέξιου Κομνηνοῦ (ἀφήγημα), Β' ἐκδοσὴ, Στοχαστὴς 1984 (σελίδες 326).*

«Τὸ κρασί ὅσο παλιώνει γίνεται καλλίτερο». Τὸ βιβλίο τῆς Π. Μαξίμου ὅσο παλιώνει τόσο βρίσκει ἓνα καινούργιο κοινό, ποὺ καταλαβαίνει τὴν ιδιαίτερη γεύση αὐτῆς τῆς ὁμορφῆς ἱστορίας. Τὴν Πηνελόπη Μαξίμου δὲν θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ τὴν παρουσιάσω ὁ Δαυλός. Κριτικὲς πολλὲς ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὸ συγγραφικὸ της ἔργο. Ἐγὼ θὰ περιορισθῶ νὰ τονίσω, ὅτι τὸ ἀφήγημα «Στὰ χρόνια τοῦ Ἀλέξιου Κομνηνοῦ» πέρα ἀπ' τὴν γλαφυρότητα, τὴν ζωντανὴ ἀνάπλαση μιᾶς ἐποχῆς καὶ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ μύθου, μᾶς δίνει ἀνάγλυφα καὶ τὴν Βυζαντινὴ ἱστορικὴ πλευρά, ποὺ ἀποκαλύπτει ὅτι τὸ λεγόμενο Βυζάντιο καὶ ποτὲ δὲν ὑπῆρξε φορέας τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ γίνεσθαι καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ τάφου τοῦ Ὁρωμαῖο-Χριστιανισμοῦ μὲ «φωνὴν Ἑλληνίδα». Καὶ θὰ θυμίσω, πῶς, ὅταν κάποτε ὁ Ξέρξης ἔστειλε κήρυκες γιὰ νὰ ζητήσει «γῆν καὶ ὕδωρ» ἀπ' τοὺς Ἀθηναίους, ὁ Θεμιστοκλῆς, ἀφοῦ τοὺς ἄκουσε, τοὺς μὲν κήρυκες ἀπέπεμψε, διέταξε ὁμως νὰ συλλάβουν τὸν διερμηνέα τῶν Περσῶν καὶ νὰ τὸν θανατώσουν. Ὁ Θεμιστοκλῆς θεώρησε ἱερόσυλον αὐτὸν ποὺ τόλμησε νὰ μολύνει τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐκφράζοντας δι' αὐτῆς τὶς ἀνόσιες βαρβαρικὲς ἀξιώσεις: «Ἐρμηνέα γάρ ὄντα συλλαβὼν διὰ ψηφίσματος ἀπέκτεινε, ὅτι φωνὴν Ἑλληνίδα βαρβάρους προστάγμασιν ἐτόλμησε χρῆσαι» (Πλούταρχος: *Βίοι Παράλληλοι* — Θεμιστοκλῆς 6). Πόση σοφία δὲν κλείνει αὐτὴ ἡ πράξη τοῦ Θεμιστοκλῆ. Οἱ βάρβαροι κάθε ἐποχῆς, αὐτοὶ ποὺ στρέ-

φονται κατὰ τοῦ πολιτισμοῦ, δὲν πρέπει νὰ χτυποῦν τὸν πολιτισμὸ μὲ τὰ ὅπλα ποὺ ὁ πολιτισμὸς τοὺς δίδαξε. — Η. Α. Τ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΛ. ΓΕΡΟΝΤΑΣ, *Οἱ Ἀθηναῖοι στὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 (ἱστορικὴ μελέτη), Ἀθήνα 1984, τόμος Α', σελ. 384.*

Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ συγγραφεὺς ἀνιστορεῖ τὰ κρίσιμα χρόνια ποὺ πέρασε ἡ Ἀθήνα στὴν περίοδο 1821—1825, μὲ βάση τὴν πολυτίμη ἐργασία τοῦ Δ. Σουρμελῆ, σὺν ὅλες τὶς ἄλλες ἱστορικὲς πηγὲς ποὺ ἀνακάλυψε μέχρι σήμερα. Μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ τόμου ξαναζωντανεῖ ἀδρά καὶ ζωηρὰ ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἀθηναίων στὸν ἀγῶνα «σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις», κατὰ τὸν ὁποῖον πολέμησαν μὲ ἀνδρεία, ὑπομονή, καρτερία καὶ πίστη γιὰ τὸ αἰσιο τέλος, πάνω ἀπὸ ἑφτά χρόνια. Καὶ ἀδιάψευστη μαρτυρία ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπὶ συνολικοῦ πληθυσμοῦ 7.000 περίπου ψυχῶν, θυσιάστηκαν στὸν ἀγῶνα πάνω ἀπὸ 1.500, δηλαδὴ τὸ ἓνα τέταρτο περίπου. Ὁ τόπος ρήμαξε στὰ χρόνια αὐτά, ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παλληκάρια, περιφέρονταν πρόσφυγας ἀπὸ νησὶ σὲ νησί, πενόμενος. Τὰ χωράφια εἶχαν ἐγκαταλειφθῇ καὶ οἱ ἐπιδημίες τὸν ἀποδεκάτιζαν, χωρὶς νὰ κάμπτεται τὸ φρόνημα. Καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τονίζεται τὸ ἱερὸ χρέος ποὺ ἐνίωθαν οἱ ἄλλοι αὐτοὶ Ἀθηναῖοι γιὰ τὴν διαφύλαξιν τῶν πατρογονικῶν ἀριστουργημάτων τῆς Ἀκροπόλεως. Ὅλα αὐτὰ ὁ συγγραφεὺς τὰ παρουσιάζει τεκμηριωμένα, ἀπλὰ καὶ μὲ κριτικὴ ἀνέση ποὺ τὸν ἀναδείχνουν ταλαντοῦχο ἱστορικό. Ἰδιαίτερα σημειῶνω τὰ πληθυσμιακά, οἰκονομικά, στρατιωτικά, θρησκευτικά καὶ πο-

λιτικά στοιχεία και αντιπαραθέσεις του συγγραφέα, καθώς και σωρεία κειμένων ξεχωριστής σημασίας, γιατί μέσα απ' όλα αυτά βγαίνει το καταπληκτικό συμπέρασμα, ότι οι 'Αθηναίοι της Τουρκοκρατίας αυτοδιοικούσαν κατά το σύστημα της «άμεσου δημοκρατίας». Είτε κατόπιν έκλογης είτε κατόπιν κληρώσεως όλοι οι πολίτες της 'Αθήνας συμμετείχαν διά της πολιτικής στα κοινά της πόλης, και είχαν πλήρη επίγνωση της υποχρέωσης και του δικαιώματος να ενδιαφέρονται για την ευημερία της πόλης που ζούσαν. — Σ. Ν.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΠΟΥΡΛΑΚΟΥ — ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, *Φωνές από μακρυνά (ποίηση), 'Αθήνα 1985.*

«'Η Ζωή είναι κύκλος, / ή λογική τετράγωνο / τρίγωνο ή συνύπαρξη της άμαρτίας, / εύθεια ό βίος της 'Αρετής». 'Ο ποιητικός λόγος ξεπήδησε απ' τόν άνθρωπο σάν δονητικός ρυθμός. Αυτός ό ρυθμικός λόγος παίρνει ένταση ανάλογη με τόν νοεύν και τόν είναι. 'Ο άνθρωπος διά τόν νοεύν οδηγείται στη συνείδηση της ούσίας τού σύμπαντος πού οι 'Ελληνες αποκάλεσαν «Φύση». 'Ο άνθρωπος άνήκει ως «Είναι» στη φύση. 'Η δύναμη τού λόγου ύπήρξε ρηγματική στο έρεβος της ύλης και διά τού ρήγματος γεννήθηκε τόν φώς. 'Από αυτή την άγνωστή μας άρχή, αυτή τη δονητική ενέργεια τού νοεύν, πορευτήκαμε στην όδό τού λόγου και φθάσαμε στην ποίηση.

Αυτές τις σκέψεις δωρίζω στην συνεργάτιδα τού Δαυλού ποιήτρια 'Αγγελική Ευσταθίου, πού στην αφιέρωσή τους στην ποιητική της συλλογή «Φωνές από μακρυνά» εύχαρίστησε τόν Περιοδικό, πού την βοήθησε ν' αναγνωρίσει στο «είναι» της την θαμμένη 'Ελληνικότητα. 'Η ποιητική της συλλογή δέν διαψεύδει την προσπάθειά της αυτήν. — Η. Α. Τ.

ΔΗΜ. ΜΠΟΓΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *'Αντίλαλοι (λαογραφικά διηγήματα, ήθογραφίες), Πάτρα 1983, σελίδες 150.*

Τι χαρά κρύβει τόν βιβλίό αυτό. Τι ν' άπαριθμήσει κανείς απ' τις τόσες χάρες του. Οι «'Αντίλαλοι» τού Δημ. Μπογδανόπουλου είναι ένα ποτήρι δροσερό νερό στην άνυδρη έποχή μας. 'Ο συγγραφέας δέν είναι μόνο ό λαογράφος πού έχει βαθύτατη συνείδηση τού πανάρχαιου χώρου μέσα στον όποιον συντελείται βραδέως τόν θαύμα ό χώρος ν' άναγεννά τόν είδος. Αυτή τη διαπί-

σωση ό συγγραφέας την θεωρεί «ένότητα και όμοιότητα των ανθρώπων τού 'Ελληνικού χώρου από τόν 'Όμηρο μέχρι σήμερα». Δέν ύπάρχει άτέλεια στην ύγεια και οι «'Αντίλαλοι» χαρίζουν στον άναγνώστη την ύγεια της χαράς. — Η. Α. Τ.

ΜΗΤΣΟΣ ΛΥΓΙΖΟΣ, «'Από τόν ταξίδιά μου», σελίδες 154. — «Μονόπρακτα» (θέατρο), σελίδες 233. *'Εκδόσεις 'Αλκμήνη 1984.*

1. 'Ο συγγραφέας, τόν διαπιστώνει κανείς εύκολα, χρησιμοποιεί τις ταξιδιωτικές του έντυπώσεις για νά προβάλλει πολιτικές του άπόψεις. Τόν έρώτημα πού καθόλου δέν τόν άπασχολεί είναι, άν αυτή ή έλευθερία πού έχει έδώ ό συγγραφέας νά προπαγανδίζει υπέρ καθεστώτων πού επιβάλλουν την τυραννία ενός κόμματος, θά μπορούσε νά την περάσει σάν αντίθετη κριτική άν έγραφε ζώντας μέσα στους «κόλπους» τους. Γιατί, πώς νά τόν κάνουμε, στίς καπιταλιστικές Δημοκρατίες, παρ' όλο πού οι διαδικασίες άναδείξεως των ανθρώπων επηρεάζονται και αυτές από τόν καπιταλιστικό έξουσιαστικό συμφέροντα, «λαϊκές κατακτήσεις», όπως π.χ. ή έλευθεροτυπία (νά λέει ό συγγραφέας αυτά πού λέει) είναι προϊόντα πού όχι μόνο δέν φυτρώνουν διά νόμου στους άνατολικούς, πού θαυμάζει τόν σύστημά τους, αλλά και θεωρούνται παρανοϊκές, πού σέ όδηγούν άκόμη και στή φρενοκομεία, άν θελήσεις νά τις αξιώσεις!

2. Στά «Μονόπρακτα» ό συγγραφέας για ίδιους λόγους χρησιμοποιεί έδώ την έντεχνη συγκίνηση τού σκηνοτικού λόγου. Θεατρογράφος, πεζογράφος και ποιητής ό συγγραφέας κατορθώνει νά παρουσιάζει με τόν μανδύα άλλότε τού περιηγητή κι' άλλότε τού θεατρογράφου μία ξεπερασμένη προπαγάνδα υπέρ των έξουσιαστών άνατολικού τύπου. — Η. Α. Τ.

ΣΑΡΑΝΤΟΣ ΝΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Μετά χρονικά (ποίηση), 'Εκδ. 'Αλκμήνη 1985, Σελ. 60.*

'Ο ποιητής Σαράντος Ντουφεξής (άρχιτέκτων τόν επάγγελμα) είναι ένας δραστήριος άνθρωπος των γραμμάτων και των τεχνών με έντονη παρουσία στους λογοτεχνικούς κύκλους των νέων, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό. Στά τελευταία τρία χρόνια έχει έκδόσει τρεις αξιόλογες ποιητικές συλλογές. 'Η ποίησή του είναι υπερρεαλιστική και έπιγραμματική και απαιτεί ιδιαίτερη

καλλιέργεια για να την καταλάβεις. Άς δούμε ένα δείγμα από την πρόσφατη έκδοση:

Έκλεισε / τὰ μέσα μαζικής αποχαύνωσης. / Έπιτέλους, ήθελε ν' ακούσει τή φωνή του. / Άνοιξε τὸ στόμα καὶ ξεδιπλώθηκε / «Ἡ ἡχώ τῶν γεγονότων». — Σ. Ν.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ Ν. ΘΕΟΦΙΛΗ, *Παντομίμα (ποίηση)*, Έκδ. Κοροντζή, Ἀθήνα 1984, σελ. 110.

Ἡ Κατερίνα είναι μιὰ ιδιόρρυθμη περίπτωση ἀνθρώπου τῶν γραμμάτων, ἀν λάβουμε ὑπόψη μας, ὅτι εἶναι ἀόρατη. Εἶναι ἕνα εἶδος φαντομά. Ξέρει πολλοὺς καὶ κανεὶς δὲν τὴν ξέρει. Κανεὶς δὲν τὴν ἔχει δεῖ. Στέλνει βιβλία, γράμματα, κριτικὲς σὲ πλείστους ὅσους μέσω posterestante. Αὐτὴ ἡ ιδιόρρυθμία τὴν τυλίγει μὲ περιέργεια καὶ ὑπερβασμό. Ἴσως εἶναι ἕνα εὕρημα. Ἴσως εἶναι ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τοῦ Κολοκοτρώνη: Καλύτερα νὰ μᾶς ἀκοῦνε (διαβάζουνε), παρὰ νὰ μᾶς βλέπουνε. Σὰν ποιήτρια ἡ Κ. Θ. εἶναι ὑπερρεαλιστικὴ, τολμηρὴ, κραυγαλέα, πρωτότυπη, ἐπιγραμματικὴ. Τὰ βάζει μὲ ὅλα καὶ μὲ ὅλους.

Εἶναι μιὰ ἐλεύθερη φωνὴ χωρὶς ὄρια. Βασικὰ δὲ μὴς εἶναι καφκικὴ καὶ ἀπαισιόδοξη. Ἐχει ἐκδόσει ὀκτὼ ποιητικὲς συλλογὲς καὶ ἔχει κάνει πέντε διασκευὲς καὶ ἐπιμέλεια ξένων συγγραφέων. Ἡ ἀνὰ χείρας ποιητικὴ συλλογὴ εἶναι ἕνας ποιητικὸς ποταμὸς, χωρὶς τίτλους, σὲ τρεῖς ἐνόητες. Ἄς δοῦμε ἕνα μικρὸ δείγμα:

«Κατέδωσε τὴ ζωὴ του. / Ὁμολόγησε / τὸ ἐγκλημά του, νὰ νὰ ἐλεύθερος. / Τὴν ὥρα τῆς σφαίρας / γελοῦσε». — Σ. Ν.

ΠΕΤΡΟΣ ΣΠΕΝΤΖΗΣ, *Ἐν ὄψει (ποίηση)*, ἐκδόσεις Νέας Πορείας, Θεσσαλονίκη 1984, σελίδες 92.

Μιὰ καινούργια δουλειὰ τοῦ συγγραφέα καὶ ποιητῆ Πέτρου Σπεντζή. Ἡ πορεία του ἡ συγγραφικὴ καὶ ποιητικὴ γεμάτη πάντα μὲ προβληματισμούς πού προσπαθεῖ νὰ μᾶς τοὺς δώσει ἄλλους συμβολικὰ ἄλλους στοχαστικά, μὲ τὸν καινούργιο τρόπο τῆς ποίησης πού ἀρκετὲς φορές εἶναι δυσνόητος ἢ δύσκολος. Ὅσοι διαβάζουν μοντέρνα ποίηση θὰ βροῦν στὸ *Ἐν ὄψει* ἐνδιαφέροντα ποιήματα. — **Η. Α. Τ.**

ΑΛΛΑ ΕΝΤΥΠΙΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ

ΕΥΘΥΝΗ, μηνιαῖο περιοδικὸ (ὑπεύθυνος Κώστας Τσιρόπουλος), τεύχος 157, Ἰαν. 1985 • **ΚΑΣΤΑΛΙΑ**, τριμηνιαῖο ὄργανο τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Ἱατρῶν - Λογοτεχνῶν (ἐκδότης Γιάννης Μουτάφης), τεύχος 760, Ἰουλ. — Σεπτ. 1984 • **ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΕΣΤΙΑ**, διμηνιαῖο περιοδικὸ (διευθυντὴς Μιχάλης Σταφυλᾶς), τεύχος 72, Νοέμ. — Δεκ. 1984 • **ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ**, διμηνιαῖα ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου Στρατηγικῶν Μελετῶν τῆς Ἑλλάδος (ἐκδότης - διευθυντὴς ἀντιστρ. Δ. Χ. Προφίλης), ἀρ. φύλλου 24, Ἰαν. 1985 • **ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ**, μηνιαῖα ἐκδόση γραμμάτων καὶ τεχνῶν (ἐκδότης - διευθυντὴς Γ. Ν. Παπαγεωργίου), ἀρ. φύλλου 98, Δεκ. 1984 • **ΒΟΡΕΙΟΕΛΛΑΔΙΚΑ**, μηνιαῖο περιοδικὸ (διευθυντὴς Φώτης Τριάρχης), ἀρ. τεύχ. 37-38, Νοέμ. — Δεκ. 1984 • **ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ**, μηνιαῖα ἐκδόση τῆς ὁμωνύμου ἐταιρείας (ὑπεύθυνος Ἀλέξ. Χ. Μαρμόπουλος), τεύχος 99, Δεκ. 1984 • **ΝΕΑ ΠΟΡΕΙΑ**, λογοτεχνικὸ περιοδικὸ (ἰδιοκτῆτης - ἐκδότης Τηλ. Ἀλαβέρας), τεύχος 357-8, Νοέμ. - Δεκ. 1984 • **ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΡΟΥΜΕΛΗ**, ἐπιθεώρηση ποικίλου προβληματισμοῦ (ὑπεύθυνος Κώστας Δ. Ἀβραάμ), τεύχος 30, Νοέμ. — Δεκ. 1984 • **ΙΛΙΣΟΣ**, διμηνιαῖον περιοδικὸν ἐλευθέρως σκέψεως (διευθυντὴς Κωστὴς Μελισσαρόπουλος), τεύχος 163, Νοέμ. — Δεκ. 1984 • **ΣΜΥΡΝΑ**, μηνιαῖο περιοδικὸ (ὑπεύθυνη Πατ. Μαλόβρουβα), ἀρ. φύλλ. 186-8, Ἰαν. - Φεβρ. - Μάρτ. 1984 • **ΑΝΕΣΠΕΡΟ ΦΩΣ**, μηνιαῖα πνευματικὴ ἐπιθεώρηση (ὑπεύθυνος Ν. Α. Παπαδόπουλος), τεύχος 15, Δεκ. 1984 • **ΠΟΡΦΥΡΑΣ**, διμηνὴν ἐκδόση γραμμάτων καὶ τεχνῶν (διευθυντὲς Δημ. Κονιδάρης καὶ Περ. Παγκράτης), τεύχος 26, Δεκ. 1984 • **ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΑΥΡΙΟΝ**, μηνιαῖον ἔθνικο-κοινωνιοκρατικὸν περιοδικὸν (ἐκδότης - διευθυντὴς Δημήτριος Καψάλας), ἀρ. τ. 47, Ὀκτ. 1984 • **ΤΑ ΨΑΡΑ**, μηνιαῖο περιοδικὸ ποικίλης ὕλης (ἐκδότης Νίκος Χατζηγεωργίου), ἀρ. τευχῶν 52, 53, 54, Ὀκτ. - Νοέμ. - Δεκ. 1984 • **ΟΡΓΑΝΩΣΗ**, ἐπιθεώρηση γιὰ ὀργάνωση καὶ διοίκηση (διευθ. Κ. Μαλίσσοις), τ. 13, Ἰαν. 1985 • **ΒΩΜΟΙ** — **ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ**, ἐκδόσεις τοῦ Πατριωτικοῦ Ὁμίλου Ἀπογόνων Ἀγωνιστῶν 1821 (διευθύνσεις Ἰωάννης Σ. Δελιγιάννης), ἀρ. τευχῶν 78, Ὀκτ. - Νοέμ. - Δεκ. 1984 • **ΕΥΒΟΤΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ**, μηνιαῖο φύλλο (διευθυντὴς Κώστας Δημόπουλος) ἀρ. φ. 31, Δεκ. '84 - Γεν. '85 • **Ο ΠΑΛΜΟΣ ΤΩΝ ΑΚΡΙΤΩΝ**, ὄργανον τοῦ Πανελληνίου Συνδέσμου «Οἱ φίλοι τῶν Ἀκριτῶν» (ἐκδότης - διευθυντὴς Πέτρος Κ. Θεοδωρακάκος), ἀρ. φ. 46-49, Σεπ. - Δεκ. 1984 • **Η ΑΛΗΘΕΙΑ**, ἀνεξάρτητος ἐφημερίδα (ἐκδ. - διευθ. Χρῆστος Σπ. Βίρλας), ἀρ. φ. 24, Δεκ. 1984.

Ὁ συνεργάτης τοῦ *Δαυλοῦ* λέκτωρ Κοινωνιολογίας Μανώλης Μαρκάκης κατόπιν προσκλήσεως τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ὁσλο ἔδωσε διάλεξη στὸ Πανεπιστήμιον αὐτὸ στὶς 25 Ἰανουαρίου μὲ θέμα *«Προβλήματα Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας: Εἰδικὴ ἀναφορὰ στὸν Μπρούκς Ἀνταμς καὶ στὸν Ὁσβαλντ Σπέγκλερ»*.